QARABAĞ AZADLIQ TƏŞKİLATI

“QARABAĞ DÜNƏN, BU GÜN VƏ SABAH”

17-ci elmi-əməli konfransının

MATERİALLARI

KONFRANS AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN 100 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNUR

BAKI-2018

Redaksiya heyəti: *fəlsəfə elmləri doktoru* Əli Abasov,

tarix elmləri doktoru Qasım Hacıyev,

tarix elmləri doktoru Kərim Şükürov,

tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Firdovsiyyə Əhmədova,

iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Şamil Mehdi.

QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" *17-ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu.*
Bakı, 2018, səh. ...

Buraxılış Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi ilə əlaqədar 2018-ci il mayın 22-də keçirilən "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 17-ci elmi-əməli konfransının məruzə və çıxışlarının materiallarını əhatə edir.

This edition covers theses of lectures and speeches o scientific-practical conference "Karabakh yesterday, today and tomorrow", which was held on May 22, 2018, concerning to settlement of Azerbaijan-Armenia war.

Redaksiyadan

Bu nəşrdə "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" mövzusunda 17-ci elmi-əməli konfransının Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və onun birbaşa təcavüzü nəticəsində yaranmış Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinin müxtəlif cəhətlərinə həsr olunan materialları toplanmışdır.

Qarabağ Azadlıq Təşkilatının təşəbbüsü ilə 2018-ci il 22 mayda Bakı şəhərində keçirilən bu konfransın da məqsədi Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin yaranmasının kökləri və həlli perspektivləri haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırmaqdan, həmçinin taleyüklü problemə dair ədalətli və reallığa uyğun ümumi mövqe formalaşdırmaqdan ibarətdir.

From Editorial

These of reports of the 17th scientific- practical conference "Karabakh yesterday, today and tomorrow", dedicated to Azerbaijan-Armenia war, arising from territorial claim and realizing aggression to Azerbaijan by Armenia? Were published in this edition.

This conference is held on initiative of Organization of Karabakh Liberation on May 22, 2018 has a goal to infrom international public opinion about the root of origin and perspectives of settlement of Azerbaijan-Armenia conflicte and also too form common, fair and real position on this vital problem.

От Редакцин

В этом опубликованы материалы докладов 17-ый научно-практической конференции "Карабах вчера, сегодня и завтра", посвященной Азербайджано-армянской войне, возникшей в результате территориальных претензий Армении к Азербайджану и ее прямой агрессии.

Конференция, проводимая по инициативе Организации Освобождения Карабаха в городе Баку 22 мая 2018 года, преследует своей целью информирование международной общественности о корнях возникновения и перспективах разрешения Азербайджано-армянского конфликта, а также формирование общей, справедливой реалистичной позиции по этой жизненно важной проблеме.

Akif Nağı

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində

İslam Həmrəyliyi əsas amil kimi

İstənilən dövlətlərarası münaqişədə beynəlxalq amil, xarici güclər vacib rol oynayır. Əksər hallarda münaqişələr məhz bu amillərin təsiri altında meydana gəlir və onların iştirakı olmadan həllini tapa bilmir. Münaqişələr beynəlxalq güclərin marağı ilə yaranır və onların maraqlarına uyğun da həllini tapır. Bu güclərdən ədalətli mövqe gözləməyinə dəyməz, maraqların təmin olunmasını gözləmək lazım gəlir. Bu mənada Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də istisna deyil. Və bu yanaşmanı səsləndirməkdə məqsədimiz bədbin əhval-ruhiyyə yaratmaq deyil, əksinə, reallığı bilib, düzgün qərarların çıxarılmasına yardımcı olmaqdan ibarətdir.

Biz burada diqqəti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün beynəlxalq, xarici amillərdən düzgün istifadə olunması imkanlarına yönəltmək istəyirik. Bu günə qədər beynəlxalq amil dedikdə BMT, ATƏT, bir az da Avropa Şurası və Avropa İttifaqının vasitəçilik imkanları, həmçinin ABŞ və Rusiyanın maraqları, iddialarının uzlaşdırılması mümkünlüyü nəzərdə tutulub, ümidlər məhz bu amillərin təsiri altında nəticə əldə olunacağına bağlanıb. Bu ümidlərin özünü doğrultmadığı göz önündədir. Beynəlxalq təşkilatlarla böyük güclər münaqişənin həlli üçün "səyləri"ni birləşdirdilər və nəticədə Minsk qrupu, sonra isə onu əvəz edən Minsk qrupu həmsədrləri institutu meydana gəldi. Beynəlxalq təşkilatlarla böyük güclərin ayrı-ayrı yanaşmalarını araşdırmağa ehtiyac qalmadı, bu məsələdə onlar tam yekdillik nümayiş etdirdilər, hətta barışmaz ziddiyyətlər içərisində çarpışan Rusiya ilə ABŞ Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dondurulmuş vəziyyətdə saxlanılması, yəni status-kvonun dəyişdirilməməsi, Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin, Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayonun Ermənistanın işağlı altında qalması beynəlxalq təşkilatların da, Rusiya və ABŞ-ın da maraqlarına cavab verir. Beynəlxalq təşkilatların maraqlarını nominal, formal maraqlar hesab etmək olar. Çünki bu qurumların özlərinin konkret marağı yoxdur, onlar müxtəlif situasiyalarda ABŞ və ya Rusiyanın maraqlarının daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Ona görə də hər şəraitdə Rusiya və ABŞ-ın maraqlarından və beynəlxalq qurumların görüntü-maraqlarından danışmaq daha düzgün olardı.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövcud vəziyyət ABŞ və Rusiyanı tam qane edir, maraqlarına cavab verir. Çünki Ermənistanın işğalı altında olan Dağlıq Qarabağ və digər Azərbaycan ərazilərinə tam və real nəzarət Rusiyanın, şərti və nominal (istənilən vaxt reallığa keçə biləcək) nəzarət isə ABŞ-ın əlindədir. Hər iki ölkənin Ermənistana təsir imkanları güclüdür. İlk baxışdan

Rusiya daha əlverişli mövqedə görünür. Amma ABŞ-ın təsir imkanları daha genişdir, sadəcə olaraq, həmin imkanları hələlik göstərmək və nümayiş etdirmək istəmirlər.

ABŞ və Rusiya yaranmış vəziyyətdən Azərbaycan, Türkiyə və İrana təsir etmək, xüsusilə də Azərbaycanı nəzarət altında saxlamaq üçün istifadə edirlər. Təbii ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən Yaxın Şərq oyunlarında da əlavə "kart" kimi istifadə olunur. Böyük dövlətlər, əsas oyunçular Yaxın Şərq "bazarlığı"nda Dağlıq Qarabağ məsələsindən də yararlanmağı çalışırlar.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli ilə bağlı islam həmrəyliyindən danışarkən iki əsas məsələyə aydınlıq gətirməliyik. Birincisi, müsəlman Azərbaycana qarşı xristian Ermənistanın təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi dini qarşıdurma xarakteri daşıyır, yoxsa yox?! İkincisi, müsəlman ölkələri bu davada Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edərkən islam həmrəyliyi, ümmət təşəbbüskeşliyi mövqeyindən, yoxsa konkret maraqlarından çıxış etməlidirlər?!

Birinci məsələ ilə bağlı qeyd etməliyik ki, dünyadakı bütün münaqişələr eyni vaxtda dini, etnik, siyasi və digər cəhətləri özündə birləşdirir, sırf "təmiz", yalnız bir cəhəti özündə ehtiva edən münaqişə müşahidə olunmur. Bu baxımdan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi də istisna təşkil etmir, bütün cəhətləri özündə əks etdirir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində bütün cəhətlərlə yanaşı dini aspekt özünü qabarıq şəkildə göstərir. Sirr deyil ki, Azərbaycana qarşı Ermənistanın təcavüzünə ideya rəhbərliyi erməni kilsəsi tərəfindən həyata keçirilir. Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində islam dininə məxsus hər şeyi, abidələri, məscidləri, qəbirstanlıqları xüsusi canfəşanlıqla məhv etməyə, islam izini itirməyə çalışır. Ermənistan rejimi bu münaqişədə insanları həm azərbaycanlı, həm də müsəlman olduqlarına görə xüsusi qəddarlıqla, kütləvi şəkildə qətlə yetirib və bu siyasəti davam etdirməkdədir. Aparıcı xristian dövlətlərinin bu günə qədər Ermənistanı müdafiə etməsi, işğalçı Ermənistana qarşı sanksiya və digər təzyiq formalarının tətbiq olunmaması da dini amillə bağlıdır.

İkinci məsələ ilə bağlı hər kəs bilməlidir ki, islam həmrəyliyi və ümmət təəssübkeşliyi hər bir müsəlman ölkəsinin maraqlarına xidmət edir. İslam dəyərlərinin qorunması üçün hər bir müsəlman ölkəsi məsuliyyət daşıyır. Hər il həcc ziyarətinə, digər müqəddəs yerlərə yığışan milyonlarla müsəlman hər hansı bir ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda düşmən tapdağında qalan ibadətgahların fərqinə varmalıdır. Bölgədə müsəlman ölkəsinin güclənməsi təəssübkeşlərimizin hər birinin maraqlarına cavab verir. İslam dünyası ilə xristian dünyası arasında qarşıdurma xətti Qarabağdan keçir. Qarabağda ədalətli qələbə bütün müsəlman dünyasının təntənəsi olacaq. Qarabağda Ermənistan və onun xristian havadarları, daha doğrusu Ermənistan vasitəsilə siyasət yeridən xristian dövlətləri qalib gələr və möhkəmlənərlərsə, Yaxın Şərq, Mərkəzi Asiya və digər ərazilər üçün ciddi təhlükə mənbəyi yaranmış olacaq. Ona görə də, Qarabağda Azərbaycanın haqq

işinə yardım edən hər bir müsəlman ölkəsi həm islam dünyasına, həm özünün konkret maraqlarına xidmət edir.

Aparıcı müsəlman ölkələrinin Fələstin məsələsi, Kəşmir problemi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, son Qətər, Myanma və İraqdakı kürd böhranları ilə bağlı göstərdikləri dəstək islam həmrəyliyinə dair müsbət nümunə kimi göstərilə bilər. Lakin bu məsələlərin heç biri hələ də öz həllini tapmayıb. Bunun əsas səbəblərindən biri, ən başlıcası isə real islam həmrəyliyi modelinin tapılmamasındadır. İslam ölkələri real birliyə nail ola bilmir, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) qərarları deklarativ xarakter daşıyır. İslam ölkələri isə öz aralarındakı ziddiyyətlərdən xilas ola bilmirlər. Çox vaxt bu ziddiyyətlər heç bir ciddi əsasa söykənmir, daha çox dünyanı idarə etmək istəyən beynəlxalq güc mərkəzləri tərəfindən süni şəkildə yaradılır. Müsəlman dövlətləri isə bu ziddiyyətlərin girovuna çevrilirlər. Bu gün üçün aktual olan Suriya məsələsini misal gətirə bilərik. Aparıcı müsəlman ölkələri prosesin əvvəlində əks qütblərdə dayandılar. Əslində lap əvvəldən mövqelərini uzlaşdıra bilərdilər. Bu uzlaşdırma prosesi, təəssüf çox gec başladı, amma artıq öz müsbət nəticələrini verməkdədir. İraqda kürd separatçılarının qondarma "müstəqillik" oyunlarının qarşısını almaq üçün də islam həmrəyliyi həlledici rol oynayır.

Biz başa düşürük ki, dünyanı sərt şəkildə xristian və müsəlman düşərgələrinə bölmək olmaz. Bu, dünyanın özünü fəlakətə apara bilər. Biz bunu istəmirik, amma Qərb ideoloqları bu bölgünü artıq aparıb, liberalizm (oxu: xristianizm) və islam arasında ziddiyyətləri əsas mübarizə meydanı elan edib, "islam terrorizmi"nə qarşı mübarizə adı altında yeni səlib yürüşünə başlayıblar. Bu Qərb ideoloqları və siyasətçilərinin çox böyük yanlışlığıdır və yaxşı bir nəticəyə gətirib çıxarmayacaqdır. Biz bu qarşıdurmanın tərəfdarı deyilik, amma bu yürüşün qarşısında dayana bilmək üçün islam dünyasının güc mərkəzinə çevrilməsi vacibdir. Güc mərkəzinin formalaşması üçün isə bir və ya bir neçə lider ölkənin qəbul olunması vacib şərtdir. Hər bir ölkə bir və ya bir neçə ölkənin ətrafında birləşməyi ümumi maraqlar naminə özünə borc bilməlidir. Lider ölkə üçün əsas şərt siyasi, hərbi, iqtisadi güc və bir də müstəqil siyasət aparmaq göstəricisi olmalıdır. Xristian dünyası ABŞ, Almaniya və Rusiyanın bu liderliyini xoş, naxoş qəbul edir. Yerdə qalan dünya da onlara baxıb bu liderlərlə hesablaşmaq zorunda qalır. İslam dünyasında liderliyə Türkiyə, İran, Pakistan, İndoneziyanın parametrləri uyğun gəlir. Azərbaycan və Qazaxıstan da islam güc mərkəzinin yaranmasına ciddi töhfə verə bilərlər.

İslam dünyası özünün güc mərkəzinin formalaşmasına doğru getməli və paralel olaraq bu günkü vəziyyətində də bir çox problemlərin həllində öz iradəsini ortaya qoymalıdır. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı islam ölkələrinin ciddi və konkret dəstəyinə ehtiyac vardır. Bu günə qədər aparılan vasitəçilik missiyası heç bir nəticə vermədi. Çünki bu vasitəçilik xristian dövlətləri tərəfindən həyata keçirilib. Bu cür vasitəçilik missiyası bundan sonra da nəticə verməyəcək. Xristian dövlətləri münaqişənin ədalətli həllinə deyil, Ermənistanın istəklərinə uyğun "həlli"nə çalışırlar. Bu, bir reallıqdır. Bu

vəziyyətdən yeganə çıxış yolu müsəlman ölkələrinin real və konkret dəstəyi ola bilər. Biz, Qarabağ Azadlıq Təşkilatı olaraq, on ilə yaxındır ki, bu istiqamətdə təbliğat aparırıq. Türkiyə, Pakistan, Əfqanıstan, İndoneziya, Özbəkistan münaqişənin əvvəlindən işğalçı Ermənistana qarşı sərt mövqe tutublar. İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Qazaxıstan müəyyən çərçivələr daxilində münaqişənin ədalətli həllinə çalışıblar. Digər müsəlman ölkələri də vaxtaşırı dəstəklərini verirlər. Lakin bunlar hələ ki öz effektiv nəticəsini verməyib. Biz Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün hesab edirik ki, əvvəla, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) xüsusi toplantısını keçirməli, işğalçı Ermənistana qarşı diplomatik, iqtisadi, mədəni və digər sahələri ehtiva edən sanksiyalara dair qətnamə qəbul etməlidir. Hər bir müsəlman ölkəsi bu qətnamənin tələblərinə birmənalı şəkildə əməl etməlidir. İkincisi, hər bir müsəlman ölkəsi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllində Azərbaycana siyasi və hərbi dəstək verməyə hazır olduğunu bildirməli və mövqeyindən geri çəkilməməlidir. Üçüncüsü, hər bir müsəlman ölkəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətlər geniş şəkildə təbliğ olunmalı, müsbət ictimai rəy yaradılmalıdır. Biz Qərb ölkələrinin ədalətli mövqe tutacağına, Rusiyanın insafa gələcəyinə inanmırıq. Biz öz gücümüzə torpaqlarımızı işğaldan azad edə bilərik. Lakin Qərbin və Rusiyanın himayə etdiyi Ermənistana qarşı dəstəyə ehtiyacımız vardır. Bu dəstək isə yalnız islam ölkələrindən gələ bilər və inanırıq ki, bu dəstək hökmən gələcək.

Asya Əhmədova

Gözü yolda qalan kəndim

Mən uşaq olanda bizim bir kəndimiz vardı...

Uca dağları, gur şəlalələri olmasada,təpəsinə çıxanda ta Arazın o tayınacan ayaqların altında qalan dovşangüllü, dağçiçəyili, laləli, barbarislı hündür dərələri, süpürgəli, yovşanlı, çobanyatığılıalçaq təpələri, Kumqayası, Sarıtəpəsi, Yazidüzü, qırağ arxı, dəyirman arxı, qobusu, şirəsi, bol sulu Həkərsi və birdə kəndimizin olmazsa olmazı Günbəzi vardı. O hündür dərələrin ən hündür yerində bir sürüşkən daş vardı. Ən bahalı atraksionlar belə onu əvəz edə bilməzdi. Uşaq ayağı ilə nəfəsimiz kəsilə-kəsilə o daşın yanına qalxanda sevincdən uçardıq. Oynayıb, əylənib yorulanda dərənin dibindəki dərin çaylaqlardan qumlu saqqız yığa-yığa dönərdik evə...

O alçaq təpələrin alçaq yerində bir Xınadaşı vardı- lap Qaval daşı boyda. O daşın üstündə oturub əllərimizə xına yaxa-yaxa, evcik oynaya-oynaya böyüyərdik. Eləki, biraz böyüdük qırağ arxda palaz yuyar, kollardan böyürtkən dərər, Həkərinin şirin sulsrında acı qıcı yığardıq...

Mən uşaq olanda bizim bir evimiz vardı...

Günbəzdən biraz yuxarıda, çay daşlarından tikilmiş, üzü gündoğana, geniş həyətli, al-əlvan çiçəkli, bağ-bostanlı evimiz. Eyvanına gün döyərdi səhər açılanda. Hələ yazbaşı, meh əsəndə iydə çiçəyinin ətri qızılgül ətrinə qarışar, butnumuzu dalayardı.

Mən uşaq olanda bizim bir bağımız vardı...

Gul qoxulu, iydə ətirli bağımız. Heyvalı, narlı, ərikli, şaftalılı, fındıqlı bağımız. Gilənar ağacları ilə dövrələnmiş, tut ağaclarıyla sıralanmış bağımız. Çox sevərdim tutu. Yetişəndən savılanacan düşməzdim başından. “Tut ağacım, tut ağacım, de köksünə neçə çarpaz dağ çəkmişəm, neçə körpə budağını mən əzmişəm”. Bir də gilas ağacı – Krım gilas deyərdik ona. Mən o ağacı çox sevərdim. Bəlkədə inandırıcı deyil, bir vaxtlar camaat ev-eşiyi üçün ağlayanda mən o ağac üçün ağlamışdım... Bağımızda ağac çox idi, hər şey vardı, alçadan başqa. Alça Dədəmgildəydi.

Mən uşaq olanda Dədəmgil vardı...

Hər gün Dədəmgilə gedərdik. Çox uzaq deyildi Günbəzin düz yanında, yolun qırağında. İkimərtəbəli evin eyvanından əl atıb alma dərər, iki diş vurub bir-birimizə atardıq. Elə alçanıda dədəmgildə yeyərdik. Çiçəyi töküləndən yetişənəcən ağacdan əl çəkməzdik. Cibimizə duz doldurub oturardıq ağacın başında, dişlərimiz qamaşanacan aşağı düşməzdik. Arada nənəmin səsi gələrdi “Ay bala qoyun yetişsin sonra yeyərsiz, onsuzda hamısını siz yeyirsiz... ” biz də gülə-gülə cavab verirdik ki, “Ay nənə özün deyirsənki, hamısını biz yeyirik, səninçün nə fərqi”. Beləcə yazda alça, yayda alma, payızda nar yeməkdən doymazdıq.

Dədəmgilin bağlı-bağatlı həyətində bir guşə də vardı. Çiçəklərlə əhatələnmiş, nanə döşəməli, qızılgül ətirli bir bağça və bu bağçanın ortasında bir su quyusu. Suyu bumbuz. Qaçmaqdan, oynamaqdan yorulanda ağzımızı “şlanka” dirəyib dişlərimiz üşüyənəcən içərdik.

Məhlə uşaqları yığışıb ortada qaldı, yeddi şüşə, beşdaş və daha nə oyunlar oynayardıq... Nə günlər idi... Yox elə bilməyin ki, biz günlərimizi yeməklə, oynamaqla keçirərdik. Dərs də oxuyurduq, ev işlərinə də kömək edirdik - quzu otarırdiq, toyuqlara dən verirdik, tütün əkirdik, tütün yığırdıq, su daşıyırdiq, həyət süpürürdük və daha nələr, nələr. Hər şeyə də vaxt çatırdı. Bir də axı mən uşaq olanda günlər uzun idi.

Amma, mən uşaq olanda bu kəndi heç bəyənməzdim. Meşəsı, dağı, şəlaləsi yoxdu, işləri çoxdu deyərdim kəndimizin. Tez böyüyüb şəhərə getmək istəyərdim.

...Və bir gün fələyin çərxi döndü, böyüklü-kiçikli hamımız şəhərli olduq... O mahnıdakı kimi, “Öz qoynuna aldı bizi, bu buruqlar şəhəri”. Üzümüzdə təbəssüm dondu, ağzımızın dadı qaçdı... Daha uşaq deyildik, bir gündə böyümüşdük sanki. Uşaqlığımız xatirələrimizə qarışıb kənddə qalmışdı. Daha oyun oynamırdıq, indi oyunu həyat bizə oynayırdı. Kəndləri şəhərlər, evləri yataqxanalar, həyətləri küçələr əvəz edirdi. “Sən ey uşaqlıq, sən bizdən uzaq düşdün artıq, de səni yellər apardı, ya soyuq əllər apardı”. İndi həyat başqa idi.

Indi kənd uşağı sözünü "opşijitel uşağı", "qaşqın uşağı"sözü əvəz edirdi. İndi yataqxanalarda böyüyürdü uşaqlar. "Görmədik biz gül dəstəsi, görmədik biz oyuncaq"- bax bu isə əsl qaşqın uşağının həyatı idi. İndi nağıllar "biri vardı, beşi yox" deyə başlayırdı.

... Əslində hər şey çoxdan başlamışdı. Lakin, 1993-cü ilin avqustunda vəziyyət daha da ciddiləşdi. Amma təəssüfki, o vaxtlar mən kənddə deyildim. Ali məktəbə qəbul imtahanı üçün mayın sonlarında Bakiya gəlmiş, lakin imtahanların vaxtı uzadıldığı üçün geri dönə bilməmişdim. Şəhərə üz tutanda hardan biləydimki, birdə heçvaxt bu kəndə dönə bilməyəcəm. Və hardan biləydim ki, vaxt gələcək doğma kəndimə 25 illik həsrətimi ovutmaq üçün yaxınlarımın göz yaşları ilə anlatdıqları kəndin son günlərindən bəhs edən ağrılı-acılı heykayələri yazmaqla təsəlli tapacağam.

Kiçık bacımın danışır ki: "Axşamtərəfi idi, toran vurulmuşdu. Kəndə qəfildən bir uğultu düşdü. Sanki yarpaqlar da, güllər də uğuldayırdı. Bu uğultunu dillə ifadə etmək mümkün deyil. Hamı üzüaşağı yüyürməyə başladı. Hay düşdü ki, Ramazan ölüb. Anam da hamı kimi Ramazangilə tərəf qaçdı. Ramazangilin evi bizə çoxda yaxın deyildi. Ancaq səslər eşidilirdi. Hamı vəlvələyə düşmüşdü. O günə qədər heç kəs ermənidən qorxmurdu. Amma Ramazan ölmüşdü, yəni erməni Ramazan kimi oğulu öldümüşdüsə... Axı Ramazan deyirdiki, "Əzrayıl məndən qorxur". Mamam yasdan qayıdanda dedi ki, Cəbrayılı alıblar. Amma Bakı yolunu bağlamayıblar. Çox həyəcanlı nə narahat idi. Sonra ürəyi getdi, hüşunu itirdi daha nə hallara düşdu. Qorxusu qızlarından idi. Bircə onu deyirdi ki, qızlarımı kənddən çıxarmalıyam. Xocalı təkrarlana bilər. Çünki yolu bağlasalar biz mühasirədə qalırdıq. Böyük bacım ikinci kursda oxuyurdu. Yay tətili üçün kəndə gəlmişdi. Biz topun-tüfəngin səsinə öyrəşmişdik, amma o şəhərdən təzə gəldiyi üçün atışma səslərinə öyrəşməmişdi, çox qorxurdu. Mamam bizə dedi ki, hazırlaşın dayın sizi şəhərə aparacaq, amma çantanı balaca tutun, maşında yer olmaz. Bacım ağlaya-ağlaya albomdan şəkilləri çıxarmağa başladı. Mən ona güldüm, o isə acıqlandı ki, tez ol paltarını yığ. Mən getmək istəmirdim, getməyəcəm deyirdim. O gecə kənddə heç kim yatmadı, hamı qorxu içində idi. Işıqların sönməsi camaatı daha da vahimələndirdi. Hər gələn səsə elə bilirdik ermənidi. Əslində ölümdən qorxmurduq. Mən neçə vaxt idi qardaşımın cəbhədən gətirdiyi qranatı gizlətmişdim. Fikirləşirdim ki, xəyallarımı həyata keçirmək vaxtıdır. Düşünürdüm ki, heçnə edə bilməsəmdə ən azından qranatla tankın altına girib bir erməni tankını məhv edərəm. Amma anamın həm o hallara düşməsi, həm də mənə qışqırıb acıqlanmağı, Xocalının təkrarlanması qorxusu, mənə daha çox etiraz etməyə imkan vermədi. Həm də baxdım ki, etirazımın faydası yoxdur. Maşına oturub kənddən çıxanda mən bilirdim ki, bu sondu. Yola çıxanda istədim qışqırıb dayıma deyəm ki, saxla düşüm, mən getmirəm. Amma demədim, dönüb qəbristanlığa baxdım... Ordan Bakiya neçə saatlıq yolu necə gəldiksə onu xatırlamıram, çünki bütün xəyalım kənddə qalmışdı. O gün

kənddən ancaq qızları çıxarmışdılar, oğlan uşaqları, hətta analar da əksəriyyəti kişilərlə bərabər kənddə idi”.

Bəli o gün – avqustun 25-i kəndimiz ilk şəhidini qarşıladı. O günə qədər kəndimizin neçə igid oğlu döyüşlərdə yaralansada, sağalıb yenidən cəbhəyə qayıtmışdı. Amma Ramazan qayıda bilmədi. O gün, Mütəllim müəllimin sözləri ilə desək, “Ölümü öldürən oğul” ölümsüzlüyə qovuşdu. O gün - kəndimiz ilk şəhidi ilə qaralara boyandığı gün - elektirik işığı da həmişəlık kəsildi. O gün kəndimizin işıqlı günlərinin sonu, qaranlıq günlərinin başlanğıcı oldu.

Böyük bacımın deyir ki,

“Axşamüstü işıqlar sönmüşdü. Hava qaralmağa başlayanda qışqırıq və ağlaşma səsləri kəndi bürüdü. Hay düşdü ki, Ramazan ölüb. Çox ağır və dəhşətli gecə idi. Işiqlarin kəsilməsi gecənin dəhşətini daha da artırırdı. Qaranlıq gecədə kənd sanki ulayırdı. Mən çox qorxurdum. Bacım isə qorxmurdu. Silah səslərini sayırdı. Hamısını da səsindən tanıyırdı. 7 alazan, nə bilim neçəsə qrad və s. Gecə səhərə kimi üç evin arasında qaldıq – dədəmgil, əmimgil və biz. Saat 3-də əmimgilə getdim. Əmim qızı pərişan halda pilləkəndə oturmuşdu. Gecəni yatmadıq. Səhər 6-da evdən çıxdıq...

...Anam hazırlaşın, Bakıya, dayıngilə gedirsiz deyəndə elə bilirdim ki, biz gedəcəyik anam, atam və qardaşlarım burda öləcəklər. Anam gecə bizə son nəsihətlərini verdi. Dedi “belkə biz də gələrik, bəlkə də qismət olmaz bizi birdə görməzsiz. Böyük sənsən, bacıların sənə əmanət, bir-birinizdən muğayət olun, bir-birinizə həyan olun, ağılla-başla dayıngildə oturun, dayının sözündən çıxmayın”. Mən ağlayırdım elə bilirdim ki, onları birdaha görməyəcəyəm. Tələbə yataqxanasında tanış olduğum Xocalıdan olan iki bacı yadıma düşdü. Bütün ailə üzvləri Xocalıda ermənilər tərəfindən öldrülən bu qızlar deyirdi ki, ailəmizdən bizə bircə şəkil belə qalmayıb. Ağlaya-ağlaya albomdan bir-neçə şəkil çıxartdım. Paltarlarımı bir çantaya yığdım. Tələbə yoldaşlarıma söz verdiyim üçün iki gün əvvəl uşaqlarla Quru dərəyə qalxıb, meymungülü, solmazçiçəyi və başqa şəfalı bitkilər yığmışdım. Bir çantaya da bu çiçəkləri və iki kitab - Dəri xəstəlikləri ensiklopediyası və Sabirin “Hophopnamə”sini qoydum. 15 yaşlı kiçik bacım getməyəcəyəm deyə inad edir, heç paltarlarını da yığmırdı. Anam ona acqlandı və dedi ki, mütləq gedəcəksən. O, çarəsiz halda otağa keçdi və qardaşımın ona verdiyi hərbi formanı geyib qayıtdı. Sübh tezdən dayım bacımla məmi, iki körpə uşağıyla əmim qızini, özünün 11 yaşlı qızını və 7 yaşlı kiçik oğlunu götürüb kənddən çıxdı. Yolda yadıma düşdü ki, tələbə yoldaşlarıma söz verdiyim dərman bitkiləri və sevimli kitablarım yadımdan çıxıb qalıb. Kənddə maddi olaraq qalanlardan ən çox təəssüfləndiyim o iki kitab və yığdığım çiçəklər oldu... Kənddən çıxıb Cəbrayıla doğru irəlilədikcə rastlaşdığımız mənzərə çox dəhşətli idi. Müharibə və qaçqınlar barədə, köç edən insanlar barədə çox filmlərə baxmışam. Ancaq o yollarda gördüyüm və heç vaxt unutmadığım mənzərəni nə yerli, nə də xarici filimlərdə göctərilməyiblər. Baxdıqca sonu görünməyən insan və heyvan köçü, hamının əlində, belində bağlamalar. Heyvanların da üstünə yük yığmışdılar. Hətta itin də belinə yük

bağlamışdılar. Camaat yollarda pərişan, yorğun, ətraf pintilik, qan içində ölüb qalan heyvan leşləri, minik maşınının yük yerindən başı görünən inək balası, yolun kənarlarında his basmış çaydanlarda çay qaynatmağa çalışan adamlar və s. Ətrafdakı mənzərənin ağırlığından dayımın halı pisləşirdi, maşını güclə idarə edirdi. Bir arada dayım dağın başındakı silahlıları gösrərib dedi ki, ermənilərdi, yəqin yolu özləri açıq saxlayıblar ki, camaat getsin. Çox sıxlıqdan irəliləmək mümkün olmurdu. Hər an atacaqlar, hücüm edəcəklər qorxusu ilə zərbənin haradan gələcəyini gözləyirdik. Həycan icində 4-5 saatlıq yolu 12 saata gəldik. Axşam saat 7-də Lökbatanda yaşayan dayımın evinə çatdıq. Böyük dayım bizi yerləşdirib sabah erkəndən geri qayitdi".

Kəndimizin işığı Qubadlının Xanlıq kəndindəki elektrik yarımstansiyasından gəlirdi. Xanlıq kəndi ilə bizim aramızda 2 kənd vardı. Qubadlını ələ keçirməyə çalışan düşmən avqustun 25-də bu stansiyanı dağıtdığı üçün kənddə işıqlar kəsilmişdi. Cəbrayılın ardından avqustun 31-də Qubadlı da tamamilə işğal olundu. Artıq Zəngilan tək idi.

Bir həftə içində iki rayonu işğal edən ermənilər hiyləgərliklə düz iki ay Horadiz yolunu açiq saxladı ki, Zəngilan əhalisi erməni vahiməsindən, erməni xofundan qorxub, müqavimət göstərmədən qaçsın. Lakin belə olmadı. Iki ay lampa işığında oturub, ocaqda yemək bişirən əhalı televizorsuz, radiosuz, xəbərsiz çətin günlər keçirsədə kəndi tərk etməyi ağlına belə gətirmirdi. Əhalinin özxoşuna çıxmayacağını başa düşən erməni Horadiz yolunu bağlayaraq Zəngilanı mühasirəyə salır və güclü orduilə hücuma keçir. Zəngilan isə mərkəzdən kömək gözləyirdi. Kömək isə yalnız Arazın suyunu azaltmaq oldu. Tək çarə əhali çayı keçənə kimi yüngül silahlarla da olsa düşmənin döyüş texnikasının qarşısına çıxıb mübarizə aparmaq idi.

...O gün kəndə yayılan xəbər hamını məyus etmişdi. "Düşmən yaxınlaşır, güclü döyüşlər gedir. Əhali zərər görməsin deyə mal-qarasını yığıb Arazın sahilinə, İran sərhəddinə çəkilməli, ara sakitləşəndə yenidən evlərinə qayıtmalı idi". Heç kəsin ağlına belə gəlmirdi ki, bu kənddəki son gündür.

Mən uşaq olanda bizim bir itimiz vardi – Qarabaş. Balaca küçük ikən bir coban vermişdi atama. Qəribə it idi Qarabaş. Hara getsək bizim yanımıza düşüb, bizi müşayət edər, gedəcəyimiz yerə çatanda geri dönərdi. Biz evə qayıdana kimi Qarabaş dəfələrlə getdiyimiz yerə baş çəkər, yenidən evə dönərdi. O qədər gedib-gələrdi ki, eyni vaxtda həm evə nəzarət etmiş olurdu, həm də biz geri dönəndə bizimlə birlikdə qayidardı. Çox vəfalı it idi Qarabaş. Son vəfasını da kənddən çıxmamaqla göstərdi. Biz qoyub gəlsəkdə o, yenə evimizi qorumaq üçün evə döndü...

Kənddən çıxanda qardaşım mal-qara ilə bərabər Qarabaşı da özü ilə götürür. Lakin vəfalı it Günbəzin yanına çatanda sanki geri dönüşün olmadığını başa düşüb qayıdır. Qardaşım nə qədər çalışsada, nə qədər səsləsədə Qarabaşı geri qaytara bilmir. Qarabaş uzaqlaşıb dayanır, qardaşım gözdən itənəcən arxasınca uzun-uzadı baxır və ilk dəfə olaraq qardaşımı və mal-qaranı tək buraxıb evə dönür.

Anamın xatırladıqlarından: "Oktyabrın 25-i idi. Kişidə, oğlumda işə getmişdi. Məndə sacda yuxa bişirirdim. Əvvəl qardaşım xəbər gətirdi ki, mühasirədəyik. Erməni Horadiz yolunu bağlayaraq hücuma keçib. Ağır döyüş gedir, düşmənin qarşısını almaq çətin olacaq. Tezliklə kəndə çatacaqlar. Əhali əsir düşməmək üçün Araz sahilinə çəkilir. Sonra böyük oğlum işdən qayıtdı. Dedi camaat kənddən çıxır sən hələ çörək bişirirsən. Qalan gündələri birləşdirib fətir bişirdim. Kişi də gec gəldi. Heyvanlara ot biçməyə gedibmiş. Bir neçə dəst yorğan-döşək və bir neçə zəruri əşyalar maşına yükləyib Araza tərəf getdik. Böyük oğlum da məhəllənin kişiləri ilə bərabər mal-qaranı Araza tərəf sürdü. Evdən çıxanda saat beş olardı. Toyuq-cücələri, ördək və qazları yerinə yığıb dən verdim. Hinin qapısını azca aralı qoydum ki, gec qayıtsaq, ya da heç qayıtmasaq içəridə ac-susuz qalmasınlar. Qabdakı dəni də aşırıb yerə tökdüm. Evdən çıxarkən düşünürdüm ki, bir-iki gün Araz sahilində qalıb, ara sakitləşəndə geri dönəcəyik. Ona görə də çay qaynatmaq üçün samavar, çörək, pendir, yağ və bir də qazan götürdüm ki, bəlkə Arazın qırağında ocaqda yemək bişirərik... Bütün kəndlər Araza üz tutmuşdu. Axşam Mincivan körpüsünün yaninda qaldiq. 26-sı axşamüstü Muğanlı kəndi istiqamətindən Arazı keçdik. Dörd gün Arazın o tayında çayboyu səhərdən-axşamacan gəzdim. Döyüşdə olan kiçik qardaşımdan və oğlumdan xəbər yox idi. Onları axtarırdım. İrandan baxırdıq – kənd yanırdı. Dörd gün o taydan od içində yanan kəndə baxdıq. Kəndlə bərabər içim də yanırdı. Amma baxıb şükür edirdim ki, o odun içində deyilik, sağıq, gedib övladlarımıza sahib çıxa biləcəyik. Oktyabrın 29-da meşəətəyi və dağətəyi kəndlər də Arazı keçdi. Beşinci gün - oktyabrın 30-da ən son Şabanovun dəstəsi Arazı keçdi. Şükür ki, oğlum da, qardaşım da sağ idi. Allaha şükür etməkdən başqa əlimizdən nə gəlirdi ki? Dörd gündür yanan kəndin boğuq tüstüsü qalxırdı. O tüstüyə baxa-baxa oradan uzaqlaşdıq."

Qardaşım deyir ki, erməni kəndə girəndə birinci mərmini məktəb binasına, ikinci mərmini isə XIII əsrdə bəri kəndimizin atributuna çevrilən Günbəzə atdı. Çünki, uzaqdan kəndə baxanda ən çox diqqət çəkən onlar idi.

...Mən şəhər həyatına çaşqın hislərlə başlamışdım. Sevincim kədərimə qarışmışdı. Ailəm yurd-yuvamızı tərk edib Arazı keçəndə mən tələbə olmuşdum. Kədərli olsamda sevinməyə səbəb vardı, ən böyük arzuma çatmışdım, amma ürəkdən sevinə bilmirdim. Kədərim böyük idi, ya sevincim anlaya bilmirdim. Qarşıda çətinliklər olduğunu düşününcə birazda qorxurdum.

Qaçqınlığın ilk günlərində qəribə bir hiss yaşadım. Məskunlaşdığımız otaqda tək oturmuşdum. Birdən mənə elə gəldi ki, evimizdə qoyub gəldiyimiz mebellər canlıdırlar. Bağımızdakı gilas ağacı və ev əşyalarımız sanki onları atıb gəlmişik deyə bizi qınayırlar, vəfasızlıqda günahlandırırlar və bizdən küsüblər. Elə bil hər şey dilə gəlib deyirdi ki, biz ömrümüz boyu sizə xidmət etmişik, amma siz bizi atıb getdiz. Mənə elə gəlirdi ki, hər şey gerçəkdir və mən onu hiss edirəm. Hiss etdikcədə göz yaşlarımı saxlaya bilmirdim. Heç vaxt unutmadığım və yəqinki, ömrümün sonuna kimi unutmayacağım bu hissi izah etməkdə aciz qalmışdım.

Hisslərimi, düşüncələrimi gizlədən biri idim. Suallar beynimi yorurdu. Özümü toplayıb, mənə rahatlıq verməyən “nə edəcəyik?” sualı ilə anama müraciət etdiyimdə əmin bir səslə ”Camaat necə, bizdə elə” – dedi. Nə zəhmətlərlə tikib-qurduğu evini, əkib-becərdiyi həyət-bacasını qoyub gələn, bir həftə Arazın o tayında çay boyu yuxarı-aşağı gəzərək döyüşçü oğlundan, qardaşından xəbərar arayan anamın cavabı məni həm təəccübləndirdi, həm də “çiynimdən yük götürüldü” ifadəsinin sadəcə söz olmadığını, gerçək yaşatısını hiss etdirdi. Bəkə özudə bilmədən məni ayağa qaldırmışdı anam. Öz-özümə “ana gücü”, “ana dayağı” bu imiş dedim. Bir neçə aydan sonra isə yaylığı başından sürüşmüş 44 yaşlı anamın ağarmış saçlarını görndə sanki məni ildırım vurdu. Mənə elə gəldi ki, o saçlar bir gecədə ağarmışdı. Göz yaşlarımı gizlətmək üçün tez eyvana çıxdım. O an başa düşdüm ki, əslində anam nə qədər dərd çəkir. O sozlərində məni ümüdsüzlükdən qorumaq üçün deyirmiş.Yaşamış olduğum bu iki hissi deyəsən mən heç vaxt unutmayacağam.

O vaxtlar heç sevməzdim kimsə mənə “haralısan?” deyəndə. Ona görə yox ki, haralı olmağımdan utanırdım, mən əslində bu sualın cavabından yaranan ikinci sualı - “qaçqınsız?” sualını eşitmək istəmirdim...

Amma həyat davam edirdi. Yaşamağa “ev”, yeməyə çörək, geyməyə paltar tapdıq. Oxuduqda, işlədikdə, ailədə qurduq, övlad sahibi də olduq. Bircə kəndimizi tapmadıq.

Indi o vaxtdan çox illər keçib – düz 25 il. Bir igidin ömrü deyərlər. İndi nə o kənd var, nə o ev var, nə güllü bağımız, nə də tut ağacımız. Nə Dədəm var, nə də Dədəmgil. Nənəm də çoxdan dünyasın dəyişib. İndi uşaqlarımız “Mən uşaq olanda...” deyə sözə başlayır. Gün keçir, ay keçir, il keçir - ömür keçir yəni. Amma orda, uzaqlarda bir kənd var... elsiz-obasız qalmış, yollarını kol basmış, cığırları itmiş, damları tökülmüş, ocağı sönmüş, ağacları qurumuş, izsiz, ləpirsiz bir kənd... yetim uşaqlar kimi boynu bükük, gözü yolda, küskün, kədərli bir kənd... Xatirələrlə dolu uşaqlığımızı qoyub gəldiyimiz kənd... Məmmədbəyli kəndi. O kənd bizim kəndimizdi... getməsəkdə, görməsəkdə o kənd bizim kəndimizdi. Indi o kəndə getmək arzu, indi o kəndi görmək yuxudu.

25 ildir xatirələrlə anırıq səni doğma kəndimiz. Indi yaz gələndə kəndin ətrini arayir burnumuz, xörək bişirəndə kəndin dadini axtarır ağzımız. Yağış yağanda kəndə dolu yağır yəqin deyirik, gün qızanda kəndin sərin mehini arzulayırıq. Qar yağanda... qar yağanda pəncərənin önünə keçib kədərlənirik ki:

Qar yağırmı görəsən yenə bizim ellərə
Ağ yorğan çəkilibmi dərələrə, çöllərə.
Bəs qar yağıbsa əgər, kim qartopu oynayır,
Kim qar adan düzəldir, kim buz üstə sürüşür?
Yada salırmı bizi həyət, bağça, çöl, dərə
Kim dən verir görəsən ac qalan sərçələrə?
Görən darıxırmı heç bizim üçün sərçələr,
Onlarda bizim kimi bəlkə didərgindilər.

Bəlkə onlar da getmir biz getməyən yerlərə
Rast gələn olubmu heç didərgin sərçələrə?

25 ildir gözü yol çəkən kəndimiz. Bəlkə dönərlər, bəlkə qayıdarlar, bəlkə məni unudublar, bəlkə heç qayıtmayacaqlar, bəlkə, bəlkə... Bəlkədə, bəlkələrdən yorulmuş kəndimiz. Bəlkə birdə ne vaxtsa səni görmək bizə qismət olar. Bəlkədə...

Atilla Oral
(Türkiyə)

Nuri Paşa Türk varlığının yükselmesi için çalışan idealist bir Türk aydını

1918 yılının ilk aylarıydı. Savaşın kaderi Osmanlı Devleti'nin katıldığı ittifakın aleyhinde gelişmeye devam ediyordu. Savaşın sonuna yaklaşıldığı atık iyice belli olmaya başladığı bir dönemdi. Türk ordusu dört buçuk yıl boyunca yedi cephede düşman ordularıyla savaştı. Mehmetçik yorgun ve bitkin haldeydi.

Azerbaycan'da Türk varlığı yok ediliyordu. Çaresiz kalan Azerbaycan Türklerinin feryatları ve Azerbaycan'dan üst üste gelen kötü haberler İstanbul'a da ulaşıyordu. Büyük devletler bütün bu katliamlara kayıtsız kalıyordu. 1918 yılı Mart ayında Baku'de yapılan büyük katliam bardağı taşran son damla oldu. 18 Mart - l Nisan 1918 tarihleri arasında on binlerce Azerbaycan Türk'ü şehit edildi. Baku'de yaşayan Türk halkının yarısı da şehri terk etmek zorunda kaldı. Dünyanın seyirci kaldığı büyük katliamlara Osmanlı ülkesinde yaşayan Türkler daha fazla kayıtsız kalamadı.

Osmanlı Devleti "Kafkas İslâm Ordusu" adında bir ordu kurdu. Yeni oluşturulan ve özel olarak kurulan bu ordunun harekât alanı Osmanlı Devleti sınırları kilometrelerce uzağında Kafkasya'daydı. Ordunun birici hedefi ise katliamlara uğrayan ve kendi vatanında esir yaşayan Azerbaycan halkını kurtarmaktı. Meşru bir müdafaa duygusuyla yola çıkan Mehmetçik Azerbaycanlı Türk kardeşlerine yardım elini uzattı ve zulme uğrayan soydaşlarına özgürlük götürdü.

Kafkas İslâm Ordusu bu kutsal ve tarihi görevi şerefle ve büyük bir başarıyla tamamladı. Tarihe altın harflerle yazılacak büyük bir zafer kazanıldı. Zaferin gerçek sahibi Nuri Paşa ve kumandasındaki Kafkas İslâm Ordusu'nun kahraman Osmanlı ve Azerbaycan Türklerinden oluşan Mehmetçiklerdi. Türk birlikleri Azerbaycan'dan çekildikten sonra; İngilizler, İran üzerinden Bakû'ye girdi. Ancak İngiliz işgal ordusu sivil yönetime karışmayıp sadece askeri işgalle yetindi. Yönetime müdahale etmedi.

İstanbul işgalinde olduğu gibi milli hareketin önderlerini hapsetmedi. Azerbaycan Türkleri içinde Vahdettin, Damat Ferit, Ali Kemal vb. gibi hainler mevcut değildi. İngilizler bu nedenle; Azerbaycan Türkleri arasında vatan ve

milleti aleyhine çalışacak hain bulamadı. İngiliz ordusu İstanbul işgalinde izlediği baskı ve şiddet yöntemlerini Bakû'de uygulayamadı. Azerbaycan ülkesi ve Bakû, İngiliz işgali sırasında Azerbaycan Türklerinden oluşan hükümet tarafından idare edilmeye devam etti.

Azerbaycan Türkleri için Kafkas İslâm Ordusu'nun zaferi çok önemliydi. Bu zafer Azerbaycan'da Türk varlığının birlik halinde ve dimdik ayakta olduğunun ispatıydı. Kafkas İslâm Ordusu seferi sayesinde Azerbaycan Türkleri çok büyük olanaklar elde etti. Söz konusu bu gerçeği Azerbaycanlı düşünce adamı Mirza Bala şu cümlelerle ifade ediyor:

"Tarihi vazifesini şerefle ifa edip giden Kafkas İslâm Ordusu kendisinden sonra genç milli bir ordunun nüvesini bırakmış bulunuyordu. Bu ordunun temin ettiği nizam ve intizam sayesindedir ki, İngiliz İşgal Ordusu Kumandanlığı Azerbaycan istiklâlini tanımaya ilk adım olmak üzere, Azerbaycan Hükümetini yegâne meşru makam olarak ilan etmiştir."[1]

Yukarda söz edilen gerçeği; Efendizâde Mehmet Şerif Bey; 1921 yılında yayımlanan "Azerbaycan İnkılâbı" adlı eserinde şöyle ifade ediyor:

"Azerbaycan'ı İngilizler işgal etmişlerdi. İngilizlerin oraları işgali evvelce zannedildiği gibi Azerbaycanlılar için fena netice vermedi. İngiliz işgali altında Ermenilerin taşkınlık yapacakları vesaire beklenirken, bunlar olmadığı gibi en nihayet Azerbaycan'ın kendi kendini idare etmelerine de İngilizlerce muhalefet edilmedi. Bakû'nün Türkler tarafından kuşatılması sırasında Ermeniler İngilizleri yalnız bırakıp kaçmış olduklarından, İngilizler üzerinde Ermenilerin nüfuzu kalmamış olduğu gibi, o sıra iktidarda bulunan Azerbaycan hükümetinin İngilizlere hoş görünecek harekette bulunmalarının da tesirleri görülmüş oldu. Bir aralık Bakû'de Rus milliyetperverler reisi Peçeragof'un entrikaları ve bu entrikalara kapılan bazı Müslüman reislerin yanlış hareketiyle Azerbaycan istiklâli suya düşer gibi görünüyor idiyse de çok şükür bunlar olmadı. Azerbaycan mütarekeden sonra bir sene kadar İngiliz işgali altında kaldıktan sonra, İngilizler oralarını tahliye etmiş, ancak ondan sonra on ay kadar büsbütün müstakil olarak Azerbaycan kendi kendisini idare etmiştir."[2]

Nuri Paşa Bakû'nün tahliyesini bilerek geciktiriyor.

Mondros Mütarekesi gereği Bakû İngiliz işgaline girecekti. İngiliz Generali Thomson, Nuri Paşa'dan 17 Kasım'a kadar Bakû'nün tahliyesini istedi. Tahliye için sürenin çok az olduğu konusunda Nuri Paşa ve Mürsel Paşa'nın; 26 Kasım'a kadar bu sürenin uzatılması yolundaki ricalarını reddetti. Nuri Paşa'ya bir ültimatom veren General Thomson, 17 Kasım'a kadar Osmanlı birliklerinin

---

[1]Azerbaycan, Mirza Bala: *Kafkasya İslâm Ordusu,* Aylık Türk Kültür Dergisi, Temmuz – Ağustos, 1954,

s. 3-4-5-14.

[2] Efendizâde Mehmet Şerif, *Azerbaycan İnkılabı,* Şirketi Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1921, s. 21.

Bakû'den çekilmesini ve şehrin teslimini istedi.[3] Nuri Paşa İngiliz generalinin ültimatomunu dinlemedi. Bakû'den çekilmeye karşı direndi. Nuri Paşa'nın tahliyeyi uzatıp zaman kazanmaya orduyu dağıtmak ve silâh teslim etmek istemiyor ve çok farklı şeyler düşünüyordu.

Nuri Paşa General Thomson'un tahliye için şart koştuğu süreyi yaklaşık bir ay geciktirdi. Nihayet Türk Ordusu 12 Aralık 1918 sabahı Bakû'yü tahliye etti.[4] Ancak Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesi bahane eden İngilizler, tahliye kararına karşı direndiği gerekçesiyle Nuri Paşa'nın yakalanması emrettiler."[5]

Osmanlı Devleti Askeri Komiserlerinden Yüzbaşı Selâhattin Bey[6] Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'dan tahliyesi ile görevlendirilen subaylardan biriydi. Yüzbaşı Selâhattin Bey ordunun tahliyesi sırasında Bakû'den Batum'a kadar en son kademesinde görevliydi. İngiliz Komisyonu ile beraber bizzat çalışarak gerçekleştirilen tahliyeyi idare etti. Selâhattin Bey Türk Ordusu'nun Bakû'de kaç gün ve kaç saat kaldığını şöyle anlatıyor:

"Bakû Türk Ordusu tarafından 15 Eylül 1918'de zapt edildi. 12 Aralık 1918 sabahı saat üçte tahliye edildi. İngiliz kıtaları aynı gün saat 10'da Bakû'ye girdi."[7]

Nuri Paşa Osmanlı ordusundan atılıyor

Sultan Vahdettin işgal kuvvetlerine yaranmak adına birçok yetenekli ve yurtsever Türk subayını ordudan attırdı. Ordudan kaydı silinenler arasında başarıyla görevini yapan birkaç ay evvel Azerbaycan Türklerini katliamdan kurtaran Kafkas İslâm Ordusu Kumandanı Nuri Paşa da vardı.[8]

Nuri Paşa'nın Osmanlı ordusundan atıldığını bildiren karar. Osmanlı'nın resmi gazetesi Takvim-i Vekayi'de 25 Kasım 1918 tarihinde ilan edildi. "Harbiye Nezareti Muamelat-ı Zatiye Müdüriyeti'nden: Azerbaycan Hükümeti hizmetine dahil olduğunu beyan eden İslâm Ordusu Kumandanı Fahri Ferik Nuri Paşa'nın Orduyu Osmani'den kaydı terkin edilmiştir."[9]

---

[3] Nâsır Yüceer. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın bağımsızlığını kazanması, 1918,* Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı yayınları, Genelkurmay Basımevi, 1996, s. 162

[4] Akşam gazetesi, *Baku hakkındaki Türk-Alman ihtilâfı, Selâhattin Yurtoğlu'nun açıklaması,* 12 Eylül 1949, s. 5

[5] Bilâl Şimşir. *Malta Sürgünleri,* Bilgi yayınları, İstanbul, 1985, s. 126 (Edmonds'un 31.10.1919 günkü yorumunda Nuri Paşa Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesi gereğince Azerbaycan'dan çekilmeye karşı direndiği için yakalandığı belirtilmektedir.)

[6] Selâhattin Yurtoğlu (1894 - 1956) Kuva-yı Milliyeci subay, Yüzbaşı Selâhattin.

[7] Akşam gazetesi, *Baku hakkındaki Türk-Alman ihtilâfı,* Selâhattin Yurtoğlu'nun açıklaması, 12 Eylül 1949, s. 5.

[8] Vakit gazetesi, *Nuri Paşa'nın Terkin Kaydı,* 25 Kasım 1918, s. 1.

[9] Takvim-i Vekayi, 25 Kasım 1918, s. 3.

"Nuri Paşa terkini"[10] başlığıyla Minber[11] gazetesinde yayımlanan haberde Nuri Paşa'nın Osmanlı ordusundan kaydının silindiği ve ordudan atıldığı şöyle duyuruldu: "Harbiye Nezareti Muamelât-ı Zatiye Müdüriyeti'nden: Azerbaycan Hükümeti hizmetine dahil olduğunu beyan eden İslâm Ordusu Kumandanı Fahri Ferik Nuri Paşa'nın Ordu-yı Osmaniye'den kaydı terkin edilmiştir."[12]

Vahdettin'in ordudan attığı Nuri Paşa'ya Azerbaycan halkı sahip çıkıyor.

Azerbaycan temsilcisi Ali Merdan Topçubaşı, İşgal altındaki İstanbul'da yaptığı açıklamada Vahdettin'in emriyle ordudan atılan Nuri Paşa'ya şu cümlelerle sahip çıktı:

"Azerbaycan Hükümeti kurulduğu zaman askeri teşkilât ve yönetimine sahip değildi. İşte, biz memleketimizde askeri teşkilât bulunmak üzere Nuri Paşa'yı celp eyledik ve kendisinden de pek çok menfaatler gördük. Nuri Paşa Azerbaycan Ordusu'nu örgütledi. Hal-i hazırda hükümetin 50.000 kişilik silâhlı bir ordusu olduğunu bu vesile ile söyleyebilirim. Nuri Paşa'nın şu anda Azerbaycan'da bulunması durumuna gelince size şu kadar söyleyeyim ki, bu tamamen Azerbaycan Hükümeti'yle Azerbaycanlıların arzularından ibaret bir şeydir ve Nuri Paşa Azerbaycan'da kalacaktır."[13]

Nuri Paşa, Osmanlı Ordusundan resmen atıldığı halde kendi iradesiyle Azerbaycan'dan ayrılıp İstanbul'a gitti. Ancak hiç beklemediği kötü bir sürprizle karşılaştı. İstanbul hükümeti ve Vahdettin'in emriyle İngilizlere teslim edildi. İngiliz işgal yönetimi tarafından Batum'a götürülerek hapsedildi. Batum'da Ardahan kışlasında hapsedilen Nuri Paşa Azerbaycanlı dostlarının yardımıyla kaçmayı başardı.

Nuri Paşa'yı Azerbaycanlı dostları kurtarıyor

Amcası Halil Paşa yeğeninin İngiliz hapishanesinden kaçışını şöyle anlatıyor:

"Nuri Paşa savaş sonunda İslâm Orduları teşkilâtı dağıldıktan sonra ve İstanbul'a geçmek isterken İngilizler tarafından tutuklanmış ve Batum'da Ardahan kışlasında hapsedilmişti. Ama benim İstanbul'da Bekirağa

---

[10] Minber gazetesi, *Nuri Paşa terkini,* 25 Kasım 1918, s. 2.

[11] Minber gazetesi, 1 Kasım 1918 - 21 Aralık 1918 tarihleri arasında İstanbul'da yayımlandı. 51 sayı çıktı.

Sahibi Ali Fethi Bey (Okyar) Sorumlu Müdürü Dr. Rasim Ferit Bey (Talay) idi. Mustafa Kemal Paşa

(Atatürk) Minber gazetesinin kuruluş sermayesi ve yayımına katkıda bulundu.

[12] Minber gazetesi, *Nuri Paşa terkini,* 25 Kasım 1918, s. 2.

[13] Tasvir-i Efkâr gazetesi, Azerbaycan Murahhasının Muhabirimize Beyanatı, 30 Kasım 1918, s. 1

Bölüğü'ndeki hapisten kaçtığım gibi, O'da tesadüfen aynı gün Batum'dan kaçmıştı. Bu kaçışa Azerbaycanlı dostları yardım etmişti.[14]

1919 yılı Eylül'ünün ilk haftası Nuri Paşa haksız yere hapsedildiği Batum İngiliz hapishanesinden kaçarak özgürlüğüne kavuştu. Kendini adadığı Türk varlığına hizmet için hemen çalışmalara başladı.

Nuri Paşa'nın Bakû ve İstanbul Türklerini evlendirme girişimi

Nuri Paşa Batum'da hapsedildiği İngiliz cezaevinden kaçtıktan sonra Azerbaycan'a
gitti. 22 Eylül 1919 tarihinde Hasene Hanım'a yazdığı mektupta: Türk varlığı ve Türk halkının istikbali için "ölünceye kadar, millet yolunda çalışmaya ahdettim"[15] diyor,
Azerbaycanlı Türk erkekleriyle İstanbul'daki Türk kızlarını evlendirme girişimi için ablası Hasene Hanım'ı şöyle göreve davet ediyordu:

"Güzel Ablacığım. Benim için çok merak ediyorsun değil mi? Filhakika geçmiş zamanlarım merak etmeye değerdi; fakat çok şükür bugün her zamankinden rahat ve müsterihim. Allah doğru kulu hiçbir zaman bırakmaz. Ben vicdanımdan emin olduğum için Allah'ın da inayetinden eminim. Artık bundan sonra merak edilecek bir şey kalmadı. Gayrı muayyen bir müddet için sizleri belki göremeyeceğim. Her halde ben gelmezsem siz gelebilirsiniz ya. Benim gideceğim yer sizce malum olacaktır. (Mektubumu okuduktan sonra iyi saklamanız veya yakmanız iyi olur sanırım.)

Ablacığım vatanımızın uğradığı vaziyet pek tahammülsüz değil mi? Buna da sureti zahirede sebep olan yine bizden!... İşte bu zararı telâfi etmek için, ölünceye kadar, millet yolunda çalışmaya ahdettim. Şimdi ailemiz efradından velev kadın olsun aynı faaliyete muntazırım.

Ablacığım, Türklük Garptan değil Şarktan doğacaktır. Siz Azerbaycan'ı Türkistan'ı çöl, yaban sanmayınız. Oralarda öyle şehirler var ki, Viyana'dan hiç farkı olmaz. Yalnız oralıların tahsilleri kendi diyarlarında olmadığından Türkçe okuyup yazmada ve düşünmede de bizden geridirler. Sonra buraların hanımları Rusça terbiye alanlardan maadası, hemen bizim köylülere benziyor. Şimdi bak! Bu küçük hanımları da milli terbiye ile yetiştirmek, İstanbul hanımları için bir vazife-i milliyedir. Bugün, zannıma göre okuyup yazma bilen İstanbul hanımları çoktur. Pahalılık ve harp dolayısıyla birçokları büyük müşkülâtlar ile kendi iaşelerini hayatlarını temine çalışıyorlar. Bu genç hanımlardan birkaçı cesaret ederek bir ay tecrübe Baku'ye Azerbaycan'a gelseler, hem kendileri fevkalade mesut olurlar, hem de ora kızlarını yetiştirerek Türk tarihinin bir kahramanı olurlar. Azerbaycanlılar kendi kızlarının noksan terbiyelerini görerek, Rus kızları ile teehhül410 etmekte ve bu suretle Türklüklerini kaybetmektedirler.

---

[14] Şevket Süreyya Aydemir, *Son Osmanlı Paşa'sı Halil Paşa'nın hatıraları,* Akşam gazetesi, 15 Aralık 1967, s. 4

[15] Nuri Paşa'nın 22 Eylül 1919'de ablası Hasene Hanım'a yazdığı Azerbaycanlı Türk erkekleriyle İstanbul'daki Türk kızları arasında evlilikler kurma girişimi için göreve davet eden mektup.

Rus kızları bizim İstanbul kızlarımız yanında hiç kalır. Bunlar yalnız süslü gezmesini bilirler. Kıymetleri bu kadardır. Bizimkiler ise hem lisanları güzel hem de şık ve zariftirler. Hassaten Türk'türler.

Azerbaycanlılar; "En güzel yüz bize çirkin biz severiz Türk yüzü, En güzel söz bize acı biz severiz Türk sözü" derler. Şimdi bu kadar uzun yazmaktan maksadım: İstanbul'da bu kadar kimsesiz, oldukça tahsil görmüş genç kızlarımız vardır. Harp erkeklerin bir kısmını götürdüğü gibi, bir kısmını da ifsat411 etti. Bence İstanbul'daki kızlar erkeklerden pek çoktur. Azerbaycan'da ise aksidir. Bu halde hem milletimizi kurtarmak ve hem İstanbul'da sefalet çekmesi muhtemel hanımlara yardım etmek üzere, heveskâr olanlarının Azerbaycan'a muallimlik veya diğer bir vazife ile gitmelerini teşvik ve idare etmenizi sizden rica ederim. Para hususunda Azerbaycan her yardımı yapacaktır. Gelecek hanımların zengin gençlerle evlendirilmesi için burada bir cemiyet teşkil olunacaktır. Bu mektubu şimdiden yazmaktan maksadım sizlerin de hazırlık görmeniz içindir. Mektubun tarihinden tahminen bir buçuk ay sonra Baku hanımlarından bir kaçı İstanbul'a gelip sizi bulacaktır. Ve bu hususa hakkında çalışacaktır. Ablacığım, hem insani, hem milli olan bu işte, yorulmayarak çalışacağınızı biliyorum. Kâğıtta da yer kalmadı kemali hürmetle ellerinizden öper, İffet ve Faruk'un gözlerinden öperim. Kardeşin, (Nuri) 22 Eylül 1919 (22 Eylül 335, Pazartesi)

Nuri Paşa hakkında yeni bilgi ve belgeler

Nuri Paşa sadece kahraman ve gözü pek bir kumandan değil, aynı zamanda Türk varlığının yükselmesi için çalışan bir idealist Türk aydınıydı. Ancak ne yazık ki sosyal hayat ve cemiyet faaliyetleri konusundaki yaptığı hizmetler büyük ölçüde kapalı kaldı. Tarihimize layık olduğu biçimde geçmedi. Bunun en önemli nedeni 2 Mart 1949 tarihinde büyük bir faciaya kurban gitmiş olmasıdır. Nuri Paşa vefat edince o güne kadar arşivleyip derlediği muhafaza ettiği belge ve bilgilerde dağılıp gitti. Bu belgeler arasında Azerbaycan – Türkiye tarihinin, Azerbaycan kurtuluş ve bağımsızlığının en değerli bilgi ve belge ve fotoğrafları mevcuttu. Nuri Paşa'nın kayıp günlükleri, harp cerideleri, notları, fotoğraflarını bulmak ve yayımlayarak Türk halkıyla paylaşmayı görev kabul etmiş bir araştırmacıyım. Ne mutlu ki aynı duygu ve düşüncelere sahip çok sayıda Azerbaycanlı araştırmacısı ve tarihçi kardeşlerimiz var.

Azerbaycan – Türkiye tarihi için çok değerli olan tarihimizin bilinmeyen detaylarını ortaya çıkarmak her Türk araştırmacısı ve tarihçisi için bir borçtur. Azerbaycan'da son yıllarda ardı ardına yayımlanan değerli eserler, kitaplar, makaleler Azerbaycanlı kardeşlerimizin öz tarihine sahip çıkma gayretini çok açık bir biçimde gösteriyor.

Arunas Spraunyus
(Litva)

Пытающаяся усидеть на двух геополитических «стульях» Армения и демократические ценности – сочетание несочетаемого

Некоторое время назад было опубликовано письмо президенту Армении Сержу Саргсяну, которое в последних числах декабря 2017 года написал и опубликовал в СМИ его влиятельный соотечественник, живущий в России и обладающий гражданством этой страны, предприниматель-армянин Левон Маркос (http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/60061).

Мы не будем подробно пересказывать содержание этого письма, мы только упомянем, что его автор перечисляет выполненные по просьбе президента С. Саргсяна с начала 2000 года свои действия и начатые проекты по спасению экономики Армении, которые аудиторы из Москвы оценили в сумму 300 миллионов долларов США. По убеждению Л. Маркоса, эти проекты могли дать серьезный импульс экономике Армении, но, к сожалению, в конце концов инвестор понёс убытки и был вынужден объясняться с судебными исполнителями. В Армении в отношении автора письма возбуждено уголовное дело, он объявлен в международный розыск. Л. Маркос обвиняет президента С. Саргсяна в обмане, в том, что под предлогом «спасения Отечества» президент всучил ему лопнувший банк «Credit-Yerevan». Эта афера была проведена при помощи семейства президента и других высоких должностных лиц.

Л. Маркос убеждён, что раньше или позже справедливость для обманутых армянских бизнесменов, потерявших деньги, восторжествует, только задаётся риторическим вопросом: а может ли такое случиться во время президентства С. Саргсяна.

Эту историю можно оценивать по-разному – скажем, это «простое» выяснение отношений между бизнес-субъектами (хоть адресат и является высшим должностным лицом Армении). Таких историй на постсоветском пространстве хватает – как в прошлом, так и в настоящем. Но всё-таки в какой степени и почему эта история является типичной, тем более, что Л. Маркос утверждает, что к нему обращается много соотечественников, которые с горечью рассказывают о произволе в Армении, где выстроена коррупционная система?

Несколько историй. 24 февраля прошлого года кавказский политический и новостной интернет-сайт «jam-news.net» сообщил о проведённых Службой национальной безопасности Армении (СНБ) операциях, во время которых были разоблачены: судья, требовавший за принятие благоприятного решения по уголовному делу около 8 тысяч

долларов, полицейский, превысивший свои полномочия и всячески затягивавший принятие решения о восстановлении потерянного гражданином военного билета, так как рассчитывал получить от гражданина 200 долларов, три высшие школы, выдававшие поддельные дипломы, кроме того, были арестованы 12 должностных лиц Министерства труда и социальных вопросов, которые за определение группы инвалидности брали взятки в пределах 40-80 долларов. Один из задержанных – Армен Согоян – руководил Агентством по медицинской и социальной экспертизе, прежний руководитель которого, Микаел Ванян, в октябре 2012 года был освобождён от занимаемой должности по аналогичной причине. Одним словом, можно говорить о «преемственности» коррупционных традиций.

И всё-таки это такая мелочь на фоне таких историй, как описанное в армянской печати богатства бывшего министра финансов Гагика Хачатряна (который, по словам периодики Армении, не теряет надежды вернуться в исполнительную власть), когда его братья в то время, как политик поднимался по карьерной лестнице, за десятки миллионов долларов покупали недвижимость в США.

По словам Центра по исследованию коррупции и организованной преступности (https://www.occrp.org/ru/investigations/6395-sons-of-yerevan-minister-sell-hollywood-mansion), СНБ в прошлом году занялась расследованием опубликованных фактов, но через неделю прекратила его, не обращаясь за помощью к правоохранительным органам Америки и без объяснения причин прекращения дела.

В свою очередь, в письме Л. Маркос указывает, что за прошлый год были ограблены 34 крупных армянских предпринимателя. Использовалась «накатанная» схема: сначала у людей «во имя Отечества» выманиваются большие деньги, а потом на них стряпали обвинения для того, чтобы отстранить их от бизнеса, выдавить из Армении, а «проданные» объекты присвоить себе, как и уплаченные за них деньги. Якобы, именно так президент С. Сарксян сколотил миллионное состояние в нищенствующей Армении.

24 ноября прошлого года интернет-издание «oc-media.org» сообщило, как присутствие правящих политиков в бизнес-структурах влияет на безнаказанность. Скажем, кассиры торговой сети «Yerevan City», одним из владельцев которой является депутат правящей Республиканской партии Самвел Алексанян, работают практически без отпуска, а их месячная зарплата не превышает 165 долларов США.

Ещё одной армянской столичной торговой сетью SAS управляет депутат-республиканец Артак Саркисян, он попал в Национальное собрание Армении по партийному списку во время выборов, проходивших в апреле прошлого года. 13 апреля издание «Hayastan24» опубликовало звукозапись собрания в концерне «SAS Group», на котором неизвестный

человек требует у работников списки избирателей, которых работники обязуются уговорить проголосовать за босса концерна, а тем, кто обеспечит наибольшее количество голосов, обещает отдых в Париже.
Публикация вызвала резонанс, генеральная прокуратура передала запись Группе специальных расследований, последняя 19 апреля возбудила уголовное дело, однако 8 сентября прекратила его, аргументировав своё решение отсутствием состава преступления.

По оценке руководителя программ Антикоррупционного центра Армении Варужана Октаняна, борьба с коррупцией в его стране так и останется всего лишь шоу до тех пор, пока к ответственности не будут привлечены высочайшие должностные лица, особенно с учётом того обстоятельства, что коррупционные преступления в правящих структурах повторяются. Однако для этого нужна политическая воля, которой пока что нет. Для власти это – не первоочерёдная проблема, она продолжает пользоваться возможностями, которые предоставляет коррупция.

Учреждение Совета по борьбе с коррупцией под руководством бывшего премьер-министра Армении Овика Абрахамяна в феврале 2015 года сопровождал сильный общественный резонанс, так как в его состав были включены высокие должностные лица (политическая оппозиция и общественные организации отказались делегировать своих представителей в Совет), которые, судя по их имущественным декларациям, сами примкнули к коррупционным процессам. Например, бывший премьер и министр финансов – долларовые миллионеры, их семьи управляют множеством доходных компаний.

Поэтому эксперты расценивают борьбу с коррупцией, как достаточно искусственную. Председатель Армянской ассоциации юристов Карен Задоян даже усматривает в сложившейся ситуации опасность для национальной безопасности страны. Коррупционную угрозу в своём отчёте, опубликованном 2 февраля прошлого года, отметил и посол Америки в Армении Ричард П. Миллс. Дипломат раскритиковал Совет по борьбе с коррупцией, созданный при помощи Агентства США по международному развитию (USAID), указав, что за пару лет его существования по причине неэффективности деятельности США выделило всего лишь 2,5% от предусмотренных средств. Р. П. Миллс также предупредил, что такое положение может повредить дальнейшим инвестициям в экономику Армении.

В отчёте Государственного департамента США о правах человека в мире, опубликованном 25 июня 2015 года, указано, что в Армении больше всего нарушений за 2014 год совершено из-за систематической коррупции, непрозрачной работы правительства и ограниченной независимости судов.
6 декабря при обсуждении проекта государственного бюджета на 2018 год председатель парламентской комиссии при Национальном собрании по вопросам европейской интеграции Наира Зограбян заявила, что несмотря

на то, что власть не раз заявляла об применении опыта Сингапура в борьбе с коррупцией, коррупция продолжает процветать, поэтому в Армении нет пригодных условий для иностранных инвестиций, в отличие от того же самого Сингапура. Интернет-издание «eadaily.com» уже 9 января этого года цитировало экономиста, оппозиционного политика национального движения Армении Ованеса Игитяна, по словам которого коррупционные схемы влияют на стоимость необходимых товаров и коммунальных услуг. Граждане Армении платят больше, чем жители Кавказского региона и даже Европы. Экономист также указал, что коррупционная составляющая делает страну совершенно непривлекательной для иностранных инвестиций, поэтому они в последнее время уменьшаются. Этот процесс сопровождается оттоком капитала, потому что армянские бизнесмены не хотят инвестировать в экономику родной страны.

А здесь мы уже упираемся в геополитический ценностный выбор – страна стремиться к очищению через прозрачные демократические процедуры либо продолжает «ручную политику» в стиле российского президента Владимира Путина. Как известно, официальный Ереван пытается одновременно усидеть на двух геополитических «стульях» – восточное партнёрство ЕС и Союз Независимых Государств (СНГ) под дирижированием Москвы – хотя большинство армян, желающих для своей страны цивилизованного развития, и друзей страны предупреждают о тупиковости такого выбора.

Директор Института Центральной Азии и Кавказа (США), один из учредителей Стокгольмского Института политики безопасности и развития Сванте Корнелл в публикации журнала «The American Interest» под заголовком «Кипучий Кавказ» (10.05.2017) напомнил, что Армения уже долгое время пытается объединить помощь России в области защиты (ютится под её «зонтом безопасности», чтобы удержать занятый Нагорный Карабах) с надеждами на сближение с Западом. В конце концов это повлияло на спад экономики страны и на возникновение огромного долга перед Россией, который Москва великодушно «простила» в обмен на контроль над стратегическими экономическими секторами Армении.
Стремление Армении сформировать связи с США и ЕС (в 2010 году начаты переговоры об ассоциации) разрушили всё растущие разногласия между Москвой и ЕС, в сентябре 2013 года президент С. Саргсян объявил об отказе страны продолжить сближение с ЕС в пользу Евразийского экономического союза (ЕЭС) под доминантой России.

Это не могло не оказать влияние на внутреннюю политику Армении, связанную с демократией и правами человека. Сообщение председателя Хельсинкского комитета Армении Аветика Ишханяна, программы «Улучшение обсуждения политики безопасности Армении» и Армянского института международных отношений и безопасности под названием «Положение прав человека в Армении: систематические проблемы в свете

старой и новой конституции» (http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/46591 2016 01 28) начинается с констатации, что чаще всего на права граждан Армении покушается исполнительная власть, особенно её силовые структуры. При таких обстоятельствах человека защищает не закон, но служебный статус и финансовые возможности (здесь приведены примеры, что часть членов парламента и министров в то же самое время занимаются и предпринимательством). Власть в Армении означает не только управление, но и доходный бизнес.

Ухудшающуюся ситуацию в области прав человека констатировали и участники организованного 20 октября 2016 года в Вашингтоне форума, посвящённого теме политики в Армении, на котором свои сообщения зачитывали представители Хельсинкского комитета Армении, «Transparency International», «Human Rights Watch», Национального фонда в поддержку демократии, Ассоциации адвокатов Америки, юридического факультета Университета Джорджа Вашингтона. В качестве основных причин опять-таки указаны системный характер коррупции, слияние бизнес и политических элит, отсутствие системы независимых судов и сильная зависимость от авторитарной России.

Во время посещения Армении в августе прошлого года политолог из США, философ, председатель редакционной коллегии журнала «The American Interest» и автор знаменитого эссе «Конец истории» Фрэнсис Фукуяма в интервью «The Armenian interest» назвал плохое качество государственных институтов, вызванное коррупцией, одной из крупнейших проблем Армении. Тесные связи с Москвой не помогают в решении проблемы, так как в России действует такая же система. По оценке Ф. Фукуямы, в распространении цивилизационных ценностей и балансировании влияния Москвы большую роль могла бы сыграть диаспора.

Философ привёл в пример Эстонию – множество эстонцев после падения Берлинской стены потянулись в США и Западную Европу, там получили образование, сделали успешные карьеры и вернулись, когда общество Эстонии стало демократическим. Так и для Армении её многочисленная диаспора может стать источником человеческого капитала и знаний.

Однако для этого всё равно нужен стимул. Армянский ежедневник «Haykakan Zhamanak» в номере от 28 января этого года, размышляя о зрелости государства, указал, что им могли бы стать свободные выборы, уменьшившийся масштаб коррупции и эмиграции, конкурентоспособная экономика, отделённые от бизнеса чиновники, а также суды, вершащие хоть какую-нибудь справедливость. Настоящая классика переходного периода.

К сожалению, и «Haykakan Zhamanak» признаёт, что за почти 30 лет независимости Армения пока что не может сдать этот экзамен, потому что для её власти зрелость государства не является важным вопросом.

Eldar İsmailov

Гибель Ибрагим-Халил-хана и расследование дела о его убийстве

Предлагаемая вниманию читателей статья представляет собой выдержку из работы автора, опубликованной в 2014 г. в нескольких номерах международного журнала «Кавказ & Глобализация»[16].

Основными источниками при написании статьи послужили как 2-й и 3-й тома «Актов, собранных Кавказскою Археографическою комиссиею», широко известных азербайджанским исследователям, так и менее известная фундаментальная работа генерал-лейтенанта Павла Осиповича Бобровского «Истории 13-го Лейб-Гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет (1642-1892)» (Санкт-Петербург, 1893).

А между тем, труд Бобровского содержит ряд ценных фактов, извлеченных автором из архивных документов, в частности из документов архива штаба Кавказского военного округа. Так, именно с помощью этой работы была установлена точная дата гибели Ибрагим-Халил-хана – он был убит в ночь на 27 мая 1806 г., в то время как многие исследователи, без ссылок на источник, обозначают ее днем 18 июля 1806 г.

Подписание Куракчайского трактата не отгородило владения Ибрагим-Халил-хана от активных военных действий 1-й Русско-персидской войны 1804–1813 гг. Для русского командования было очевидно, что первый удар персидской армии, сконцентрировавшейся за Араксом, будет направлен на Карабахское ханство. Поэтому, сразу после заключения трактата крепость Шуша была занята шестью ротами 17-го Егерского полка (не более 300 егерей) с тремя орудиями и 30 казаками под командованием майора Лисаневича. А уже в июне 1805 г. персидские войска перешли через Аракс и начали активные военные действия в Карабахе[17].

В сложившейся ситуации в окружении престарелого Ибрагим-Халил-хана сформировалось два противоположных лагеря знатнейших

---

[16] См.: *Исмаилов Э.Э.* Ханы Карабахские: происхождение рода, подчинение ханства Российской империей и упразднение ханской власти // Кавказ & Глобализация: Журнал социально-политических и экономических исследований. Том 8. Выпуск 1–2. Швеция: «CA@CC Press®», 2014. С. 140–170; *Исмаилов Э.Э.* Ханы Карабахские: поколенное описание старшей линии рода // Кавказ & Глобализация: Журнал социально-политических и экономических исследований. Том 8. Выпуск 3–4. Шве-ция: «CA@CC Press®», 2014. С. 131–175.

[17] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 221.

карабахских беков. Сторонники русской ориентации сгруппировались вокруг старшего сына Ибрагим-Халил-хана – Мухаммед-Хасан-аги, которому в силу Куракчайского трактата Россия гарантировала наследование Карабахского ханства и который неоднократно во главе карабахской конницы принимал участие в военных действиях против персидских войск. Сторонники персидской ориентации во главе с двоюродным братом Ибрагим-Халил-хана – Мирза-Али-беком и его племянником Февзи-беком – активно поддерживали связь с другим сыном Ибрагим-Халил-хана – Абульфат-агой, который возглавлял передовые персидские отряды в армии Аббас-мирзы.

С неожиданной смертью в ноябре 1805 г. Мухаммед-Хасан-аги Россия лишилась своего основного сторонника в окружении Карабахского хана. Князь Цицианов в своем рапорте императору Александру I называл генерал-майора Мухаммед-Хасан-агу «наипреданнейшим и вернейшим рабом» императора, со смертью которого, князь Цицианов «лишился лучшей опоры для Карабага, какой всегда от него ожидал». В то же время у российских властей появилась еще одна возможность влиять на окружение Ибрагим-Халил-хана посредством выбора и утверждения нового наследника, которым согласно Куракчайскому трактату должен был бы стать старший сын генерал-майора Мухаммед-Хасан-аги. Однако к концу 1805 г. значительную партию своих сторонников в среде карабахских беков удалось собрать вокруг себя второму сыну Ибрагим-Халил-хана – генерал-майору Мехти-Кули-аге[18].

К тому же Мехти-Кули-ага возглавил в декабре 1805 г. отряд карабахской конницы из 350 человек, который присоединился к войскам под руководством самого князя Цицианова в Ширванском ханстве. Заключив 25 декабря 1805 г. трактат с Мустафа-ханом Ширванским о присоединение Ширванского ханства к России, князь Цицианов 9 января 1806 г. во главе своих войск направился в Баку. Но, получив известия о действиях в Карабахе Абульфат-аги, Мирза-Али-бека и Февзи-бека, князь Цицианов карабахскую конницу во главе с Мехти-Кули-агой отправил назад в Шушу. В своих письмах Ибрагим-Халил-хану, Мехти-Кули-аге и майору Лисаневичу князь Цицианов объяснял это «слабым управлением» престарелого хана, с поручением Мехти-Кули-аге служить своему отцу «помощью в истреблении изменников»[19].

Летом 1806 г. продолжились активные военные действия в Карабахе. Им предшествовали гибель 8 февраля 1806 г. под стенами Бакинской крепости главнокомандующего в Грузии генерала от инфантерии князя Павла Дмитриевича Цицианова и убийство в ночь на 27 мая 1806 г. близ

---

[18] АКАК. Т. II. Тифлис, 1868. С. 725–726. Док. № 1485.

[19] АКАК. Т. II. Тифлис, 1868. С. 727. Док. № 1491, 1492, 1493; *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 241–242.

Шуши карабахского правителя генерал-лейтенанта Ибрагим-Халил-хана Джеваншира.

Получив известие о смерти князя Цицианова, командовавший войсками в азербайджанском Памбаке генерал-майор Петр Данилович Несветаев приехал в Тифлис и написал приказ о своем вступлении в командование войсками в Закавказье. Одновременно временным главнокомандующим в Грузии считался командующий на кавказской линии генерал-лейтенант Григорий Иванович Глазенап, находящийся в Георгиевске, и отдававший оттуда приказания генерал-майору Несветаеву. Новым главнокомандующим в Грузии 2 июня 1806 г. был назначен генерал от инфантерии граф Иван Васильевич Гудович (1806–1809 гг.), но его прибытие в Тифлис ожидалось не ранее июля или августа 1806 г.[20].

К середине мая 1806 г. у южных границ Карабахского ханства вновь было сгруппировано большое количество персидских войск. В условиях продолжавшегося голода, а также угрозы уничтожения хлеба со стороны Персии, Ибрагим-Халил-хан был вынужден отказать в продовольствии отряду майора Лисаневича, что с точки зрения последнего было неисполнением условий Куракчайского трактата[21].

Конфликт карабахского хана с шушинским комендантом привел к тому, что Ибрагим-Халил-хан в мае 1806 г. с несколькими членами своей семьи (жена Туба-ханым Шекинская, сыновья полковник Ханлар-ага, Аббас-Кули-ага и дочь Солтанат-бегим) и свитой «под предлогом воздуха» (то есть из-за наступившей жаркой погоды) выехал из Шушинской крепости в расположенное в 4-х верстах от нее место, которое в русских источниках называлось *Мирза-Али-Беков-Сенгир*[22].

Согласно жалобе шушинских старшин на майора Лисаневича, Ибрагим-Халил-хан покинул Шушу из-за недовольства распоряжениями русского военачальника: «майоры Лисаневич и Джораев, не могши обойтиться с народом, поступали с нами худо, притесняя подданных, и не действовали по трактату и без ведома нашего входили в некоторые дела здешние, которые не касались до них. Покойный Ибрагим-хан же, будучи огорчен такими поступками их, велел разбить палатку за крепостию и остановился там с одною женою и тремя сыновьями, а остальные жены и дети находились в крепости, но чрез каждые 2 или 3 дня ездил он в крепость и оттуда в свою палатку»[23].

В ответ на жалобу шушинских старшин Лисаневич, уже подполковник, в сентябре 1806 г. в своем рапорте генерал-майору Несветаеву утверждал, что Ибрагим-Халил-хан не имел ни от него, ни от

---

[20] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 243.

[21] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 244.

[22] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 245.

[23] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 340–341. Док. № 624.

майора Джораева «никаких оскорблений выехать за крепость с женою и детьми». По его версии уже к моменту выезда из Шуши Ибрагим-Халил-хан был настроен изменнически и покинул он свою столицу, занимаемую егерями Лисаневича, как раз для того, чтобы беспрепятственно поддерживать связь с персидскими войсками, в частности, со своим сыном Абульфат-агой и родственниками Мирза-Али-беком и Февзи-беком, которым следовало в ночь на 27 мая прибыть к хану с 2 000 персидских воинов[24]. В своем рапорте подполковник Лисаневич отмечал, что сведения обо всем этом получал из разных источников – и от посланных за границу лазутчиков, и от мелика Джамшида, и от многих жителей Карабаха, но главное, и от ближайших родственников самого хана – от двух претендентов на ханский престол – сына Мехти-Кули-аги и внука Джафар-Кули-аги.

Впрочем, этого не отрицал и сам Джафар-Кули-ага, который в своем письме на имя главнокомандующего в Грузии графа Гудовича писал: «… в отсутствие кн. Цицианова неприятели взяли вверх над слабым и престарелым моим дедом – их уговоры и льстивые предложения подействовали над ним; но я, оставляя в молчании поступки его, с данною присягою несходственные, к коим он неблагомыслящими был доведен и от коих последовала несчастная его кончина, – скажу только, что я все средства употребил отклонить его от оных, но когда не возымело сие влияние, я открыл начальнику Шушинского гарнизона о сих замешательствах…»[25].

О том, что переписка между Ибрагим-Халил-ханом и наследным персидским принцем Аббас-мирзой имела место подтверждают и иранские историки. В частности, Рза-Кули-хан Идаят в своем труде «Ровзат-ус-Сафа» сообщает, что Ибрагим-Халил-хан отправил принцу Аббас-мирзе в Ардебиль письмо, в котором просил при появлении войск принца в Карабахе «отправить впереди них по Капанской дороге напоминающего молодого льва любимого и могучего сына Абульфат-хана Джеваншира, чтобы тот помог старому отцу». Также Ибрагим-Халил-хан по этим же данным просил «послать Фараджулла-хана Шахсевана с другим отрядом по дороге Чанагчы впереди победоносного войска…»[26].

Шушинские же старшины объясняли переписку Ибрагим-Халил-хана тем, что в условиях продвижения персидских войск в Карабах, «дабы по прошлогоднему не лишиться урожая» и разорения своих владений, карабахский правитель «до прибытия сюда Российских войск… и посылал людей к Персиянам и останавливал их»[27].

---

[24] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 334–335. Док. № 610; *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 245.

[25] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 339–340. Док. № 621.

[26] Цитируется в переводе с азербайджанского по: *Çingizoğlu Ə.* İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşir // Soy: elmi-kütləvi dərgi. № 6 (26). Bakı, 2009. С. 47–53.

[27] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 340–341. Док. № 624.

Узнав об «измене» Ибрагим-Халил-хана, Лисаневич отправил к нему Мехти-Кули-агу и Джафар-Кули-агу, «с тем чтобы он, разруша все с Персиянами связи, возвратился бы со всем семейством в крепость». Получив отказ Ибрагим-Халил-хана и чтобы не дать ему соединиться, как предполагал майор Лисаневич, с Абульфат-агой, шушинский комендант, взяв с собой 100 егерей 17-го полка, в ночь на 27 мая подошел к месту нахождения Ибрагим-Халил-хана.

Имеющиеся версии того, что произошло в эту ночь, сильно разнятся между собою. Подполковник Лисаневич в своем рапорте генерал-майору Несветаеву так описывает эти события: «… идущим для атаки офицерам и людям приказал, дабы отнюдь не стреляли прежде неприятеля и по приближении знающим язык кричали бы, чтоб они, не стреляя, сдались бы с ханом. Я пошел атаковать совсем другою дорогою и не той, которая прямо идет из крепости к ним и где у них были караулы, и не прежде они нас открыли, как подойдя менее ружейного выстрела, и тут они, сделавши крик, пустили по нас сильную стрельбу. Я сколько ни кричал им, также и другие, уговаривая их не стрелять и сдаться, но они все упорно продолжали стрелять и ранили егеря, который чрез несколько дней и помер. За дерзость сию я приказал егерям выстрелить и броситься на них; егери с храбростию сие выполнили и в миг изменники были сбиты с крепкого их места, а хан с несколькими человеками остался убит пулею на месте, прочих преследовали егеря по кустам и оврагам; сын его, дочь и жена, умершие от раны, не иначе могли быть ранены, как смешаясь при побеге с прочими в толпу, в кустах, от темноты ночной не были узнаны; вещи изменников, оставшиеся в их палатках, яко добычу чрез оружие взятую и коей немного и было, отдал я в пользу солдат, но лучшие их вещи были унесены при начале дела их служителями, из коих Мехти-ага многое после отыскал»[28].

Резню, устроенную майором Лисаневичем, описывает иранский историк Мирза-Мухаммед-Садиг Марвази: «Как только русские узнали о том, что Ибрагим-Халил-хан просил помощь у Аббас-мирзы, [они] подчинили своей власти Джафар-Кули-хана и ночью вошли в имарет Ибрагим-Халил-хана, когда те спали». Необходимо отметить, что, так как внук Ибрагим-Халил-хана – Джафар-Кули-ага – являлся сторонником русской ориентации, иранские историки обвиняли именно его в гибели своего деда и даже приписывали ему участие в этом убийстве. Однако документы, опубликованные в Актах Кавказской археографической комиссии, свидетельствуют о том, что Джафар-Кули-ага в эту ночь находился в Шуше. Далее Мирза-Мухаммед-Садиг Марвази добавляет: «Как только русские солдаты увидели своего предателя рядом с собой, они сначала набросились на Ибрагим-Халил-хана и растерзали его по

---

[28] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 334–335. Док. № 610; *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 245.

кусочкам. После первого удара из его горла вырвался протяжный стон, разбудивший спящих. Наконец, проснулись все женщины. Увидевшие такую ситуацию русские… безжалостно разрубили саблями двух малолетних детей Ибрагим-Халил-хана. Один русский чиновник, засунув саблю в рот младенца, спавшего в колыбели, выбросил его в центр комнаты»[29].

Группа шушинских старшин в донесение на майора Лисаневича привела свою версию событий: «Майор Лисаневич и милахвар («милахвар» – грузинский дворянский титул; речь идет о майоре Джораеве – *Э.И.*), нечаянно взяв войско, в полночь пошли на хана, прежде убили его, а потом жену, сестру Али-ханову (имелась ввиду сестра Селим-хана Шекинского – *Э.И.*), одну дочь и сына его и там спрятавшихся до 30 чел. чиновников и родственников убили всех их (из семьи Ибрагим-Халил-хана удалось спастись лишь его сыну полковнику Ханлар-аге – *Э.И.*); все имение их деньгами и вещами, уборы и палатки ограбили и расхватали, приведя тем нас и соседей наших в отчаяние. Если точно Ибрагим-хан сделал противное подданству Высочайшего Двора, то должны были они взять его со всем семейством и родственниками в крепость, содержать их там и том донести Высочайшему Двору и какое бы воспоследовало разрешение от правосудия Высочайшего Двора, кто бы мог оному противиться?»[30]

Такой же позиции придерживался и зять Ибрагим-Халил-хана – Селим-хан Шекинский, который в своем письме Елисаветпольскому коменданту утверждал, что причиной переписки Ибрагим-Халил-хана с персами стали действия майора Лисаневича по отношению к нему: «…майор Лисаневич, Грузин Милахвар и Карабагский мелик Джимшид сделали между собою совет и покойного Ибрагим-хана убили с служителями своими и сестру мою поймали; хотя узнали ее, но убили. Хотя покойный тот хан имел переговоры с Персиянами, огорчен будучи поступками майора Лисаневича, но надлежало делать по преданности и подданности того хана, поелику он сдал вам крепость добровольно и без войны, отклонясь от Магометанского государя, и давал дань и провиант…»[31].

А вот как описывает эти события последний визирь Карабахского ханства Мирза Джамал Джеваншир: «Весною того же 1806 года кызылбашское войско вновь стало переправляться [через Аракс] в Карабаг. Тайно были посланы люди к Ибрагим хану, чтобы уговорить и обнадежить его [со стороны Ирана]. Для оказания сопротивления столь сильному врагу в Карабаге не было никакого войска, кроме отряда егерей майора Лисаневича. Илаты и деревни Карабага могли быть растоптаны

[29] Цитируется в переводе с азербайджанского по: *Çingizoğlu Ə.* İbrahimxəlil xan Sarıcalı-Cavanşir // Soy: elmi-kütləvi dərgi. № 6 (26). Bakı, 2009. С. 47–53.

[30] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 340–341. Док. № 624.

[31] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 272. Док. № 491.

[вражескими войсками], и помимо того, наступило время жатвы хлебов. Поэтому Ибрагим хан счел нужным внешне быть обходительным с кызылбашами, ставя обо всем в известность майора. Майор же твердо уверял его, что скоро прибудут войска высокого государства России. Но в действительности прибытие их сильно запоздало. [Между тем] кызылбашские войска подошли к крепости на два фарсаха. [Тогда] Ибрагим хан переселил свою семью, находившуюся в Ханбагы, в местность близ крепости. Некоторые злонамеренные люди так наклеветали на него майору, что последний ночью с отрядом воинов отправился к его жилищу, где по злой воле рока и был убит Ибрагим хан вместе с некоторыми членами своей семьи и приближенными лицами»[32].

Косвенно фактом как минимум превышения майором Лисаневичем своих полномочий может служить отношение главнокомандующего войсками в Грузии графа И.В. Гудовича на имя министра военно-сухопутных сил Сергея Кузьмича Вязмитинова от 21 августа 1806 г.: «По рапортам, мною полученным от командующего войсками в Грузии ген.-м. Несветаева, открывается, что 17-го Егерского полку подполковник Лисаневич и бывший с ним майор Джораев, без побудительных причин, с отрядом егерей учинили нападение на Ибрагим-хана Шушинского, который, не имев при себе войска, кроме прислужников 35 чел. мужеска и женска пола и 1 жену с 3 малолетними детьми, находился по сю сторону кр. Шуши близ садов, на горе без всякого укрепления, и сам вышел из палатки навстречу отряда, не сделав ни одного выстрела; но егеря начали стрелять и колоть штыками, где Ибрагим-хан убит и все бывшее с ним имение досталось в добычу учинивших нападение». Далее граф Гудович сообщал, что все эти сведения, основанные на письме Мехти-Кули-аги и на донесение шушинских старшин, подтверждаются шефом Троицкого мушкетерского полка генерал-майором Петром Фёдоровичем Небольсиным. В связи с чем граф Гудович счел необходимым «нарядить произвести формальное следствие, дабы показать чрез то наипаче родственникам оного Ибрагим-хана и прочим покорившимся народам, что сила законов и правосудие Е.И.В. нигде не дают места преступлениям и доставляют всегда справедливую защиту»[33].

Следствие над подполковником Лисаневичем было поручено комиссии под председательством непосредственного начальника Лисаневича – шефа 17-го Егерского полка – легендарного полковника Павла Михайловича Карягина; в состав этой комиссии вошли также подполковник 17-го Егерского полка Котляревский и майор Троицкого мушкетерского полка Рени.

Вот как кратко описывает ход следствия автор известной «Истории 13-го Лейб-Гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет»

[32] *Мирза Джамал Джеваншир Карабагский.* История Карабага. Баку, 1959. С. 96.
[33] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 331–332. Док. № 605.

генерал-лейтенант Павел Осипович Бобровский: «… Карягину, не успевшему отдохнуть и оправиться от болезни, которую он страдал в походе, нужно было ехать в г. Шушу. Лисаневич обвинял Карягина в пристрастии, жаловался, что он оклеветал его и просил дело перевести в Тифлис, с чем однако не согласился граф Гудович. Подполковник Котляревский, как видно, принял сторону Лисаневича и наделал своему шефу дерзостей. Карягин, **опасаясь насилия** (выделено нами – *Э.И.*), вынужден был уехать из Шуши в Елисаветполь. Граф Гудович нашел необходимым отозвать Котляревского в Тифлис, предписав Карягину принять в свое ведение обязанности коменданта Шуши и начальство над войсками, расположенными в Карабаге, и продолжать следствие. Надо полагать, что Карягин по своей натуре, с военной точки зрения, считал образ действий Лисаневича в Шуше не безукоризненным, что собственно и возбудило негодование Лисаневича, поведение которого в отношении к Ибрагим-хану нельзя считать безупречным»[34].

П.О. Бобровский в своем труде по истории 13-го Лейб-Гренадерского Эриванского полка широко использовал документы архива штаба Кавказского военного округа. Но более подробно на страницах своей книги на основании чего пришел полковник Карягин к выводу о «не безукоризненных» действий Лисаневича в Шуше и «не безупречном» отношении к Ибрагим-Халил-хану автор описывать не стал.

Не стал генерал Бобровский и более подробно рассказывать о конфликте Карягина с Лисаневичем и Котляревским, завершив свои описания этих событий лишь следующим абзацем: «Все эти обстоятельства, как видно, сильно потрясли честного и благородного полковника Карягина, здоровье которого было надломлено от чрезвычайных трудов в беспрерывных походах. Он заболел серьезно лихорадкою, которая скоро перешла в гнилую горячку, сведшую его в могилу. Карягин умер 7-го мая 1807 года»[35].

И только после смерти полковника Карягина «из обстоятельств дела обнаружилась невинность Лисаневича в насильственном убиении Ибрагим-хана и главнокомандующий во всеподданнейшем представлении, “убеждаясь истиною”, просил Государя о сложении ответственности с Лисаневича, который служил всегда с отличием и ревностью»[36].

На это решение главнокомандующего в Грузии генерала от инфантерии графа Гудовича не повлияло ни первоначальное разведывание генерал-майора Небольсина, которое подтверждало, что Лисаневич с Джораевым «без побудительных причин» напали на Ибрагим-Халил-хана,

---

[34] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 252.

[35] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 252.

[36] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 246.

ни его же мнение о том, что этот поступок «нимало не соответствует ни долгу, ни званию чиновников»[37].

Не повлияли на решение главнокомандующего также и выводы покойного полковника Карягина, к которым он пришел в ходе следствия над подполковником Лисаневичем, и согласно которым, как было уже отмечено выше, Карягин считал образ действий Лисаневича и его поведение по отношению к Ибрагим-Халил-хану не безукоризненным и не безупречным[38].

Так было закрыто дело об убийстве Ибрагим-Халил-хана Карабахского.

Elmira Təhməzova

QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ HAQDA

Tarixən Azərbaycan torpaqlarına göz dikən ermənilərin doğma yurdumuza təcavüzündən bu gün 30 il ötür. 1988-ci il fevralın 22-dən hələ də bitməyən ədalətsiz savaş başladı. Bu gün doğma Azərbaycanımızda elə bir şəhər, elə bir kənd, elə bir ailə tapmaq çətindir ki, orada adi məişət söhbətləri, (atəşkəs olmasına baxmayaraq) hər gün sərhəd kəndlərimiz atəşə tutulur. Insanlar həlak olurlar. Sərhəd zonasında yaşayan əhali silahlı atışmaya məruz qalırlar. Həyat normaları pozulur.

Deyirlər ki, Qarabağ problemi 1988-ci il fevralın 13-dən başlayıb. Tarixi mənada bu doğrudur. Doğurdanmı bu hadisələr o gündən başlayıb. Bəs ondan əvvəl bir qrup azərbaycanlı gəncin döyülməsi və hakimə müraciət etdikdə, bura erməni rayonudur, biz türklərə xidmət etmirik deməsi buna bariz sübut deyilmi? (gənclər Sırxavənd kəndindən idi)

Hamı vəziyyəti bilə-bilə, duya-duya susurdular. Lakin hər dəfə də bu barədə söhbət düşəndə belə deyirdilər: yola verin, deyərlər ki, milli məsələni qaldırırsınız. Erməni liderləri isə istifadə edərək öz sərsəm fikri və ideyalarını daha geniş yaymağa başlayırdılar. Belə ki, 1988-ci ildə erməni separatçılarının qısa müddət ərzində qazandığı uğurların əsas səbəbi Moskvadan aldıqları genişyönümlü dəstək olsa da, rəsmi Bakının nümayiş etdirdiyi susqunluq və laqeyd münasibət də məlum proseslərin nəzarətdən çıxmasını şərtləndirdi. Prosesin baş verdiyi ilk günlərdə vilayətin erməni əhalisində böyük qorxu hissi var idi. Onlar hələ də Azərbaycana qarşı birbaşa çıxış etməkdən qorxurdular. Hətta Ermənistandan gəlmiş saqqallılar onları zorla, döyə-döyə mitinqə

[37] АКАК. Т. III. Тифлис, 1869. С. 331. Док. № 604.

[38] *Бобровский П.О.* История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его величества полка за 250 лет. Ч. III. Санкт-Петербург, 1893. С. 252.

gətirəndə də oranı yarımçıq tərk edirdilər. Əgər Azərbaycan rəhbərliyi vəziyyətə müdaxilə etsə və vilayət ərazisində əsrlər boyu yaşayan yerli azərbaycanlı əhalinin düşmənin müqavimətinə qarşı səfərbər olmasını təmin etsəydi, separatçılığın qarşısını elə fevralın birinci həftəsində almaq olardı.

Onu da etiraf edək ki, hadisələri düzgün qiymətləndirsəydik, gözləmə mövqeyi tutmasaydıq, səsimizi ucaltsaydıq bəlkə də bu faciələrlə üzləşməzdik.

Doğma yurd-yuvanı tərk etmək ağırdır. Ata-babalarımızın ruhu yaşayan, doğulub boya-başa çatdığın, hər qarışında, hər bulağında, hər daşında min bir xatirə yaşayan doğma yurddan ayrılmaq həqiqətən ağır dərddir.

Respublikamız həyəcanlı, çətin günlər keçirmişdir. On minlərlə azərbaycanlı doğma ocağından, el-obasından didərgin düşmüşdür. Açılmış süfrəsini yığışdırmağa macal tapmayanlar da, qoyun-quzunu, mal-qaranı mələşə-mələşə, ocağını yana-yana qoyub gələnlər də var.

Söz vaxtına çəkir deyirlər. O vaxt da Şuşada və ətraf kəndlərdə yaşamış insanlardan eşitdiyimiz xatirələrdə deyilirdi: “Şuşada, eləcə də Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində son günlər xüsusilə dözülməz vəziyyət yaranmışdır. Elə kəndlər var idi ki, hər tərəfdən erməni kəndləri ilə qonşudur. Hər gün basqınlar, təhqirlər təkrar olunurdu. Digər tərəfdən, adi məişət qayğıları, ərzaq və digər çətinliklər adamları səbirsiz etmişdi”.

Tarixin ayrı-ayrı dövrlərində, o cümlədən son 30 ildə indiki nəsillərin gözləri qarşısında və iştirakı ilə baş verən qanlı hadisələr, dağıntılar göstərir ki, insanların hamısı olmasa da, bir hissəsi həlelik böyük mədəniyyətlə barabər həm də böyük vəhşiliyi, ədalətsizliyi özündə daşıyır. Heç bir ən yırtıcı heyvan belə insanın Qarabağda və onun ətrafında törətdiyi vəhşiliyi, qəddarlığı etməmişdir. Erməni qəsbkarlarının əli ilə çıxarılmış gözləri, sinəsinə çalın-çarpaz dağ çəkilmiş uşaqları, qadınları, dağılmış ailələri, viran qalmış kəndləri, şəhərləri gözlərinin qarşısına gətirəndə istər-istəməz fikirləşirsən ki, insan formalaşmağa başladığı min illər ərzində mədəniyyətin yüksək tərəqqisinə nail olmaqla yanaşı özünün ilk əcdadına məxsus vəhşiliyin bir hissəsini də qoruyub saxlamış, inkişaf etdirərək ən yüksək səviyyəyə çatdırmış, ona yeni forma və məzmun vermişdir. Ermənilərin Xocalı və Qarabağın başqa kənd və rayonlarında törətdikləri soyqırımı buna bariz misaldır.

İllərdir ki, Qarabağ münaqişəsi hələ də öz həllini tapmamışdır.

Erməni tərəfin nöqteyi-nəzərincə, Qarabağ probleminin həlli üçün anti-müstəmləkə (ermənilər iddia edirlər ki, Dağlıq Qarabağ heç vaxt Azərbaycan Respublikasının tərkibinə öz iradəsi ilə daxil olmayıb) və xüsusən, transdövlət səviyyələrində təyinetmələr daha artıq maraq doğurur.

Azərbaycan tərəfinin fikrincə isə, Qarabağ münaqişəsində qonşu dövlətin ərazisinin işğalı və onu müqəddəratı təyinetmə kimi təqdim etmək cəhdi göz qabağındadır. Dağlıq Qarabağın ayrılma hüququ Azərbaycan Respublikasının sərhədlərinin toxunulmazlığının saxlanılması prinsipinə nəzərən birincilik qazanır. Erməni tərəfi isə öz müqəddəratını təyinetmə hüququ sayəsində Dağlıq

Qarabağın erməni etnik qrupu ya öz suveren dövlətini yaratmaq, ya da Erməni Respublikası ilə birləşmək hüququna malik olduğunu fikirləşir.

Azərbaycan tərəfi qeyd edir ki, bu gün dünyada heç kəs, o cümlədən E.R dövlət səviyyəsində Dağlıq Qarabağı müstəqil dövlət qismində tanımağa risk etmir, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü isə bütün beynəlxalq sənədlər təstəkləyir.

Sabaha ümidlə baxan hər bir sadə insanlar möhkəm inanırlar: vaxt gələcək, burada ellərimizin əbədi və doğma həyatları, mahnıları əvvəlki kimi yenə də ucalacaq.

Bu il ermənilərin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi qətllərdən 100 il keçir. 100 ildi ki ermənilər öz havadarları ilə birlikdə məkirli ideyalarını həyata keçirməyə çalışırlar. "Böyük Emənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayırlar. 100 il ərzində bu niyyətlərini həyata keçirmək üçün müxtəlif qətllər törədirlər.

Bu gün dünyanın bir çox qaynar nöqtələrində insanlar məhv edilir. Axırıncı 30 il ərzində bu torpaq igidlərimizin qanı ilə suvarılır, uğrunda ən yaxşı oğullarımız, qızlarımız şəhid olur. Tükənmək bilməyən faciələr xalqımız üçün sınaq meydanına çevrilmişdir. Yurdunu, torpağını canından yüksək tutan cavanlarımız hər gün ölümlə pəncələşir. Qəribədir, onlar bu barədə heç düşünmürlər də. Bu müharibənin mahiyyətini anlamaq üçün gərək səngərlərdən keçəsən. Ana torpaq uğrunda ölümə gedən, şəhidlik donunu geyinən övladlarımız var. İlk şəhidlərimizin ailələri ilə maraqlananda görürsən ki, onların əksəriyyəti müharibədən əvvəl doğma torpaqlarından gedib qəribliyə üz tutanlardır. Bu insanları heç kəs məcbur edib səngərlərə, odun-alovun içərisinə atmayıb. Doğma torpaqlarının təhlükədə olduğunu eşidib onun harayına gəliblər. Adil Quliyev, Şikar Şikarov, Fəxrəddin Musayev və onlarla belə övladlarımız düşmənlə üzbəüz dayanaraq əbədiyyətə qovuşublar. Təki vətən sağ olsun.

Əli Abasov

Ermənistanın seçimi

Bu məqalə Ermənistan Respublikasının Milli Məclisində birinci baş nazir seçkilərinə və bu dövlətin parlament idarəetmə üsuluna keçməsinə bir gün qalmış yazılır. Aprelin 17-dən - müstəqil Ermənistanın siyasi tarixinin dönüş nöqtəsindən əvvəl nələr baş verib?

Sarkisyanın Ermənistanda ikinci prezidentliyinin əvvəllərindən, bəlkə də Gürcüstanda islahatlardan sonra, parlament idarəetmə formasına keçid ideyası məşhurluq qazandı.

2014-cü ilin aprelində prezident Konstitusiya Məhkəməsinin üzvləri qarşısında çıxış edərkən rəsmi olaraq bildirib: "... mən, Serj Sarkisyan, heç

vaxt Ermənistan prezidenti vəzifəsinə namizədliyimi irəli sürməyəcəyəm. Ermənistan Parlament idarəetmə sisteminə keçərsə, baş nazir vəzifəsinə namizəd olmayacağam. Bundan başqa, əminəm ki, eyni insan iki dəfədən artıq Ermənistan rəhbəri roluna iddia etməməlidir". Bu gün bu sözləri bir çox siyasətçilər Sarkisyana xatırladırlar və hələ çox xatırladacaqlar. Baxmayaraq ki, Sarkisyanın doğma Respublika Partiyası artıq prezidentin öz sözlərindən dönmədiyini, "partiyanın sıravi üzvü kimi" onun qərarına tabe olmaq məcburiyyətində qaldığını bəyan edib.

Ölkənin yeni prezidenti Ermənistanın Böyük Britaniyada keçmiş səfiri Armen Sarkisyan seçilib. Bundan sonra Ermənistan baş naziri Karen Karapetyan başda olmaqla, Ermənistan hökuməti istefa verib.
2018-ci il aprelin 9-da Ermənistan baş naziri səlahiyyətlərini icra edən Karen Karapetyan üçüncü prezident Serj Sarkisyanın ölkənin baş naziri vəzifəsinə namizədliyini təklif edib. Bu iltifata cavab olaraq Konstitusiyada nəzərdə tutulmayan baş nazirin birinci müavini vəzifəsi tətbiq edilib. Bu dəyişikliyin Karen Karapetyanın iltifatının əvəzi olduğuna heç bir şübhə yox idi.

Bununla əlaqədar fevralın 6-da Ermənistan Milli Məclisində "Ermənistan hökumətinin strukturu və fəaliyyəti haqqında" qanun layihələri müzakirə olunub. Düzəlişlərə əsasən, indi, Ermənistan parlament idarəetmə formasına keçərkən, ölkədə baş nazirin bir müavini yerinə üç müavini olacaq, onlardan biri baş nazirin birinci müavini adlanacaq. Düzəlişlər baş nazirin səlahiyyətlərini o dərəcədə genişləndirir ki, bu, müxalifətin ölkədə "yeni diktatura" formalaşdığını bəyan etməsi üçün əsas verib. Belə ki, hazırda hökumət nəzdində orqan olan polis və milli təhlükəsizlik xidməti baş nazirin tabeliyinə veriləcək. Maraqlıdır ki, Ermənistan Milli Məclisinin dövlət-hüquqi məsələlər komissiyası baş nazirin rolunu xeyli artıran qanunvericilik təşəbbüslərinə müsbət rəy verib.

KİV-in məlumatına görə, aprelin 16-da Ermənistanın hakim Respublika Partiyasının parlament fraksiyaları koalisiyası və Ermənistanın Daşnaksütun İnqilab Federasiyası Serj Sarkisyanın baş nazir vəzifəsinə namizədliyini irəli sürüb. Maraqlıdır ki, fraksiyaların iclasında yalnız bir namizəd irəli sürülüb, o da yekdilliklə təsdiq edilib. Göründüyü kimi, namizədliyin Parlamentdə səsvermədən bir gün əvvəl təsdiq edilməsinin arxasında müxalifətin kütləvi etiraz aksiyalarından qaçmaq cəhdi durur.

Amma müxalifət çoxdan Parlamentin 17 aprel iclasında yenə həmin S.Sarkisyanın yeni baş nazir seçiləcəyindən, onun əlində daha çox hakimiyyətin cəmləşəcəyindən əmindir. Aprelin 13-də Yerevanda Azadlıq meydanında Ermənistanın keçmiş prezidenti Serj Sarkisyanın baş nazirliyinə qarşı etiraz mitinqi elan olunub. Müxalifətçilər söz veriblər ki, bu, dörd günlük gecə-gündüzlü mitinq olacaq, aprelin 17-də parlamentdə yeni baş nazir məsələsi həll olunana qədər davam edəcək. Parlamentin deputatı, "Yelk" fraksiyasının rəhbəri Nikol Paşinyanın rəhbərlik etdiyi "Mənim addımım"

təşəbbüsü əhalini "ayıltmaq" məqsədilə iki həftə ərzində Ermənistanın şəhərlərini və kəndlərini piyada gəzib.

Aprelin 15-də etirazçılara rəhbərlik edən ölkə parlamentinin deputatı N.Paşinyan Yerevan sakinlərini kütləvi "vətəndaş itaətsizliyi" aksiyalarında iştirak etməyə, avtomobil yollarını bağlamağa, Yerevanın ətrafını mərkəzlə birləşdirən şəhər körpülərində hərəkəti dayandırmağa, Yerevanda metronun işinə mane olmağa, habelə bütün bank hesablarını nağdlaşdırmağa çağırıb. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün tamamilə inqilabi vasitələr yığını!

16 aprel səhər saatlarından etibarən Yerevanda etirazçılar Ermənistanın ən mühüm avtomobil magistralında yol hərəkətini dayandıraraq, paytaxtda nəqliyyat kollapsı yaradıblar. İddia edirlər ki, mitinq iştirakçıları ölkə parlamentinə doğru can atır, ayrı-ayrı vətəndaşlar isə yola uzanaraq, avtomobilləri buraxmırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, təklif olunan tədbirlər qanun çərçivəsindədir.

Bir müddət əvvəl Paşinyan fəalları parlamentin binasını mühasirəyə almağa, habelə səsvermə günü deputatların hərəkətinin qarşısını almağa çağırıb.

Beləliklə, siyasi rejim formasının dəyişdirilməsi ərəfəsində Ermənistan siyasi qüvvələrinin ciddi kimi görünən qarşıdurması göz önündədir. Hadisələrin bundan sonrakı inkişafını necə proqnozlaşdırmaq olar? Ermənistanın siyasi və iqtisadi cəhətdən tam asılılığını yaddan çıxarmayaraq, ilk növbədə Kremlin mövqeyini, daha doğrusu, Rusiya prezidentinin nöqteyi-nəzərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Cənab V.Putin üçün bu gün S.Sarkisyanın namizədliyinin alternativsiz olduğu düşünülür. Sabah nə olacaqsa, sabah olacaq. Müxalifətin siyasi birliyi məsələsi də kifayət qədər əhəmiyyətlidir və burada qeyd etmək lazımdır ki, S.Sarkisyan ölkənin siyasi həyatında taleyüklü çevrilişdən xeyli əvvəl əsas siyasi rəqiblərindən qurtulmağa müvəffəq olub, onlar öz ambisiyalarını xeyli azaldıblar. Bəlkə də buna görə etiraz hərəkatının başında "ikinci eşelon" müxalifət nümayəndələri durur. Nəhayət, nə qədər qəribə də olsa, 2016-cı il aprel müharibəsi, köhnə "keçiddə at dəyişdirməzlər" prinsipi ilə, S.Sarkisyanın sarsılmış mövqeyini xeyli möhkəmləndirib. Mətbuatın nəşrlərindən göründüyü kimi, L.Ter-Petrosyan - Ermənistanın birinci prezidenti də bu şüarla razılaşıb.

Amma proqnozlaşdırılan gələcəyin çərçivələrini daha da genişləndirsək və keçmiş prezidentin baş nazir seçiləcəyi ilə razılaşaraq, "yeni-köhnə" hakimiyyətin yaxın gələcəkdəki addımlarını müəyyən etməyə çalışsaq, yenə eyni problemləri görmək olar: Aİ və Rusiya arasında seçim, Qarabağ problemində tərpəniş, iqtisadiyyatda və demoqrafiyada ağır vəziyyətin dəyişdirilməsi, "özününkülər" və "özgələr" düşmənçiliyi ilə parçalanan erməni cəmiyyətinin birləşdirilməsi.

Ermənistan seçim astanasındadır...

Əlibəy Məmmədov
(Yaponiya)

Yaponiya elm dünyasında Azərbaycana maraq,

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı elmi məqalələri əsas götürməklə

Açar sözlər: Məmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

Giriş

Əsas mövzuya keçməzdən öncə, mənim Qarabağ Azadlıq Təşkilatı (bundan sonra "QAT") və onun sədri Akif Nağı ilə tanışlığım barədə qısa məlumat vermək istərdim. QAT və onun sədri Akif Nağının Qarabağ məsələsində mövqeyi dəyişməz olaraq qalır. Onlar hər zaman Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunu sadəcə hərbi yolda yəni müharibədə görürlər. Sülh danışıqlarını, xalq diplomatiyasını qətiyyən qəbul etmirlər. Bunun üçün səbəbləri də çoxdur. Ermənistan tərəfinin tutduğu qeyri-konstruktiv mövqe və s. Böyük dövlətlər tərəfindən irəli sürülmüş xalq diplomatiyasına qarşı təkcə QAT deyil, ölkəmizin hakim dairələrində, eləcə də müxalif tərəfində, həmçinin elm dünyasında bir neqativ reaksiya mövcuddur. İlk öncə torpaqların geri qaytarılması və bundan sonra xalq diplomatiyasına üstünlük verənlər çoxdur, nəinki xalq diplomatiyasının münaqişənin həlli olacağına inananlar. Mənim üçün maraqlı olan məqam isə sırf hərb yolunu seçmiş, öz mövqeyində qərarlı və dəyişməz olan, bəzən həddindən artıq kəskin reaksiya verən Akif Nağının Qarabağ məsələsinin həlli yolları ilə bağlı digər fikirdə, müxtəlif qütblərdən olan şəxslərlə konstruktiv fikir mübadiləsi apara bilməsi, hər il "Qarabağ, dünən, bu gün və sabah" adlı elmi-əməli konfrans təşkil etməsi, bu konfransa Milli Məclisin deputatları, eyni zamanda politoloqlar, elm adamları və digər şəxslərin cəlb olunması Qarabağ məsələsinə olan marağın itməməsinə, onun daim təzə, sanki dünən olmuş məsələ kimi qalmasına, hər il ona yenidən həm siyasi şəxslər, həm elm adamları, eyni zamanda ictimai fəallar tərəfindən qiymət verilməsinə səbəb olur. Bunun özü böyük uğurdur. Həmçinin, elmi-əməli konfransda olan çıxışların kitab formasında çap olunması, onun kitabxanalara paylanması, elmi baxımdan yüksək qiymətləndirilməlidir. Bu kitablar, bu kitablarda olan elmi-siyasi məqalələr gələcək nəsillər üçün bir ədəbiyyat rolunu oynayacaqdır. İnformasiya mənbəyi olacaqdır. Tarix bir daha onu sübut edir ki, şifahi ədəbiyyat deyil, məhz yazılı ədəbiyyat əsas və həlledici rol oynayır. Bu baxımdan düşünürəm ki, yazılı ədəbiyyata bizdə daha çox diqqət ayrılmalıdır.

Mən özüm də QAT-ın çap etdiyi bir çox kitabları Hokkaydo Universiteinin kitabxanasına hədiyyə etmişəm.

Mənim Akif Nağı ilə tanışlığım isə 2015-ci ilin Sentyabr ayına təsadüf edir. O zaman yaponiyalı dostum, elm adamı Taçibana Yu ilə birlikdə Azərbaycana elmi səyahətə gəlmişdik[39]. Onun Qarabağ araşdırmalarına böyük marağı var. Yaponiyanın elmi jurnallarında Azərbaycanla bağlı bir sıra məqalələri də dərc olunmuşdur. Taçibana Yu daha çox Azərbaycanda siyasi partiyalara, milli məclis seçkilərinə diqqət yetirmiş, 2008-ci ildə "Yeni Azərbaycan Pariyası (YAP) və onun siyasi sistemi", 2011-ci ildə "2010-cu il Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər", 2012-ci ildə isə "Mərkəzi Asiya Siyasi Araşdırmaları tərkibində Qafqaz" adlı məqalələrini dərc etdirmiş, Azərbaycanla bağlı Yaponiya elm dünyasında özündən söz etdirməyi bacarmışdır. Taçibana Bakıda təhsil alıb, araşdırmalar aparıb. 2013-cü ildə isə Yaponiyanın Hokkaydo Universitetində "Post-Sovet dövründə Azərbaycanda siyasi dəyişikliklər: Keçmiş Sovet regionlarında siyasi sistemlərin araşdırması" mövzusunda doktor (PHD) işini müdafiə etmişdir.

Onun doktor işi 5 fəsildən ibarətdir ki, onun 4-cü fəsli tamamilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə aiddir. 1-ci fəsil Yeni Azərbaycan Pariyasına həsr edilib. Onun yaranması, fəaliyyəti, uğurları və s. 2-ci fəsli Milli Məclisə, 3-cü fəsli isə Azərbaycanda Prezident səlahiyyətlərinə (ölkə başçısının verdiyi fərmanlar və s), 5-ci fəsil isə Azərbaycanda siyasi-iqtisadiyyata həsr olunub. Taçibana Yu həm də bir azərbaycanşünas kimi Yaponiya elm dünyasında tanınır. Təbii ki, bir vətəndaş və elm adamı kimi Taçibana Yu-nun elmi işlərində, yazılarında razılaşdığımız və razılaşmadığımız məqamlar var. Hər bir elm adamının hər hansısa məsələyə fikrinin fərqli olması normal haldır və bu haqda müzakirələr etmək, elmi tənqidlər aparmaq olar.

Nə qədər maraqlı olsa da, məhz yaponiyalı Taçibana Yu, Hokkaydo Universitetinin yerləşdiyi Yaponiyanın Sapporo şəhərində Azərbaycana səfərimizlə bağlı planımızı müzakirə edərkən, Akif Nağı ilə görüşüb, onun mövqeyini də araşdırmağı mənə məsləhət görmüşdü. Ümumiyyətlə, Azərbaycanla və xüsusilə də, Qarabağla bağlı araşdırma aparan yaponiyalı elm adamları arasında QAT və Akif Nağı kifayət qədər tanınır. Taçibana Yu mənə dedi ki, sən sadəcə sülhpərəst elm adamları və siyasi elitanın nümayəndələrini oxuyub təhlil edirsən, mən məsləhət görərdim ki, Bakıda QAT-ın rəhbəri ilə də görüşək.

Beləliklə, mən və Taçibana 2015-ci ilin Sentyabrında Bakıda Akif Nağı ilə görüşüb, Dağlıq Qarabağla bağlı müsahibə götürdük. O, bizi çox xoş qarşıladı. Eyni zamanda, Qarabağla bağlı çap etdirdikləri kitaba məqalə

---

[39] Bununla bağlı 525-ci qəzetdə "Hokkaido Universitetinin alimləri Azərbaycanda səfərdədirlər, Qonaqlar Bərdədə qaçqın şəhərciyində olublar" başlığı altında məqaləmiz çap olunmuşdur.

https://525.az/site/?name=xeber&news_id=42600#gsc.tab=0

yazmağımızı xahiş etdi. Bundan sonra mən “Qarabağ, dünən, bu gün və sabah” kitabının 2016 və 2017-ci illərdə çap olunmuş kitabları üçün iki elmi iş yazdım. 2016-cı ildə çap olunmuş 16 səhifəlik məqaləm “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, azərbaycanlı məcburi köçkünlər və ziyalıların gözü ilə” adlanırdı. Bununla bağlı Amerikada, Yaponiyada təşkil olunmuş dünya səviyyəli və regional səviyyəli konfranslarda elmi çıxışlarım olmuşdu. 2017-ci ildə isə “Şri-Lanka vətəndaş müharibəsindən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə baxış” adı altında təxminən 32 səhifəlik elmi yazım çap olundu. 2016-cı ildə Şri-Lankaya etdiyim səfər zamanı əldə etdiyim məlumatlardan istifadə etməklə yazdığım iş, bu sahədə bir ilk idi. Təbii ki, bu məsələnin üzərində hələ çox işləmək lazımdır. Bu il isə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 100 illiyinə təsadüf edir. O baxımdan fikirləşdim ki, Yaponiyanın elm dünyasında Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, eyni zamanda Dağlıq Qarabağla bağlı elmi araşdırmalar etmiş şəxslər və onların elmi işləri haqqında müəyyən qədər məlumat toplayım və bu haqda azərbaycanlı oxucunu məlumatlandırım.

Əsas hissə

İlk öncə onu söyləmək istəyirəm ki, Yaponiyanın elm dünyasında Azərbaycana kifayət qədər maraq vardır. Bu haqda mənim Palitra qəzeti, 525-ci qəzetdə və bir sıra digər mətbuat orqanlarında müsahibələrim, yazılarım yer almışdır. Hər il mart ayında təşkil edilən Yaponiyada Mərkəzi Asiya və Qafqaz ölkələri ilə bağlı ən öndə gedən elm adamlarının üzvü olduğu və iştirak etdiyi “Yaponiya Mərkəzi Asiya Elmi Konfransı”nda son illər Azərbaycanla bağlı elmi çıxışların və yazıların sayı artır. Mən özüm də son 2 ildə bu konfransın üzvüyəm. Elmi konfransa rəhbərliyi hazırda Hokkaydo Universitetinin professoru, Mərkəzi Asiya Araşdırmalarında tanınan, hörmət olunan professor Uyama Tomohiko edir. Mən özüm ötən ilin mart ayında sözügedən konfransda Dağlıq Qarabağla bağlı çıxış etmişdim. Əsas diqqəti Məcburi Köçkünlərə yönəltmişdim[40]. Eyni zamanda çıxışımın əsas hissəsi yapon dilində konfransın elmi jurnalında çap olunmuşdur.

Bu il isə elmi tənqidçi kimi çıxış edirdim[41]. Bu ilki konfransda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 100 illiyi müzakirə edildi. Cari ilin mart ayının 24 və 25-də keçirilmiş Yaponiya Mərkəzi Asiya Elmi Konfransında AMEA-nın Tarix İnstitutunun dissertantı, “Tərəqqi” medallı, “Qabaqcıl təhsil işçisi”, 2010-cu ildə “İlin müəllimi” mükafatı laureatı, 147 saylı texniki-

[40] Bu haqda Palitra qəzeti “Yaponiyanın elm dünyasında Dağlıq Qarabağ mövzusuna maraq var” (28 Mart 2017) adlı məqaləni də gözdən keçirin. http://palitranews.az/news.php?id=67069

[41] Bununla bağlı Palitra qəzetindən çap olunmuş “Yaponiyada Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin 100 illiyi ilə bağlı müzakirələr olub” (27 Mart 2018) məqaləsinə də baxın. http://palitranews.az/news.php?id=83151

humanitar liseyin tarix müəllimi Güntəkin Məmmədova da iştirak edib. Güntəkin Məmmədova Yaponiyalı elm adamlarına aşağıdakı sualla müraciət etmişdir:

“Bilirəm ki, Yaponiyada Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionu ilə bağlı çox araşdırmalar mövcuddur. Bildiyiniz kimi, Azərbaycan da dünyada Mərkəzi Asiya və Qafqaz araşdırmalarının tərkibində tədqiq olunan ölkələrdəndir. Bu il Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaradılmasından 100 il keçir. 1918-ci ildə qurulmuşdur. Mən bilmək istərdim ki, Yaponiyada Azərbaycanla bağlı elmi araşdırmalar, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı tədqiqatlar hansı səviyyədədir? Ümumiyyətlə, Yaponiyanın elm dünyasında Azərbaycan tarixinə maraq varmı? Onu da deyim ki, Azərbaycan məktəblərində Yaponiyanın Tokuqava İyeyasudan (1603) sonrakı dövrü dərsliklərdə məktəblilərə tədris edilir. Təşəkkür edirəm”. Suala cavab olaraq, Yaponiyanın Tsukuba Universitetinin professoru Akifumi Şioya qeyd etdi ki, “Bildiyiniz kimi, Azərbaycanın Xalq Cumhuriyyətinin yaranmasına qədərki dövrü, Azərbaycanlı millətinin yaranması kontekstində Kyoto Universitetinin tədqiqatçısı Şionozaki Şinya araşdırmışdır və ötən il bununla bağlı yapon dilində geniş tərkibli kitab dərc etdirmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə bağlı bir neçə elmi məqalələr çap olunmuşdur yapon dilində. Həmçinin, 1905-ci il Erməni-Azərbaycan qarşıdurması da Yaponiyanın elm dünyasında kifayət qədər tanınır”.

Bu ilki konfransla bağlı onu da qeyd edim ki, müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə bağlı çıxışlar, suallar çox olmuşdur. Kyoto Universitetinin doktorantı İvakura Kou “Post-sovet dövrü Azərbaycanında dövlət və din” haqqında kifayət qədər maraqlı elmi çıxış etməklə, qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda şiə və sünni təriqətləri tolerant bir şəraitdə birgə yaşamaqdadırlar. Bu Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, eyni zamanda Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyəti və apardığı siyasət nəticəsində mümkün olmuşdur. İvakura onu da qeyd etmişdir ki, xalq da bu siyasəti dəstəkləyir. Hokkaydo Universitetindən araşdırmaçı Taçibana Yu isə “Post-sovet Gürcüstanında siyasi partiyalar” mövzusunda çıxış etsə də, Azərbaycanla bağlı şərhləri də kifayət qədər çox olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Yaponiya Mərkəzi Asiya Elmi Konfransının üzvü kimi son illər çap olunmuş elmi jurnallara göz gəzdirdikdə şahidi oluram ki, son illərdə Mərkəzi Asiya, xüsusilə Uyğurlarla bağlı tədqiqatlar əsas təşkil etsə də, son iki ildə təşkil olunmuş konfranslarda Azərbaycan adı daha çox eşidilmişdir. Bunun özü Yaponiyanın xüsusi dairələrində Azərbaycanın artan nüfuzundan xəbər verir.

Bundan əlavə 2017-ci ilin aprel ayının 15-də ABŞ-ın Kaliforniya Ştatının San-Fransisko şəhərindən təşkil edilmiş Qərb Sosial Elmləri Assosiasiyasının (Western Social Science Association) 59-cu illik konfransında[42], Sentyabr ayının

[42] Bununla bağlı Palitra qəzetində çap olunmuş “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ABŞ-da dünya alimlərinin diqqətinə çatdırılıb ” məqaləsini oxumağınızı tövsiyə edirəm. http://palitranews.az/news.php?id=68057

23-də Yaponiyanın paytaxtı Tokio şəhərində yerləşən Hosey Universitetində təşkil edilmiş Yaponiya Siyasət Elmləri Konfransında, oktyabr ayının 22-də Tokio şəhərində yerləşən Hitotsubashi Universitetində təşkil edilmiş Rusiya-Şərqi Avropa Elmi Konfransında, 2018-ci ilin Fevral ayının 4-də, Tokionun Vaseda Universitetində təşkil edilmiş gənc alimlərin konfransında Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı elmi tədqiqatlarımı dünya və Yaponiya alimlərinin diqqətinə çatdırmışam. Eyni zamanda, 2017-ci ildə Hokkaydo Universitetinin tələbələrinə Azərbaycan Multikulturalizmi ilə bağlı dediyim dərslərdə də Azərbaycanın haqlı mövqeyi haqqında kifayət qədər məlumat verməyə çalışmışam[43]. Azərbaycan hökümətinin dəstəyi ilə tələbələrin Azərbaycana səfərləri də təşkil olunmuşdur.

Qeyd etmək istərdim ki, yapon dilində çap olunan bütün elmi məqalələrin elektron variantını özündə cəmləşdirən bir baza vardır. ci.nii.ac.jp saytıdır. Bu sayta daxil olub, yapon dilində açar sözü kimi "Azərbaycan"「アゼルバイジャン」 sözünü yazıb axtarış edəndə 188 ədəd elmi məqalə kəşf etdim. Təbii ki, bunların hər biri haqqında məlumat vermək zaman və kitabda səhifələr baxımından qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən də hazırda daha aktual olan məsələlər haqqında qısa məlumat vermək istərdim.

Azərbaycanlı milləti haqqında:

Bu məqalələr arasında daha çox Şionozaki Şinya-nın "azərbaycanlı" millətinin yaranması, Taçibana Yu-nun Azərbaycanda siyasi partiyalar, Milli Məclis, Hirose Youko-nun Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yazıları gözə çarpır. Eyni zamanda, Azərbaycanın neft strategiyası və iqtisadiyyatı ilə bağlı yazılar da çoxdur. "Azərbaycanlı" millətinin yaranması ilə bağlı Şionozaki Şinyanın 2017-ci ilin mart ayında Kyoto Universiteti tərəfindən çap edilmiş kitabı elmi baxımından çox maraqlıdır. Onun kitabında razılaşmadığımız, mübahisə etmək istədiyimiz məqamlar olsa da, Yaponiya elm dünyasında Azərbaycanın tanıdılması baxımından kifayət qədər qiymətli kitabdır. Azərbaycanda yaşayan insanların "müsəlman" və "tatar" adlandırılması ilə bağlı mühüm qeydlər etmişdir. O bildirmişdir ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanlar o zaman ümumi olaraq "tatar" adlandırılırdılar. Ona görə Qafqazda yaşayan müsəlman azərbaycanlılar da bu baxımından ümumi olaraq "tatar" kimi qeyd olunurdu. "Müsəlman" adlandırılmaları isə dinlə bağlı olan bir məsələ idi. Bu millətlə bağlı ola bilməzdi. 19-cu əsrin ikinci yarısından başlayaraq yerli ziyalılar düşünməyə başlayırlar ki, bu millət tatarlardan da türklərdən də fərqlidir. Fars da deyil, ərəb də deyil. Müsəlmanlıq isə dinlə bağlı olan bir məsələdir. Millət ola bilməz. Bundan sonra "azərbaycanlı" sözü daha çox istifadə edilməyə başlayır. O, kitabında qeyd edir ki, 19-cu əsrin ortalarına kimi

---

[43] Bu barədə AZƏRTAC-da çıxmış "Daha bir xarici universitetdə Azərbaycan multikulturalizmi dərslərinə start verilib" məqaləsini oxumağa dəvət edirəm. https://azertag.az/xeber/1104324

Azərbaycan ziyalıları öz dillərini "azərbaycan dili" deyil, "türk dili" və ya "tatar dili" kimi qeyd edirdilər. Lakin, ziyalılar öz dilləri ilə türk dili və tatar dilinin fərqli olduğunu bilirdilər, hiss edirdilər. Sadəcə digər bir ad verməmişdilər. Şionozaki Şinyanın araşdırmalarında göstərilir ki, "Azərbaycan dilinin dərsliyi" adı altında ilk kitab 1888-ci ildə Tiflisdə çap olunmuşdur. Buna qədər yerli ziyalılar türk dili və ya tatar dilinin dərsliklərini çap edirdilər. Onun kitabında olan qeydlərinə inansaq, "azərbaycan dili"nin dil adı kimi işlənməsi 19-cu əsrin 2-ci yarısında bir sıra digər kitablarda da yer almışdır. Bu kitablarda dil olaraq "türk-azərbaycan dili" və ya "azərbaycan dili" ifadələri yer almışdır.

Şionozaki qeyd edir ki, yerli adi insanlar da tatar və türk dilləri ilə öz dillərinin fərqli olmasını başa düşürdülər sadəcə nə adlandıracaqlarını bilmirdilər. Bu zaman yerli ziyalılar Azərbaycan dili ifadəsini işlətməyə başlayırlar, bu haqda kitablar dərc edirlər. Və "azərbaycan dili" ifadəsi yerli xalq arasında geniş yayılmağa başlayır.

Şionozaki Şinya öz araşdırmalarında "Kəşkül" jurnalının məqalələrindən də istifadə etmişdir. O qeyd edir ki, "Kəşkül" jurnalında "azərbaycan dili" ifadəsi dəfələrlə işlədilibdir.

Bəs "azərbaycanlı" ifadəsi, millәti necə yaranıb? sualına cavabı Şionozaki yenə "Kəşkül" jurnalında cavab axtarmağa çalışır. O qeyd edir ki, "Kəşkül" jurnalında millət adı vahid olaraq göstərilməmişdir. "Qafqaz müsəlmanları", "müsəlmanlar", "türklər", "Qafqaz türkləri" ifadələrinə daha çox rast gəlinir. Şionozakiyə görə "Kəşkül" jurnalının 115-ci sayında (16 Noyabr 1890) ilk dəfə millət olaraq "azərbaycanlı" sözü işlənməyə başlayır.

O qeyd edir ki, "Kəşkül" jurnalının 115-ci sayında dərc olunmuş məqalədə millət olaraq özlərinin "müsəlman" və ya "tatar" olmadıqları aydın şəkildə qeyd olunur. Millət olaraq, dil, adət-ənənə, xüsusiyyət uyğunluğu əsas götürülərək, Araz çayından cənubda yaşayan insanlarla birlikdə "azərbaycanlı" ifadəsinin işlənməsi məqsəduyğun görülür. İranın şimalında "Azərbaycan" adlı regionun olmasının da təsiri olur.

Təbii ki, Şionozaki Şinya öz kitabını yazarkən, 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin əvvəlində çap olunmuş farsdilli, osmanlı və rus dilli kitab, jurnal və qəzetlərdən daha çox oxumuş və istifadə etmişdir. Kitabında da bunun təsiri açıq şəkildə görsənir. Düşünürəm ki, bu mövzu bir kitablıq mövzu deyil və üzərində kifayət qədər işləmək olar. Amma bir elmi iş olaraq bu kitabın çap olunması Yaponiya elm dünyasında bu mövzuya marağı daha da artıracaq və əks mövqelərin yaranmasına təkan verəcəkdir. Düşünürəm ki, Şionozaki Şinya bir elm adamı olaraq əldə edə bilmədiyi dərsliklər, kitablar, jurnallar da ola bilər. Onların da tapılması, digər fikirlərin ortaya qoyulması və bu mövzuda elmi müzakirələrin davam etdirilməsinə Yaponiyanın elm dünyasında böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra da "azərbaycanlı" yoxsa "Azərbaycan türkü", eyni zamanda, "azərbaycan dili" və ya "Azərbaycan türkcəsi" ətrafında kifayət qədər müzakirələr, elmi

qarşıdurmalar olmuşdur. Bunun özü hələ də məsələnin aktual olmasından xəbər verir. İnanıram ki, sağlam müzakirələr sonunda ən uyğun variantı seçmək olar. Mən özüm bir azərbaycanlı kimi "azərbaycanlı" və "azərbaycan dili" ifadələrinin tərəfdarıyam, necə ki, qanunvericiliyimiz də bunu qəbul etmişdir.

Şionozakinin kitabında Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski haqqında geniş məlumat verilib. Eyni zamanda Nizami Gəncəvi və Şah İsmayıl Xətainin fars yoxsa azərbaycanlı olması ilə bağlı tənqidi müzakirələr də yer almışdır.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti və Məmməd Əmin Rəsulzadə haqqında

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti (bundan sonra "AXC") ilə bağlı əsərlər də yapon dilli ədəbiyyatda mövcuddur. Lakin mənim araşdırmalarıma görə, yaponiyalı elm adamları AXC-dən daha çox Məmməd Əmin Rəsulzadənin tədqiqatına maraq göstərmişlər. Yaponiyada ən əsas Rəsulzadə araşdırmacısı Şizuoka Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin professoru Tokumatsu Katsumi-dir. Onun elmi tədqiqat sahəsi Azərbaycanın müasir tarixi, mövzusu isə 20-ci əsrin birinci yarısında Azərbaycanın siyasi tarixi ilə bağlıdır. 1995-ci ildə "Dağlıq Qarabağ problemi və İran", 1998-ci ildə "İran və Sovet arasında, Azərbaycan Milli Hökümətinin 1 ili", 2008-ci ildə "Azərbaycan dili" adı altında elmi məqalələri çap olunmuşdur.

Tokumatsu Katsumi olduqca maraqlı elm adamıdır. O, özü haqda və elmə gəlməsi haqda yazılarında qeyd edir ki, hələ orta məktəbdə oxuyarkən İranda baş vermiş inqilab, onda Yaxın Şərq regionuna və İslama qarşı böyük maraq oyatmışdır. Universitetə daxil olduqdan sonra Yaxın Şərq, xüsusilə İranı araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Lakin magistraturaya daxil olduqdan sonra İranda olan azərbaycanlı əhalinin çoxluğu və onun tarixi mövqeyinin vacibliyini anlayaraq, azərbaycan dilində danışan insanların yaşadığı regionun (Cənubi Azərbaycan) tarixini araşdırmaqla, millət və xalqla bağlı problemləri düşünən zaman hər hansısa bir çıxış yolu tapacağını düşünmüşdür. Onun Azərbaycan və azərbaycanlılarla bağlı elmi araşdırmaları da məhz bundan sonra başlamışdır. Cənubi Azərbaycanla bağlı araşdırmalar edərkən, əsas diqqət yetirdiyi şəxs, Rusiyada baş vermiş inqilabdan sonra Azərbaycanda yaranmış hökümətin rəhbəri, eyni zamanda İran və Türkiyədə aktiv fəaliyyət göstərmiş Rəsulzadə olmuşdur. O, Rəsulzadənin şəxsində bu regionda yaşayan millətin yaranması, xalq kimi formalaşması prosesini dərinliklərinədək tədqiq etmək qərarını vermişdir. Tokumatsu həm də Türkiyədə tələbə kimi təhsil almış, mövcud dövlət sərhədlərini aşan insan şəbəkəsinin analizinin vacibliyinin fərqinə varmışdır. O, qeyd edir ki, Şizuoka Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində dərs deməyə başladıqdan sonra fərqinə varmışdır ki, yaponiyalılar Orta Şərq və İslamla bağlı demək olar ki, heçnə bilmirlər. Qədim sivilizasiyaların yarandığı, hər zaman çoxmillətli, çoxdinli, qarışıq bir cəmiyyət formalaşdırmış Orta Şərqin hələ də sadəcə "islam dininə inanan ərəblərdən

ibarət olması” kimi sadəcə bir rəngli görmələri onda dərin təəssüf hissi oyatmışdır.

Tokumatsu Katsumi 2010-cu ildə Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri” əsərinin bir hissəsinin yapon dilinə tərcüməsini etmiş və Şizuoka Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin tədqiqat külliyatında çap etdirmişdir.

Tokumatsudan əlavə olaraq, Hokkaydo Universitetinin doktorantı olmuş Nakajima Teppeyin 2009-cu ildə qələmə aldığı “Müasir Azərbaycanda millətçilik, Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955) timsalında” (The nationalism in modern Azerbaijan: focusing on Mehmet Emin Resulzade (1884-1955)), İşihara Keniçinin yazdığı “Məmməd Əmin Rəsulzadə və İran” (2003), “Məmməd Əmin Rəsulzadə: Bir demoratiya fəalının həyatı və yaradıcılığı” (2005), “Rəsulzadə və İran inqilabı” (2006) elmi əsərlərini göstərmək olar.

İşiharanın 2005-ci ildə qələmə aldığı, Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs edən əsərində o, Rəsulzadənin həyatına diqqət yetirməklə yanaşı, onun qələmə aldığı əsərlərin tərkibi haqqında məlumatlar vermişdir. Bu əsərləri oxuyub analiz edən İşihara qeyd edir ki, Rəsulzadə bəzən jurnalist, bəzən siyasətçi, bəzən də elm adamı kimi çoxtərəfli və geniş fəaliyyət göstərmiş, yüksək intellektual bir şəxsiyyət olmuşdur. Rəsulzadənin həyatının son anlarına kimi var gücü ilə, durmadan-yorulmadan qələmə aldığı əsərlərdən də bunu görmək olar. İşihara əsərinin nəticəsində qeyd edir ki, sosial-demokrat təşkilatı olan “Hümmət”-də fəaliyyət göstərmiş Rəsulzadənin sonradan fikrini dəyişərək milliyətçi siyasi partiya olan “Müsavat”-a üzv olma səbəbini izah edə bilməmişdir. Bunun üçün əsas şərt “Hümmət” jurnalında olan Rəsulzadənin yazılarını oxumaqdır ki, təəssüflər olsun ki, İşihara bu yazıları əldə edə bilməmişdir.

İşiharanın 2006-cı ildə çap edilmiş elmi yazısında isə, Məmməd Əmin Rəsulzadənin jurnalist kimi Bakıda çap olunan elmi yazı və məqalələrini tarixi sənəd kimi istifadə etməklə, onun 1905-1911-ci illərdə baş vermiş İran inqilabını necə izləməsi, necə qiymət verməsi analiz olunur.

Qeyd olunur ki, fars dilli jurnalları oxuyub, İrandakı rejim haqda məlumatlar yayan Rəsulzadə, İranda baş vermiş inqilabın əsas düşməni kimi qubernator və nazirləri, rüşvətə bulaşmış hakim dairələri tənqid edirdi. O qeyd edirdi ki, ifadə azadlığı, əsərlərin çap olunması azadlığı əsas şərtdir. Rəsulzadənin Rəştə olan səfəri, burada qələmə aldığı tənqidi yazıları da İşiharanın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dağlıq Qarabağ araşdırmaları ilə bağlı

Yaponiyada müasir Azərbaycanı araşdırmaq istəyirsizsə onda hökmən Hirose Youko adlı elm adamını tanımalısız. Bu xanım hələ gənc yaşlarından Azərbaycanla, Dağlıq Qarabağla bağlı bir çox elmi məqalələr, kitablar çap etdirmişdir. Yaponiyada hal-hazırda Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı elmi

məqalə yaza biləcək şəxsləri aşağıda qeyd etmək istərdim. Bunlardan ən nəhəngləri Tokio Universitetinin professoru Kimitaka Matsuzato, Vaseda Universitetinin professoru Takayuki Yoşimura, Hokkaydo Universitetinin tədqiqatçısı Taçibana Yu və Keio Universitetinin professoru Hirose Youkodur. Kyotoda yerləşən Doşişa Universitetinin professoru Tsukimura Taro da birbaşa Azərbaycan və ya Dağlıq Qarabağ probleminin araşdırmacısı olmasa belə, bu mövzu ilə bağlı kitablarında qeydlər etdirmişdir. Mənim müşahidələrimə görə, adlarına çəkilən elm adamları içərisində Azərbaycanın mövqeyinə daha yaxın olan elm adamı Hirose Youkodur. Takayuki Yoşimura erməni dilini bilib, Ermənistanda təhsil aldığına görə nisbətən Ermənistan tərəfinin təsiri hiss olunur. Amma bununla belə yazılarında kifayət qədər erməni tərəfini tənqid edən məqamlar da az deyil. Elm adamı kimi orta mövqeyi tutmağı bacarır. O həm də Dağlıq Qarabağla bağlı elmi yazısında bu konfliktə dini don geyindirməyə çağıranları qınayaraq bunun doğru olmadığını, dinin əsas rol oynamadığını vurğulayır. Münaqişənin milli münaqişə olmasını da qəbul etmir. O, qeyd edir ki, bu sırf ərazi problemidir.

Tokio Universitetinin professoru Kimitaka Matsuzato əsasən tanınmamış respublikaları araşdırdığına görə Dağlıq Qarabağın tanınmamış, qondarma rejiminə daha çox diqqət ayırır. Bu baxımdan Azərbaycanın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyən yazıları və çıxışları mövcuddur. Qondarma rejimin təsiri az da olsa hiss olunur. Lakin müharibənin həlli ilə bağlı onunla söhbətimiz olan zamanı (2015-ci il Oktyabr) o, qeyd etmişdi ki, əgər hazırki vəziyyət davam etsə münaqişənin hərb yolundan başqa həlli düşünülə bilməz. Və əgər müharibə olarsa bu dəfə Azərbaycanın qazanması daha real görünür. Çünki Ermənistanın əhalisi azalır. Azərbaycanda isə artım müşahidə olunur. Hərbi büdcə və güc baxımından da Azərbaycan Ermənistanı üstələyir. Qüvvələr balansı Azərbaycanın xeyrinə dəyişir.

Kimitaka Matsuzatonun Rusiyanın hərbi müttəfiqi olan Ermənistana və eyni zamanda Azərbaycana silah satması ilə bağlı mövqeyi də maraqlıdır. O qeyd edir ki, Ermənistan buna görə Rusiyaya şikayət etdikdə, Rusiyanın cavabı belə olur: “Siz (Ermənistan) hərbi müttəfiqimiz olduğunuza görə sizə ucuz satırıq, Azərbaycan isə adi müştəri olduğuna görə ona baha satırıq”. Təbii ki, bu məsələ Ermənistanı narahat etməyə bilməz. Və bu bir növ hərbi müttəfiqinə qarşı inamsızlıq yarada bilər. Eyni zamanda, Azərbaycanın artan iqtisadi və siyasi gücü, Rusiya ilə olan xoş münasibətləri fonunda bu gerçəkləşir.

Azərbaycanın mövqeyinə daha yaxın hesab edilən Hirose Youko isə 2005-ci ildə çap etdirdiyi “Keçmiş Sovet regionu və münaqişələr: neft, millət, terrorla bağlı geosiyasətşünaşlıq” kitabında Azərbaycana və Dağlıq Qarabağ probleminə çox yer ayırmışdır. O kitabında qeyd edir ki, İran şiə dövləti olmasına baxmayaraq Azərbaycanı deyil, Ermənistanı dəstəkləyir. Bunun fonunda İranın Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşməsindən çəkinməsi faktorunun dayandığını qeyd edir.

Eyni zamanda 1918-ci ildə ermənilər və ruslar tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqrıma da toxunur. Məhz bu soyqrımdan sonra azərbaycanlıların ermənilərə qarşı neqativ hissinin yarandığını, eyni zamanda "Azərbaycançılığın" daha da geniş vüsət almasına səbəb olduğunu vurğulayır.

O qeyd edir ki, ermənilər hər zaman Dağlıq Qarabağa sahib olmaq iddialarında olmuşlar. Lakin 1921-ci ildə Qars müqaviləsinə görə bu region rəsmən Azərbaycanın ərazisi kimi qərara alınır. Lakin ermənilərin bu regiona olan iddiaları durmaq bilmir. Ölkələrin sərhədləri bəlli olduqdan sonra belə ermənilərin təkcə Dağlıq Qarabağa deyil, Naxçıvana olan iddiaları da qələmə alınır. Bu iddiaların arxasında "Böyük Ermənistan" düşüncəsinin durduğunu, "dənizdən dənizə" yəni Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər olan bütün ərazilərin erməni torpaqları olması kimi xülyaların əsas rol oynadığını qeyd edir.

Bundan əlavə Azərbaycanın və Ermənistanın Rusiya, ABŞ və Fransa ilə münasibətlərinə toxunan Hirose qeyd edir ki, Rusiya ilə Ermənistanın münasibətləri hər zaman sıxdır. Ermənistanın Dağlıq Qarabağ müharibəsi zamanı Rusiyadan külli miqdarda silah və hərbi kömək aldığı vurğulanır. Azərbaycanın isə müstəqilliyi əldə etdikdən sonra münasibətlərin gərgin olması, bir müddət Azərbaycanın MDB-dən çıxması yazılsa da, son zamanlar münasibətlərin gözəçarpacaq dərəcədə normallaşması qeyd olunur.

ABŞ-la münasibətlərə toxunan Hirose, ABŞ-da çoxlu sayda ermənilərin olduğunu, onların əksəriyyətinin zəngin olmaqla yanaşı, lobbi fəaliyyətini davam etdirdiyini və buna görə də Ermənistanın dünyada ən çox yardım aldığı 2-ci dövlətin məhz ABŞ olduğunu vurğulayır. Dağlıq Qarabağda qurulmuş qondarma rejimin də birbaşa ABŞ-dan yardım aldığı qələmə alınmışdır.

Azərbaycanla ABŞ münasibətlərindən yazan Hirose, ABŞ-da olan erməni lobbisinin təsiri ilə Azərbaycanla münasibətlərin xoş olmadığını, bir müddət bu ölkəyə qarşı iqtisadi sanksiyaların tədbiq edildiyini yazır. Bununla belə, ABŞ-ın Azərbaycanla neft sahəsində əməkdaşlıq etmək istədiklərini və ABŞ-ın neft sahəsinin adamları eyni zamanda yəhudi icması tərəfindən Azərbaycanın dəstəkləndiyini vurğulayır.

Hər iki ölkənin Fransa ilə münasibətlərindən yazan Hirose, onu da bildirir ki, ABŞ-la olduğu kimi Fransa ilə də Ermənistanın çox sıx əlaqələri var. Burada yaşayan zəngin ermənilərin lobbi fəaliyyətinin nəticəsində. Azərbaycan isə Fransanın açıq-aşkar ermənipərəst mövqeyini qətiyyətlə qınayır və onun əvəzinə Türkiyənin ATƏT-in Minsk qrupuna həmsədr olmasının tərəfdarı olduğunu bildirir.

Hirose kitabında onu da qeyd edir ki, Dağlıq Qarabağla bağlı yazılmış ingilis dilli ədəbiyyatlarda neytral mövqedən məsələni araşdıran yazılar çox azdır. Bunun xaricdə olan erməni lobbisi ilə birbaşa əlaqəsinin olduğu qeyd olunur.

Erməni lobbisinin təsiri ilə yazılmış ingilis dilli əbəbiyyatların elm dünyasında geniş yayılması isə əslində çox böyük bir problemdir. Düşünürəm

ki, Azərbaycan tərəfi olaraq, ingilis dilində Azərbaycanın mövqeyini tamamilə ortaya qoyan səviyyəli elmi yazılara böyük ehtiyac vardır.

Üçüncü tərəflərin, üçüncü şəxslərin elmi yazıları çox vacibdir. Yəni nə erməni nə də azərbaycanlı olmayan hər hansısa digər bir millətin, dövlətin nümayəndəsinin yazdığı yazılar hər zaman yüksək qiymətləndirilir. Bu baxımdan düşünürəm ki, xaricdə olan diaspor təşkilatlarımız və nümayəndələrimiz öz büdcələrində bu istiqamətə yer ayırmalıdırlar. Düzgün məlumatı çatdırmaqla, Azərbaycanın mövqeyinin işıqlandırılmasına nail olmalıyıq. Əks halda, erməni lobbisinin təsiri ilə yazılmış yazılar gələcəkdə hökm sahibi olmuş olacaqlar.

Biz isə buna icazə verə bilmərik. Bunun üçün yorulmadan-durmadan elmi fəaliyyətimizi, lobbiçilik fəaliyyətimizi davam etdirməliyik.

Fəridə Bağırova

Перспективы развития карабахского конфликта

Конфликт между Азербайджанской Республикой и Республикой Армения вокруг территории Нагорного Карабаха по своим политическим и гуманитарным последствиям является одним из самых масштабных среди региональных конфликтов на постсоветском пространстве. Главная причина, так называемой, "Нагорно-Карабахской проблемы" заключается в неразрешенности территориальных проблем между Азербайджанской республикой и Республикой Армения. Исторические корни Нагорно-Карабахского конфликта достаточно глубоки. В современной исторической литературе эта проблематика освещена достаточно широко. При этом некоторые авторы началом истории Нагорно-Карабахского конфликта считают 1918 год. По мнению других, точкой отсчета в истории нагорно-карабахской проблемы является 1813 г., когда был подписан «Гюлистанский мирный договор» между Россией и Ираном 24 октября в Карабахском селении Гюлистан. Иран признал присоединение к России Карабахского а также др. ханств (см 1). Следующим этапом, сыгравшим большую роль в судьбе Азербайджанского народа, стал «Туркменчайский мирный договор», подписанный в 1828 г. между Россией и Ираном. По условиям договора, правительство Ирана обязалось не препятствовать переселению армян на территорию Эриванского и Нахичеванского ханства. По официальным данным, если в 1810 году в «Карабахском владении» из 12000 семейств 2500 составляли армянские, то в 1829г. после русско-иранской войны на территориях этих ханств образовалась

Армянская область, куда из Ирана и Турции переселилось более 130 тыс. армян (см 2).

Позднее 28 мая 1918г. в состав образовавшейся Азербайджанской Демократической Республики входил и Карабах. Далее в том же году 4 июня, согласно Батумскому договору, подписанному между Турцией и Арменией, территория последней ограничивалась районами Араратской долины и Севанского бассейна (см 2). С этого периода, продолжавшийся процесс переселения армян на территорию Карабаха рождает жесткие противоборства между Арменией и Азербайджанской Демократической Республикой. Причиной тому было то, что Карабахская земля приютила десятки тысяч зарубежных армян, которым грозило физическое истребление со стороны Ирана и Турции.

Вековая экономическая и культурная связь Карабаха с другими областями Азербайджана, в частности, с Баку, и полная оторванность от Армении, от Еревана, были причиной того, что армянское крестьянство Карабаха в 1919 г. решило присоединиться к Азербайджану. Тем временем «Дашнаки-агенты» армянского правительства добиваются присоединения Карабаха к Армении, хоть это и значило бы лишиться источника своей жизни в Баку и связаться с Эриванью, с которой никогда и ничем не были связаны. Уже через год 28 апреля 1920 года в Азербайджане установилась Советская власть - это и спасло трудящихся Карабаха от новых страшных злодеяний дашнаков (см 3).

Карабах, издавна включавший в себя и низменную, и верхнюю части, сложился как единый регион с неразрывными экономическими, социальными, административно-политическими связями и исконно был органически связан со всем остальным Азербайджаном. Трудящееся крестьянство НК, составляющее основную массу населения области, получало благоприятные возможности разрешения земельного вопроса, поскольку Азербайджан, в отличие от Армении, располагал значительными плодородными земельными площадями. Отметим, что благодаря наличию крупнейшего индустриального центра Баку, немало выходцев из Нагорного Карабаха трудились на нефтяных промыслах и в строительстве. Тем временем, на протяжение всех десятилетий всякий раз, когда в политической жизни страны начинались перемены (1945-1977г.), армяне направляли в Москву петиции, требуя воссоединить Нагорный Карабах с Советской Арменией.

Новым поворотом в истории Нагорного Карабаха становится 1988 год после распада Союза, когда оба новообразованных государства оказались вовлеченными в кровавый вооруженный конфликт с самого момента обретения независимости. Военные действия, унесшие десятки тысяч жизней мирного населения привели к появлению более 800 тыс. беженцев и вынужденных переселенцев – азербайджанцев в своей стране.

В 1992-1994 гг. для азербайджанских властей стала очевидной невозможность военного решения карабахской проблемы, в следствии чего главный упор был сделан на дипломатию. В Баку всерьез рассчитывали на США и Европейский союз по делу возврата Карабаха в рамках формулы «нефть в обмен на Карабах». Но в дальнейшем стало очевидно, что подобные дипломатические маневры оказались безрезультатными, а это в свою очередь, привело к разочарованию в политике США, ЕС в азербайджанском обществе. Тем временем, все попытки выработать взаимоприемлемое мирное решение в ходе переговоров под эгидой Минской группы ОБСЕ также заканчиваются безрезультатно. Азербайджанская власть вынуждена вписать карабахскую проблему в «новую главу» политической жизни страны; возврат «оккупированных территорий» превращается в главную национальную идею, призванную объединить общество. Цель данной политики состоит в том, чтобы заставить армянскую сторону капитулировать путем постоянного давления по всем возможным направлениям. В настоящее время отказ от этой идеи для Баку практически невозможен.

Следует отметить, что по сей день не достигнуто решение конфликта, несмотря на многочисленные усилия, как сторон конфликтующих, так и многочисленных международных посредников. Наименование «Четырехдневная война» 2-5 апреля 2016 г. в зоне карабахского конфликта получило широкое распространение, хотя и не отражает всю суть происходящих событий. Война фактически возобновилась уже много лет назад, продолжилась она и после заключения договоренности о прекращении военных действий. События 2-5 апреля 2016 г. были лишь эпизодом этой многолетней войны, но во многом определяющим будущие перспективы развития карабахского конфликта.
Сегодняшний Азербайджан уже не исключает военное решение карабахской проблемы, о чем свидетельствуют масштабные закупки современного вооружения. Страна также повышает уровень напряженности на линии фронта, демонстрирую военное превосходство над армянской армией. Правительство также ведет активную дипломатическую работу по ослаблению позиций Армении на международной арене. Можно сказать, что Баку удалось использовать в своих целях сотрудничество с Россией в военно-технической области: поставки российского вооружения азербайджанской армии превратились в одну из наиболее болезненных проблем в российско-армянских отношениях. Нашим государством были подписаны соглашения о сотрудничестве в военной области и поставке соответствующих видов российского вооружения.

Под влиянием коммерческой привлекательности сделок с Азербайджаном как для российский, так и для производителей вооружения из других стран, Азербайджан по ряду видов вооружения (танки,

артиллерия, тяжелые огнеметные системы, разведывательные и ударные беспилотники и др.), во многом превосходит Армению. Наращивание потенциала азербайджанской армии сопровождается постоянным ростом военной напряженности в зоне конфликта.

Список литературы

1.Алиев И. Г. Нагорный Карабах: история, факты, события. - Баку, 1989.
2.Балаев А. Карабах от периода независимости АДР к советской автономии // Международный Азербайджанский журнал «Irs» - Москва, 2005. - № 2-3 (14-15).
3.Конфликт в Нагорном Карабахе: Сборник статей. - Баку, 1990.
4.Мамедов И., Асадов С. Азербайджанцы А

Firuzə Əliyeva

Qarabağ müharibəsi və milli tarixi yaddaşımız

Tariximiz bizim üçün dərs olmalıdır.
Heydər Əliyev

Bəli, əsrlər boyu ermənilərin Azərbaycana qarşı yeritdiyi soyqırım siyasəti XXI əsrin əvvəllərində özünü büruzə verdi. Əslində biz azərbaycanlılar ermənilərin illər boyu xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşilikləri H.Əliyevin qeyd etdiyi kimi tarix boyu unutmamalı və bizə dərs olmalıdır. Belə ki, ermənilər bildiyimiz kimi Rusiyanın Azərbaycana qarşı yeritdiyi işğalçılıq siyasəti nəticəsində Naxçıvanda və Qarabağda ən yaxşı xan-bəy torpaqlarında yerləşdirilməyə başlandılar. Qriboyedov bununla bağlı yazırdı: "Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq üçün mövcud ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məqsədlərini dəfələrlə götür-qoy etmişik. Lakin Qarabağ və Naxçıvanda çar hökuməti tərəfindən elə bir siyasət yeridilirdi ki, öz başlarının hayına qalan xalq ermənilərin orada məskunlaşmasını unutmalı oldu"[44] (1,2).

Bəli, əsrin əvvəllərində öz dədə-baba torpaqlarımızda məskunlaşan, bizim ərazimizin hesabına Ermənistan respublikası adlandırılan yerləri artıq biz unutmuşuq. Bu torpaqlar yalnız kağız üzərində qalmışdır. Onlar xəritədən belə Azərbaycan torpaqlarını silmişlər. Ermənilərin əsas ideyası "Böyük Ermənistan" və ya "Dənizdən-dənizə dövlət yaratmaq" olmuş və bu yolda bütün vasitələrdən, o cümlədən kütləvi teerror, soyğunçuluq və s. kimi vəhşiliklərdən istifadə edərək, istədiklərinə nail olmuşlar. Qeyd etdiyimiz kimi əsrin əvvəllərindən

[44] "Naxçıvan" jurnalı, 2001.¹5.

Azərbaycan torpaqları işğal olunaraq ermənilərə verilmiş, müxtəlif regionlarda azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirmişlər.

Bildiyimiz kimi ermənilər işğal etdikləri ərazilərdə vəhşiliklər etmiş, qədim mədəni abidələrimizi öz adlarına çıxartmaq üçün məhv etmişlər. Azərbaycanın görkəmli yazıçısı M.S.Ordubadi "Qanlı illər" və M.M.Nəvvab "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" kitablarında azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırımını ətraflı qələmə almışlar. M.S.Ordubadi yazırdı: "Süni və çoxdan bəri hər iki millətin zatına qondarılmış ixtişaş bombası partladıldı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsiri şiddətindən yanıb-yaxıldı. Görəsən, o partlayıcı maddə həqiqətən bomba imiş? Bəli, bu bomba fevralın 6-da baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza buradan atəş açıldı".[45]

M.S. Ordubadinin bu fikirlərini təsdiqləyən ermənilərin "Qnçaq" qəzeti özünün 26 may tarixli sayında yazırdı: "Dünən axşam saat 6-dək biz azərbaycanlılarla atışdıq. Bizə bunun üçün əlavə olaraq 166 müxtəlif tüfənglər paylanıldı, böyük sayda patron verildi, biz təmiz vicdanla şəhərimizi (yəni Naxçıvanı) müdafiə etdik, türkləri layiqincə qırdıq. Qnçaqçılar 2, daşnaklar isə 1 bombadan istifadə etdilər. Çoxlu türk evləri qarət edildi. Bizə silah paylayan adam yenidən silah dalınca getdi".[46](2,5) Təxminən iki ilə qədər davam edən qanlı toqquşmalar nəticəsində Azərbaycan şəhərlərinə böyük zərər dəymiş 300-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmış, 10 min nəfərə qədər insan vəhşiliklə məhv edilmişdir. Bakıda erməni daşnaqları 17 min azərbaycanlını məhv etmiş, A.Mikoyanın "Qızıl qvardiyası" İçərişəhərdə yaralılar yatan xəstəxanaya od vurmuş 2 minədək xəstəni yandırmış, qaçanları isə güllələmişdir.

Erməni vəhşiliyini hələ 1905-ci ildə Almaniyanın dövlət xadimi və alimi bildirirdi ki, "ermənilər ki, bu cür yoil tutublar, çox tezliklə dünya üzündən məhv olub gedəcəklər, yer üzərində onlardan bir əsər-əlamət qalmayacaqdır".[47] (3,47) Ermənilərin qəddarlığı nəticəsində insanlarla bərabər 900 yaşayış məntəqəsi, 7 min sənaye və kənd təsərrüfat obyekti, 131 min ev, 1025 məktəb, 798 səhiyyə ocağı, 800 km avtomobil yolu, 160 körpü, 23 min km su və 15 min km elektrik xətləri məhv edilmişdir. Onlar mədəniyyət ocaqlarını – 22 muzeyi, 4 rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyətli 9 sarayı qarət edib yandırmışlar. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və ekspanatı talan olunmuş, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmışdır. 927 kitabxanada 4,6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir. İşğalçılar tərəfindən 220 min baş iribuynuzlu mal-qara Ermənistana aparılmışdır.[48] (1,79) Bildiyimiz kimi ermənilərin əsas havadarları Rusiya və İran hökuməti olmuşdur. Rusiya imperiyasının o vaxtlar əsas məqsədi Xəzər dənizinə çıxmaq, burada hərbi donanma yaratmaq, Qafqaz regionuna sahiblik etmək olmuşdur. Çarizmin regionda öz imperiya siyasətini

[45] M.S.Ordubadi "Qanlı illər"

[46] "Naxçıvan" jurnalı, 2001.¹5.

[47] N.Məmmədov Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik)B., Təhsil, 2009.

[48] Nəsimli Ə. Qarabağın işğalının iqtisadi nəticələri. Qarabağ, dünən, bu gün, sabah. B.2007.

yeritməsini artıran “şanslardan” biri ermənilərin Rusiyanın hakim dairələri ilə əlbir hərəkəti idi. Erməni millətçiləri özlərinin “böyük siyasətlərinə” atılarkən başlıca məqsədləri Türkiyə Ermənistanında “azad hökmranlıq edən demokratik respublika”, “dənizdən dənizə qədər (Bakpı da daxil olmaqla) Böyük Ermənistan” dövlətini yaratmaq olmuşdur. Həyata keçirilməsi mümkün olmayan bu siyasi utopiyanı erməni ideoloqları əsrlər boyu təbliğ etməyə başlamış və bu siyasətlərində çox incə “üsullardan” istifadə etmişlər. Məsələn, 1608-ci ildə İran dövlətinin başçısı Şah Abbasın müşaviri olmuş Xoca Səfər (Şah İranın xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olmağı və Avropa ölkələri ilə danışıalar aparmaq səlahiyyətini ona həvalə etmişdi) Roma papasına, İspaniya kralına, Toskano hersoquna və Venetsiya dojuna şahın məktubunu çatdırmaq fürsətindən istifadə edərək ermənilərin də məktubunun olduğunu bildirmiş, Avropanın o dövrdə nüfuzlu ölkələrinin başçılarının diqqətini “məzlum ermənilərin” problemlərinə cəlb etmişdi.[49] (2,2) Bu erməni millətçilərinin Avropaya açdıqları “siyasi pəncərə” oldu. Erməni millətçilərinin Rusiya ilə yaxınlaşmasında İranla Rusiya arasında ticarət əlaqələrində ermənilərin fəal iştirakı danılmaz faktdır. Ermənilər öz milli məqsədlərinə nail olmaq üçün rus məmurlarına bahalı hədiyyələr rüşvət verirdilər.[50] (3,3) Belə ki, tarixə nəzər salsaq görərik ki, 1660-cı il avqustun 28-də Rusiyada İran ipəyi alveri ilə məşğul olan İsfahan taciri Xoca Zakur Sarhadov (Sarhadyan) özünün şirnikləşdirici hədiyyələri ilə çar Aleksey Mixayloviçin qəbulunda olur. Göründüyü kimi ermənilər belə rüşvətləri ilə özlərinə dost tapırlar. Onlar Rusiya ilə əlaqələrini genişləndirmək üçün əsrlər boyu dəridən-qabıqdan çıxmışlar. Vaxtı ilə I Pyotr Şərq bazarlarında Rusiyanın mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Avropa ilə aparılan ipək ticarət yolunu Volqa-Xəzər yolu istiqamətinə döndərərək, Osmanlı İmperiyasının xəzinəsinə axan “ipək gəlirini” öz əlinə keçirmək istəmişdir. Belə ki, həmin dövrdə Asiyadan Avropaya aparılan ipək mallar İran və Qafqaz yolu ilə daşınırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin əsrlər boyu azərbaycanlılara qarşı yeritdiyi təcavüzkar siyasəti torpaqlarımızın itirilməsi ilə bitdi. Hal-hazırkı dövrdə də onlar heç bir danışıqlara gəlmir, dövlətlərin, müxztəlif etnik qrupların təşkil etdikləri Mədəniyyətlərarası Dialoqu Forumlarında iştirak etməkdən çəkinirlər. Çünki ermənilərin heç bir mədəniyyəti yoxdur. Onlar yalnız başqa xalqların (azərbaycanlıların) mədəni irsini mənimsəməklə özününküləşdirirlər.

[49] S.Kərimova Böyük erməni xülyası və Böyük Pyotr. “Azərbaycan” qəzeti 22 iyun, 1990-cı il.
[50] N.MustafaErmənilər öz dövlətlərini yaratmaq üçün nə qədər rüşvət vermişlər. Yeni Azərbaycan, 5 avqust, 1992-cü il.

Firdovsiyyə Əhmədova

100 YAŞLI TƏHQİQAT İŞİ:
TARİX NƏ DEYİR?

Azərbaycan ərazisində 1918-ci ilin yazından başlayaraq dinc müsəlman əhalinin kütləvi qırğınlarını təhqiq etmək üçün xüsusi təhqiqat aparılması zərurəti yaranmışdı. Azərbaycan hökuməti Bakı uğrunda savaş getdiyi bir zamanda Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılmasına qərar verdi. Gərgin və mürəkkəb iş şəraitində, 1918-ci il iyulun 15-də qəbul edilmiş hökumət qərarı olduqca əhəmiyyətli, strateji məzmunlu sənəd oldu. Cümhuriyyətin xarici işlər naziri M.-H.Hacınski hökumətə məruzə ilə müraciətində artıq dörd ayı keçən son müddətdə «Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrində bolşevik adı ilə məsuliyyətsiz erməni hərbi hissələri»nin «mülki müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər» törətdiyini yazırdı (1, c.1, s.379). Belə bir məruzənin – müraciətin məhz xarici işlər naziri tərəfindən edilməsi ilə əsassız deyildi. Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə tanıdılmasına nail olmaq üçün formalaşan ictimai rəy olduqca önəmli idi. Yeni yaradılmış gənc Azərbaycan dövlətini nəinki qəbul etdirmək, hətta varlığından xəbərdar etmək çətinliyini yaşayan hökumət əks təbliğatla üzləşmişdi. Müsəlmanları qətliama məruz qoymuş «quldur dəstələri tərəfindən göndərilən yalan məlumatlar əsasında Avropada bütün ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə», yəni, azərbaycanlılara qarşı yönəldilmişdi. Bu məqamı vurğulayan xarici işlər naziri «fövqəladə təhqiqat komissiyası» xarakterli bir təşkilatın yaradılmasını zəruri sayırdı ki, «komissiyanın işinin nəticələri başlıca Avropa dillərində – rus, fransız, alman dillərində və əlbəttə ki, türk dilində» elan edilməliydi. Komissiyanın yaradılması 2 cəhətdən əsaslandırılırdı: «ümumi dövlət mənafeyi» və «əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi» baxımından. Hüquqa söykənən ədalətin təmin olunması gərəkliyi qədər Azərbaycan dövlətinin mənafeyi önə çəkilirdi. M.-H.Hacınski komissiyanın vəzifələrini 3 bənddə göstərsə də əslində 4 vəzifə müəyyənləşdirilmişdi: «Bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatının aparılması; bu zorakılıqların həyata keçirildiyi şəraitin müəyyənləşdirilməsi; cinayətkarları aşkar etmək və onların vurduqları zərərin həcminin müəyyənləşdirilməsi». Göründüyü kimi 3-cü bənd 2 vəzifəsini ifadə edirdi. Komissiyanın əhəmiyyətini olduqca mühüm sayan nazir onun «təşkilinə bu gündən başlamaq lazımdır» deyirdi: «Çünki bir çox şeyləri indi isti-isti adamlardan soruşmaq, fotoşəkilləri çəkmək və hələ ki, mövcud olan digər əşyalar – dəlillər əsasında sübuta yetirmək olar»dı. «Sonralar bu təhqiqat işi çətinləşə və hətta sübutu tamamilə imkan xaricində ola bilər»di. İki ayı tamam olmamış, yaxın müqəddəratı təhdid altında olan, Bakı uğrunda savaşın aqibəti bəlli olmayan bir vaxtda M.-H.Hacınskinin uzaqgörənliklə etdiyi təklif hökumətin eyni tarixli qərarı ilə qəbul edildi: «Xarici işlər nazirinin məruzəsi

bəyənilsin və ona tapşırılsın ki, Avropa müharibəsi başladığı vaxtdan bütün Zaqafqaziya ərazisində müsəlmanlara və onların əmlakına qarşı işlənilmiş zorakılıq hallarını təhqiq etmək üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratsın» (3, s.213). Qərardan bəlli olur ki, müsəlmanlara qarşı zorakılıq yalnız son aylardan deyil, birinci dünya müharibəsinin başladığı vaxtdan həyata keçirilmişdir, həm də bütün Cənubi Qafqaz coğrafiyasını əhatə etmişdir. M.-H.Hacınski məruzəsində xahiş edirdi ki, bu komissiyanın təşkili nazirlərdən birinə tapşırılsın və məsrəfləri üçün müvəqqəti olaraq 50000 rubl ayrılsın (2, f.1061, s.1, iş 105, v.1). Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) qarşısında duran vəzifələr peşəkar hüquqşünasların birgə fəaliyyəti sayəsində yerinə yetirilə bilərdi. Məhz bu məqsədlə FTK «xarici işlər nazirliyi» yanında təşkil edilsə də, artıq həmin ilin sentyabrından, faktiki olaraq, ədliyyə nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərirdi. Bu da tamamilə təbii idi, çünki bu işlə bilavasitə məşğul olanlar əsasən hüquqşünaslar idilər» (1, c.1, s.380). 1918-ci il avqustun 30-da hökumət qərarı ilə FTK üçün 50000 rubl həcmində kredit açıldı (3, c.227). Avqustun 31-də isə qəbul edilmiş hökumət qərarına görə FTK 7 nəfərdən ibarət tərkibdə yaradıldı. Qərarı ixtisasca hüquqşünas, həmin dövrdə həm də ədliyyə naziri olan hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski imzalamışdı. FTK-nın sədri andlı iclasçı Ələkbər bəy Xasməmmədov təyin edilmişdi.

7 nəfərlik heyətin əksəriyyəti peşəkar hüquqşünas, 3-ü qeyri-azərbaycanlı idi. Müxtəlif vaxtlarda komissiyanın tərkibində başqa hüquqşünaslar da fəaliyyət göstərmişdir. Komissiya tərkibinin əmək haqları və ezamiyyə xərclərinin həcmi qərarla müəyyənləşdirilmişdi.

1918-ci il iyulun 15-dən 1919-cu il noyabrın 1-nə qədər fəaliyyət göstərmiş FTK azərbaycanlıların həyatına və onların əmlakına qarşı cinayətləri təhqiq etmək üçün gərgin iş aparmışdır. Son dərəcə ağır şəraitdə, müxtəlif xəstəliklərin, dəhşətli epidemiyaların tüğyan etdiyi qəzalarda, kəndlərdə təhqiqat aparan komissiya üzvləri hətta açıq səma altında, qapısız-pəncərəsiz evlərdə döşəmə üstündə işləməli və gecələməli olurdular. Nəqliyyat vasitəsi ən ağrılı problemlərdən idi. Kilometrlərlə məsafəni piyada qət etmək lazım gəldiyindən komissiya üzvlərinin əməkhaqqı sıradan çıxmış çəkmələrini yeniləməyə belə imkan vermirdi (5, s.48-49). Beləki, istər 31 avqust, istərsə də 22 sentyabr 1918-ci il tarixli hökumət qərarları ilə komissiyanın üzvləri yalnız bu məqsədlə işlədikləri günlər üçün əməkhaqqı almaq hüququna malik idilər (3;1, c.1 s.380). Bütün maddi məhrumiyyətlərə və fəaliyyət çətinliklərinə baxmayaraq komissiya üzvləri sədr Ə.Xasməmmədovun dönə-dönə vurğuladığı «Qanun və vicdanın aliliyi» prinsipinə söykənərək 36 cild və 3500 vərəqdən ibarət material toplamışdı. Komissiyanın fəaliyyətinə əngəl törətməyə çalışan qüvvələr azərbaycanlıların kütləvi qətliamına səbəb olmuş, birbaşa iştirak və rəhbərlik etmiş təşkilatlar idi. Qırğınlardan bir il sonra, günahkarlar istintaqa cəlb edilməyə başlayanda Bakıda Erməni Milli Şurası və «Daşnaksutyun» partiyasının parlament fraksiyası həmişə olduğu kimi, ermənilərin müdafiəsinə qalxmış, onların günahsız olduqlarını sübut etməyə çalışmışlar (1, c.1, s.380).

FTK-nın fəaliyyəti Bakı və Gəncə quberniyalarının ərazilərini əhatə edirdi. Göyçay, Şamaxı, Cavad, Quba, Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa, Zəngəzur qəzalarında, o cümlədən Bakı, Quba və Şamaxı şəhərində müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşilikləri sübut edən məlumatlar toplanmışdı.

Artıq 1918-ci ilin noyabrında FTK-nın sədri Ə.Xasməmmədov Bakı quberniyasının ərazisində, yəni Bakı şəhərində, Göyçay qəzasının kəndlərində, Şamaxı qəzasının kəndlərində, o cümlədən Şamaxı şəhərində müsəlmanlara qarşı törədilmiş zorakılıqların təhqiqatı haqqında ədliyyə nazirliyinə məlumat vermişdi. Noyabrın 22-də imzaladığı məruzədə Bakı şəhərində müsəlman əhaliyə qarşı zorakılıqlar haqqında ilkin də olsa bitkin məlumat verilmişdi. 1918-ci ilin yanvarından başlayaraq «Daşnaksutyun» partiyasının qırğına təhrikedici fəaliyyətini, martın 30-dan isə baş verən qətliamı bir neçə nümunənin təfərrüatına varmaqla əks etdirən məruzə erməni millətçiliyini ifşa edən hüquqi sənəddir. Yalnız erməni silahlılarının deyil, erməni ziyalılarının da müsəlman qırğınlarında nəinki yönəldici, həm də iştirakçı rolunu diqqətə çatdıran məruzədə ermənilərin başqa siyasi qüvvələri, qeyri-müsəlman əhalini yanlış məlumatlandıraraq azərbaycanlılara qarşı çıxmağa təhrik edən təxribatları da konkret faktlarla göstərilmişdir (5, s.679-684). Sentyabrın 22-dən oktyabrın 23-nə qədər ötən bir ayda komissiya üzvü N.M.Mixaylov Göyçay qəzasında təhqiqat işi aparmış, 500-dən çox şahid dindirilmiş, qırğın törədilən yerlərə baxış keçirilmişdir. Komissiyanın işini yekunlaşdırmasına qədər müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşiliklər haqqında Parisə yola düşən Azərbaycan nümayəndə heyətini məlumatlandırmaq lazım gəlirdi. Başlıca məqsədi Azərbaycanın müstəqilliyini beynəlxalq səviyyədə tanıtmaq olan nümayəndə heyəti qarşıda onu nə gözləyəcəyini bilmədən azərbaycanlıların başına gəlmiş faciəni də çatdırmaq üçün əsaslı materiallara malik olmalıydı. Bu məqsədlə FTK-nın sədri Ə.Xasməmmədov 1919-cu il yanvarın 6-da müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatları məktubla birlikdə xarici işlər nazirinə göndərmişdi (1, c.1 s.380). Əsasən 3 aylıq bir təhqiqat işinin nəticələrini özündə əks etdirən materiallarda İrəvan quberniyasında, Gəncə quberniyasında törədilmiş qırğınlar, dağıntılar haqqında da məlumatlar göstərilmişdi. Paris konfransına yola düşən nümayəndə heyəti üçün FTK «əşyayi-dəlil kimi altı cilddən ibarət ilkin təhqiqat materialı və 95 ədəd fotoşəkil hazırlamışdı» (1, c.1, s.380).

1919-cu il martın 21-dən FTK-nın fəaliyyəti yeni məzmun alır. Ədliyyə nazirinin məruzəsi əsasında hökumətin qəbul etdiyi qərarla FTK-nın səlahiyyətləri genişləndirilir, cinayət prosesinin nizamnaməsinə görə məhkəmə-istintaq orqanına verilmiş bütün hüquqlara sahib olur (3,s.291). Belə bir zərurəti nəzərə alaraq Ədliyyə nazirliyinin idarə müdiri 1919-cu il yanvarın 5-də Nazirlər Şurasına məruzə ilə müraciət etmişdi. FTK-nın dinc müsəlman əhaliyə qarşı ağır cinayət hallarına dair çoxsaylı material topladığı halda məhkəmə-istintaq orqanı səlahiyyətlərinə malik olmadığından, bütün bu cinayətlər haqqında ədliyyə nazirinə məlumat verməsi və sonradan məhkəmə icraatına

uyğun ilkin araşdırma aparmaqla günahkarlara qarşı cinayət işi qaldırmaq barədə sərəncam verilməsi məqsədəuyğun sayılmamışdır (5, s.684-685). Bütün təhqiqatın, uyğun səlahiyyətləri və yetərli texniki qüvvələri olan istintaq idarəsinin əlində cəmləşməsi gərəkirdi. Araşdırmanı ləngitməmək, yenidən ilkin mərhələyə qayıtmamaq, təhqiqatı daha səmərəli aparmaq üçün FTK-nın istintaq hərəkətlərinin qüvvəsinə və əhəmiyyətinə malik olduğunu tanımaq lazım gəlirdi. Bu şərtlər daxilində ədliyyə nazirliyi tərəfindən 5 bəndlik müvafiq qərar qəbul edildi. Hüquqi statusu artırılan FTK artıq cinayətlərinə müvafiq olaraq günahkarları məsuliyyətə cəlb etmək üçün qərarlar qəbul edirdi. Komissiya üzvü A.Kluqe sədrə etdiyi məruzədə Bakı şəhərində müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş zorakılıqlar haqqında ətraflı məlumat verməklə, cinayət törətməkdə adları hallanan şəxslər əleyhinə konkret maddələr üzrə cinayət işi açmağı lazım bilirdi (5, s.687-701). Bakı ilə yanaşı digər qəzalarda törədilmiş qırğınlarla əlaqədar istintaq işi aparılırdı. Gəncə quberniyasının Ərəş və Nuxa (Şəki) qəzalarında komissiya üzvü N.Mixaylov, Quba qəzasının kəndlərində və Quba şəhərində A.Novatski müsəlmanlara qarşı qətliam, qarət və talanlar haqqında məruzələr hazırlayıb komissiyaya təqdim etmişdilər. İstintaq materialları əsasında hazırlanmış məruzələrdə cinayəti törətmiş şəxslərin adları göstərilməklə haqlarında müvafiq hüquqi tədbirlərin görülməsi təklif edilirdi.

FTK-nın 1919-cu ilin yayından etibarən rəsmi sənədləri əsasən cinayətkarların cəzalandırılması haqqında qərarlardan, polis idarələri ilə yazışmalardan, sorğu protokollarından ibarət olmuşdur. Azərbaycanlıların qırılmasında müqəssir olan şəxslər artıq məsuliyyətə cəlb edilirdi. Ümumiyyətlə 3500 vərəqdən ibarət 36 cildlik istintaq materialı əsasında cinayət işi qaldırmaq haqqında 128 məruzə və qərar layihəsi hazırlanmış, 194 nəfər erməninin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi barədə məsələ qaldırılmışdı (1, c.1, s.380). 1919-cu il noyabrın 1-də ədliyyə naziri FTK-nı ləğv etmək haqqında sərəncam vermişdi. Artıq başa çatmış istintaq işləri Məhkəmə Palatasına verilirdi. İstintaq materialları cinayətkarların cəzalandırılması məqsədilə yalnız hüquqi deyil, həm də başqa bir mühüm istiqamətdə siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycanlıların məruz qaldığı faciəni dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq, xaricdə ermənilərin böhtan dolu hücumlarını dəf etmək üçün FTK-nın topladığı materiallar əsaslı sübutlar idi. Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti üçün olduqca önəmli olan bu sənədlərin bir hissəsi də əlavə olaraq 1919-cu ilin mayında, fotoşəkillər və 80-dək diapozitivlə birlikdə göndərilmişdi (5, s.52). FTK erməni talanları zamanı müsəlman əhaliyə dəymiş maddi zərər haqqında da xeyli material toplamışdı. Hökumət 1919-cu il avqustun 17-də daha bir xüsusi komissiya təsis etmişdi ki, 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı müsəlman əhalini qarət etmiş qəsbkarlardan götürülmüş qiymətli əşyaların sahiblərinə geri qaytarılması məsələsini həll etsin (5, s.53).

Azərbaycan hökumətini «intiqam və düşmənçilik» hisslərini qızışdırmaqda günahlandıran erməni liderləri bir neçə ay davam etmiş amansız kütləvi qətliamdan sonra nəinki peşmançılıq jesti göstərmədən, əksinə komissiyanın

işinə böhtan, çirkab atmaqla cinayətkarları müdafiə edirdilər. Azərbaycan hökuməti «intiqam və düşmənçilik» hisslərindən uzaq olduğunu bir daha nümayiş etdirərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin beynəlxalq səviyyədə tanınması münasibətilə on minlərlə dinc azərbaycanlını amansızcasına, vəhşilikdə qətlə yetirmş cinayətkarların işinə xitam verdi (3, s.143).

Azərbaycan parlamentinin 1920-ci il yanvarın 14-də Cümhuriyyətin Paris sülh konfransı tərəfindən tanınmasına həsr olunmuş iclasında ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov sonuncu çıxışçı olaraq hökumətin bir qətnaməsini parlament üzvlərinin diqqətinə çatdırır. Cümhuriyyətin istiqlaliyyətinin təsdiqi münasibətilə hökumət «bir əfvi – ümumi layihəsini hazırlamağı» X.Xasməmmədova həvalə etmişdi. Ədliyyə naziri yaxın günlərdə həmin layihəni parlamentə təqdim edəcəyini bildirmişdi (4, c.II, s.709). 5 iclasdan sonra, 1920-ci il fevralın 9-da əfvi-ümumi haqqında məruzəçi Şəfi bəy Rüstəmbəyli bəyanat verir. Layihəyə təcili surətdə baxılması qərara alınır. Çıxış və izahatlardan sonra layihə maddələr üzrə səsə qoyulur və üçüncü qiraətdə qəbul edilir (4, c.II, s.727). Beləliklə, qanunun 10-cu bəndinə görə, FTK-nın fəaliyyəti zamanı qaldırılmış bütün cinayət işləri həmişəlik dayandırılır, milli ədavət zəminində qaldırılmış cinayət işlərinə xitam verilir (3, s.143).

Azərbaycan xalqına xas olmayan «intiqam və düşmənçilik» hisslərini başlıca fəaliyyət prinsipinə çevirmiş erməni millətçiləri isə hətta belə yüksək xeyirxahlıq qarşısında xislətlərinə sadiq qalaraq 1920-21-ci illərdə məhz qisasçılıq niyyəti ilə Cümhuriyyət xadimlərini (F.Xoyski, H.Ağayev və B.Cavanşir) qətlə yetirmişdilər (1, c.1, s.380-381). Cinayət işləri xətm olunsa belə tarix üçün təkzibedilməz sübut əhəmiyyətli mühüm mənbələr məhz FTK-nın gərgin fəaliyyəti sayəsində toplanmış və günümüzədək çatmışdır. Arxivlərdə mühafizə olunan bu sənəd və materiallar tədqiqatçılar, mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmış, toplu halında çap olunmuşdur (5). Hüquqi cəhətdən həmin sənədlər, əsasında yenidən istintaq işi başlamaq mümkünsüz olsa belə, böyük bir faciəni – azərbaycanlı qətliamlarını - soyqırımı təsdiqləyən mənbə olaraq əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Məhz tarixi faktları, çoxsaylı arxiv sənədlərini nəzərə alaraq 1998-ci il martın 26-da Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərman vermişdir.

Fərmanda qeyd olunduğu kimi, məhz Cümhuriyyətin varisi olaraq Azərbaycan Respublikası «soyqırım hadisələrinə siyasi qiymət vermək borcunu tarixin hökmü kimi» qəbul etmişdir.

XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunması, tarixi ərazilərin bölünməsi, xalqın parçalanması, İran və Türkiyədən köçürülən ermənilərin qəsbkarlıq hərəkətləri haqqında fərmanda məlumat verilir. Cümhuriyyət dövründə FTK-nın yaradılmasını, 1919 və 1920-ci ilin mart ayının 31-nin ümummilli matəm günü kimi qeyd edilməsini respublika prezidenti «azərbaycanlılara qarşı yürüdülən soyqırımı və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı proseslərinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi» adlandırmışdır. Həmin tarixdən 80 il sonra, 1998-ci ildə

verilən fərman «Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək» məqsədi daşıyır. Məhz həmin tarixdən etibarən 31 mart «Azərbaycanlıların Soyqırım Günü» elan edilərək 20 ildir ki, ardıcıl qeyd olunur: «Ötən 20 il ərzində aparılmış araşdırmalar sayəsində çoxlu sayda yeni faktlar və sənədlər toplanmış, Quba şəhərində kütləvi məzarlıq aşkar olunmuşdur. Üzə çıxmış tarixi faktlar 1918-ci ilin mart-aprel aylarında və sonrakı dövrlərdə erməni millətçilərinin həyata keçirdikləri qanlı aksiyaların coğrafiyasının daha geniş və faciə qurbanlarının sayının qat-qat çox olduğunu sübut etmişdir».

XX yüzilin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti təcavüzkar siyasəti nəticəsində torpaqlarımızın işğal edilməsi, kütləvi qırğınlar törədilməsi, Xocalı əhalisinin soyqırıma məruz qalması hüquqi müstəvidə istintaq aparılması zərurətini yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu və digər hüquq mühafizə orqanları tərəfindən 1988-ci ildən başlayaraq ermənilərin törətdikləri ağır cinayət faktları ilə əlaqədar cinayət işləri başlanmış, istintaq aparılır. Hazırkı istintaq-əməliyyat prosesini 100 il öncəki təhqiqat prosesi ilə müqayisə etdikdə cinayətlərin məzmunu, cinayət əməllərinin tərkibi, üsulları, dərəcəsi ənənəvi xarakter daşıyır. Cinayətlərin məqsədi, hədəfi, taktikası da oxşarlıq təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının indiki beynəlxalq və regional durumu ilə 100 il öncəki vəziyyəti isə tamam fərqli səviyyədə olduğundan, texniki imkanların təhlili müqayisə olunmazdır. Hüquqi təhqiqatların o zaman və indi üçün də eyni olan siyasi əhəmiyyəti vardır. O zaman da ermənilər həqiqətə zidd məlumatları – təbliğatları beynəlxalq ictimai fikri tamamilə Azərbaycan əleyhinə formalaşdırmağa səy göstərirdilər. Məhz bu prosesin qarşısını almaq üçün FTK-nın fəaliyyətinin nəticələrini başlıca Avropa dillərində açıqlamaq və geniş yaymaq nəzərdə tutulmuşdu.

Həmin dövrdə FTK-nın materiallarını, fotoşəkilləri Paris konfransına yola düşmüş Azərbaycan nümayəndə heyətinə göndərməklə həqiqətləri beynəlxalq ictimaiyyətə, Avropa siyasi dairələrinə çatdırmağa səy göstərilmişdi. Amma həmin materiallar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra bir neçə xarici dildə çap olundu. Hazırkı istintaq materialları Azərbaycan diplomatiyası üçün nə qədər önəmlidirsə, 1918-ci ildə təsis edilmiş FTK-nın materialları da o dərəcədə əhəmiyyətini saxlayır. Ermənistan dövlətinin davam edən təcavüzkar siyasətinin, erməni millətçilərinin qanlı əməllərinin yenicə ortaya çıxmadığını, 100 ildən çox bir tarixə malik olduğunu təsdiqləyir. İstər o zamankı, istərsə də hazırkı istintaq materialları «Dağlıq Qarabağ» münaqişəsinin məhz Ermənistan dövlətinin Azərbaycana qarşı təcavüzün tərkib hissəsi olduğunu hüquqi baxımdan sübut edir. Sonuncu fazası 30 il sürən bu təcavüzün siyasi kökləri XIX yüzillikdən qaynaqlanır. Rusiya imperiyasının Qafqaz-Şərq siyasətində istifadə etdiyi xristian-erməni əhalinin kütləvi köçürülməsi nəticəsində Cənubi Qafqazda əhali amilinə çevrilən ermənilər bir əsrdən çoxdur uydurduqları «Böyük Ermənistan» davasını aparır, yerləşdirildikləri ərazilərdə əhalini amansız, qırğınlar yolu ilə məhv edib, planlarını gerçəkləşdirməyə

çalışırlar. Dünyaya etdikləri təqdimat isə məzlum, əzilən xalq obrazıdır. Maddi-mənəvi saxtakarlığı peşəyə çevirmiş, hər hansı fürsətdən faydalanmağa səy edən, məqsədləri uğrunda hər amansızlığa əl atan, riyakarlığı təhlükəli həddə çatan erməni millətçiləri (bütün sosial təbəqələrini əhatə edir) açıq mübarizədə hərb yolu ilə, məkrli siyasətlərində isə beynəlxalq ictimai qınaq, hüquqi bazaya söykənən dəlillər vasitəsi ilə dəf edilə bilər. Bu baxımdan hazırkı istintaq prosesində FTK-nın materiallarının istifadə olunması tam və gerçək mənzərəni yaratmağa fayda verə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı, 2014
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1998, 560 с.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab stenoqrafik hesabatlar). Bakı, 1998, I cild, 976 səh; II cild, 992 səh.
5. С.Рустамова-Тогиди, Март 1918 г. Баку, Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009.

Gintaras Visoskas.
(Litva)

Армения – агент влияния России на Западе

Самые преданные читатели портала slaptai.lt наверняка помнят – в июне с. г. мною была опубликована статья «Подзабытый так называемый Даугайский детектив». В той публикации я сосредоточил внимание на все явственнее выступающее кремлевское ухищрение – оказывать влияние на зарубежные государства при помощи Армении или представителей армянского происхождения.

В своей версии я опирался, помимо прочего, на аналитический материал видного литовского историка, политика, многолетнего члена *Комитета* по *национальной безопасности* и обороне (КНБО) *Сейма* Литвы Арвидаса Анушаускаса. Статья под названием «Извилистые следы в Даугай: среди депутатов Госдумы, олигархов, дипломатов, работников госбезопасности и военных России» несколько ранее была помещена им в его личном интернет портале. Именно там и

были приведены аргументы, обосновывающие причины, почему Россия и Армения во многих областях, возможно, могут работать сообща.

Сегодня в открытом пространстве все чаще появляются сообщения, свидетельствующие о том, что свои черные дела как в США, так и в Европе, Россия прокручивает при помощи Армении или же руками разбросанной по всему свету армянской диаспоры.

Самостоятельная или несамостоятельная?

Какие новые факты я имею в виду? Американское издание «International Policy Digest» недавно передало ряд подозрений аналитика Нила Ричардса о сотрудничестве армянских организаций и лоббистов Америки с Москвой, о том, что они помогают в осуществлении российских интересов в Америке.

Вышеуказанный аналитик отмечает, что на территории США американцы армянского происхождения составляют едва лишь полпроцента. Однако на вашингтонскую политику непропорционально великое влияние оказывают именно американцы армянского происхождения.

Оказывается, в Америке действуют даже две влиятельные армянские организации. Одна – Армянский национальный комитет Америки, другая – Армянская Ассамблея Америки. В своих интернет порталах эти организации брызжут радостью ввиду имеющихся серьезных связях в Конгрессе и Сенате США. Они трудятся настолько изобретательно и активно, что посольство Армении в Вашингтоне может уходить в отпуск на целые месяцы.

С первого взгляда – что в этом плохого? Ведь подобным образом поступают многие неправительственные организации. Каждому своя рубашка ближе к телу. Но не надо забывать, что сегодняшняя Армения не может быть самостоятельной в политическом плане – она послушная служанка агрессивной России.

Вот, например, Сергей Саркисов, уроженец Москвы, – один из самых богатых бизнесменов России (по списку 96-ой). Именно он назначен генеральным консулом Армении в Лос-Анджелесе. Как теперь разобраться, чьи интересы он представляет – России или Армении?

Агенты влияния России

Другое влиятельное в мире издание «Forbes» опубликовало статью своего сотрудника Мфонобонго Нсехе «Глобальное искусство влияния в геополитике: разговор с политтехнологом Джеймсом Уилсоном». В этой публикации не исключается возможность, что некоторые неправительственные армянские организации как в Америке, так и в

других странах, могут быть прямо агентами влияния России. А если точнее, – Армения является «доверенным лицом» России в западном мире. Для вмешательства в президентские выборы США 2016 года Россия, скорее всего, пользовалась и помощью обитающих в США армян. Об этом свидетельствуют и многочисленные поездки некоторых американских политиков не только в Америку, но и в оккупированный Арменией и Россией Нагорный Карабах.

Шокирующий образец Голландии

При анализе последних сообщений о возможном политическом, военном, разведывательном тандеме России и Армении невозможно обойти Голландию. Там живет некий политик Питер Омтзихт. Этот нидерландский парламентарий прославился несогласием с официальной западной позицией о том, что 17 июня 2014 года пролетавший над Украиной Боинг 777-200ER, принадлежащий малайзийским авиалиниям и выполнявший рейс МН 17 Амстердам – Куала-Лумпур, сбили поддерживаемые российскими войсками пророссийские сепаратисты. Словом, этот политик оспаривал мнение цивилизованного мира, что указанный самолет уничтожен ракетой, выпущенной из принадлежащего России зенитного комплекса «Бук». Этот голландский политик настойчиво пытался доказать, что виновником трагедии самолета малайзийских авиалиний являются украинские военные.

Голландское издание *DutchNews.nl* писало, как именно П. Омтзихт добивался, чтобы в судебных спорах по установлению виновника авиакатастрофы дал свидетельские показания некий Александр. Но ведь нидерландские секретные службы установили, что Александр во время теракта находился в совершенно другом месте, поэтому ничего достоверного об этом знать не мог. Также стало известно, что господин П. Омтзихт этому подозрительному свидетелю сочинил объемистую речь, прилагал огромные усилия, чтобы лжец попал на специальную пресс-конференцию и дал «исчерпывающие» показания.

Итак, нидерландский политик явно защищал позицию России. За кого нужно принимать его – за агента влияния России или за лицо, симпатизирующее России? Рассуждая о том, почему он поддерживал именно российскую версию, необходимо задать еще и такой вопрос: на каких позициях стоит этот политик, оценивая армяно-азербайджанские отношения? Даже гадать не стоит. Он – приверженный друг Армении и неутомимый критик Азербайджана. Он также входит в клуб «Европейские друзья Армении» и открыто призывает европейцев признать Нагорный Карабах в качестве территории Армении.

Невероятно, но очевидно

Иначе, пожалуй, и быть не может: если защищаешь позицию России, то заодно защищаешь интересы Армении. Если поддерживаешь Армению, то вместе с тем поддерживаешь Россию…

Надо признать: некоторые из нас поныне думают, что Россия и Армения – как бы два совершенно разные государства. Нам и в голову не приходила мысль, что Россия, пытающаяся притеснять соседние страны, может пользоваться услугами Армении или лиц армянского происхождения.

И все же нынче наступила пора взглянуть на политические козни, отбросив примитивные клише, дескать, «христианскую Армению окружает агрессивные мусульманские государства, поэтому она заслуживает сочувствия и исключительных привилегий». Отмахнувшись от личных симпатий и антипатий, можно увидеть, что нынешняя Россия и Армения – словно родные братья-двойняшки. Как минимум – двоюродные двойняшки.

Разница лишь вот в чем: Россия подвергают террору десятки государств. Армения – агрессор в меньших масштабах. С поддержки той же самой России в 1988–1994 годы она оккупировала принадлежащий Азербайджану Нагорный Карабах, вынудив примерно миллион азербайджанцев стать беженцами.

Некоторые из нас все еще не желает усвоить то, что Армения в военном плане – мощная страна, ибо у нее за плечами стоит Россия; что Армения полностью зависит от Кремля, ибо в городе Гюмри надолго обосновалась военная база России; что Армения еще совсем недавно демонстративно поддерживала террористов организаций АСАЛА и ГНЧАК, устраивавших взрывы гражданских объектов в Европе; что Армения, вопреки призывам международных организаций, уже более 20 лет не возвращает Нагорный Карабах законному хозяину…

Что и говорить об особенно тонких политических происках… Например, с трибун Евросоюза время от времени раздается критика в отношении Азербайджана. Чаще всего – упреки относительно прав человека и коррупции. Но некоторые литовские издания, охотно тиражируя упреки Азербайджану, не задумываются, что такого рода заявления, возможно, списаны с потолка и специально раздуты. Поскольку их заказчик – не общественники, стремящиеся к правде, порядку и порядочности, а предвзятая армянская диаспора, цель которой – отвлечь внимание США и Европы от вопроса о возврате Нагорного Карабаха.

Такое возможно. Ведь литовская пресса почти не заметила сообщений Европейского центра стратегической разведки и безопасности (ESISC) об ангажированной, предвзятой, поддерживаемой лоббистами армянской диаспоры группе европарламентариев. Цель этой группы – оказывать весомое влияние на правительства европейских стран при общении с

государствами Центральной и Восточной Европы. В центре внимания ангажированных европарламентариев – и Азербайджан.

По мнению аналитиков Европейского центра стратегической разведки и безопасности, эта группа разработала мощный арсенал мер, направленных против Азербайджана, с помощью которых оказывает огромное, но тайное давление на международное мнение.

По утверждению авторов, подготовивших отчет ESISC, влиятельная, многочисленная, антиазербайджанская и, вместе с тем, проармянская лоббистская группа европарламентариев сформировалась именно в 2012 году, когда на важный пост в европейских структурах было назначено «известное лицо».

Итак, защитникам Армении в Литве есть о чем поразмышлять. Особенно тем, кто водят дружбу с политиками, которые сегодня хозяйничают в захваченном у Азербайджана Нагорном Карабахе.

Gintaras Visoskas
(Litva)

Осторожно – новые интриги армянских лоббистов

Возвратить Нагорный Карабах Азербайджану мешают силы, намного серьезнее и мощнее, нежели Армения. Азербайджану злостно вредит по всему миру распространившееся всемирное армянское движение, имеющее 100-летний опыт деятельности, способное скрываться под „красивыми лозунгами“ и трансформироваться в новые образования, когда этого требуют изменившиеся геостратегические концепции.

Таинственный армянский богач

Всемирное армянское движение и его составная – Третья армянская республика, – это хамелеон, по надобности меняющий цвет, тактику, способы борьбы. Когда полезно и действенно, они хватаются за оружие, а когда террор становится не только непопулярным, но и презираемым, они пишут книги, искажающие историю, нагло врут, говоря с высоких европейских трибун.

Основной “конек” этого всемирного движения: армяне – это народ, один из наиболее пострадавших в мире, поэтому он заслуживает сочувствия, помощи, уступок.

В теперешнее время инициативу – укреплять армянское государство за счет турецких и азербайджанских земель – перенял европейский Al

DATO-вский отдел. Серый кардинал этого отдела – господин Каспар Карапетян. Полагается, что этот армянин, избегающий публичности, даже несколько раз посещал оккупированный сепаратистами Нагорный Карабах (НК), где познакомился с силами, отнявшими НК у Азербайджана. Он также собирал денежные средства для сил, оккупировавших НК.

Стремления К. Карапетяна – очевидны. Чтобы Европа не сопротивлялась усилиям армян удержать НК в своих руках. Чтобы множество политиков Европы смирились с Нагорным Карабахом, оторванным от Азербайджана. Когда-то в социальных сетях этот таинственный армянин хвастался, что на одной вечеринке в Брюсселе ему удалось собрать даже 3 млн. 800 тыс. евро, предназначенных для поддержания оккупационного режима в НК.

Но в официальных источниках об этом человеке – почти никакой информации. Ясно только то, что он – гражданин Греции, имеющий армянский паспорт. Ему 70 лет. Центр его деятельности – столица Бельгии Брюссель. Его детство прошло в Бейруте, который считается цитаделью армянского терроризма. Когда терроризм стал непопулярным, его связи с террористической армянской организацией ASALA прервались. Он часто гостит на Ближнем Востоке и в Пакистане – как будто заботится охраной христианского права. В Румынии и Сербии наставил армянских крестов – хачкаров. По крайней мере так объявлено в некоторых заграничных изданиях.

Как этому армянину удалось скопить такое огромное состояние? В Бельгии у него имеются ювелирные магазины. Полагается, что алмазы ему нелегально доставляются из военных зон в Африке и здесь, в Европе, они обрабатываются. А после этого, обеспечив официальными сертификатами, алмазы доставляются в роскошные ювелирные магазины Европы. Большую часть этих денег он отдает именно сепаратистам, отнявшим Нагорный Карабах у Азербайджана. Наверно на эти деньги была создана и „Федерация европейских армян за справедливость и демократию“, между прочем, тесно сотрудничающая с зарубежной разведкой Армении.

15 марта 2017 года в один из ресторанов Страсбурга К. Карапетян пригласил значительное число европарламентариев. Позднее несколько из этих европарламентариев ездили посетить именно Нагорный Карабах. Так называемая Группа армянских друзей, поселившаяся под крышей Европарламента, – результат коварной деятельности Карапетяна.

Методика, каким способом К. Карапетяну удается привлечь на свою сторону имеющих большие зарплаты и огромные социальные гарантии европарламентариев, – элементарная. Сначала выясняются слабости. Если потенциальная жертва любит золото – ей дарится золотое кольцо, если политик уже потерял мужское обаяние, ему посылается красавица, ну, а если европарламентарий гей – его знакомят с симпатичным мужчиной. И вот тогда, когда все это скрупулезно зафиксирует армянская разведка,

некоторые европарламентарии при всем своем желании не могут отойти в сторону.

Словом, наглость армянских националистов и ими обеспечиваемых европейских политиков не знает предела.

Перейдены все границы приличия

На днях группа депутатов Европарламента, руководимых армянским лоббистом Андерсом Примдалом Веспасяном, представляющим Данию, обратилась со странным вопросом в Еврокомиссию и к Фредерик Могерини, Верховному представителю евросоюзной политики зарубежных дел и безопасности. Они потребовали объяснить, почему специальный представитель ЕП по вопросам Южного Кавказа и грузинского кризиса и другие официальные лица Европы никогда не навещают оккупированный Арменией Карабах. По мнению лоббистов, указанные лица “имеют законное основание гостить в Нагорном Карабахе“. Авторы заявления также потребовали принять во внимание “мнение народа Арцаха“ и назвали шантажом позицию Азербайджана: все, кто посещают НК без разрешения Баку, автоматически попадают в черные списки, запрещающие посещать территорию Азербайджана.

Так что армянское вранье – очевидное. Во-первых, мир не знает народа Арцаха. Такого народа никогда не было. Это – те же самые армяне. Пробуя выдать себя за какую-то другую народность, оккупировавшую земли НК, армяне просто путают следы: дескать, в Армении живут одни, а в НК – другие армяне.

Во-вторых, официальный Ереван, видимо, старается создать впечатление, что эта территория де-факто и де-юре существует независимо от Азербайджана, если ее постоянно посещают, пусть и немногочисленно, официальные представители.

Тактика меняется

Между прочим, армянская сторона, раньше постоянно доказывавшая, что вопрос Нагорного Карабаха не должен решаться нигде, за исключением ОБСЕ, сегодня резко изменила тактику – пробует вовлечь в этот процесс и другие европейские структуры. Вспомним истерические припадки в Армении в то время, когда Азербайджан становился инициатором резолюций, связанных с конфликтом в Нагорном Карабахе, принимаемых в ООН или в Европарламенте.

„Разумеется, Минская группа ОБСЕ является единственным официальным посредником, которого принимают конфликтующие стороны. Но все равно, ЕС в качестве *soft power («мягкой силы»)* может и обязан сделать больше для установления мира“, – так прокомментировал

требования лоббистов К. Карапетян, председатель Комитета AI DATA („Армянский вопрос”) Европейского офиса ARFD (Армянской Революционной Федерации „Дашнакцутюн“).

Почему же все так неожиданно изменилось? Почему Минская группа, за которую руками и ногами держалась страна – оккупант, вдруг перестала быть единственной и неповторимой? Армения связывала с этой структурой большие надежды, надеясь, что государствам – посредникам удастся сломать сопротивление Баку. Не удалось, и теперь Ереван отказывается от “моногамии”, расширяя фронт нападения на Азербайджан. Но Карапетян обманывает себя и соплеменников, утверждая: “То, что такое большое число депутатов Европарламента поднимает эти вопросы, свидетельствует о том, что издатели европейских законов много лучше ознакомлены с теперешней социально-экономической изоляцией арцахского народа и начали сомневаться насчет пассивной позиции ЕС”.

Видимость поддержки

Суть, конечно, не в изобилии политиков или в их меньшинстве. Бывали периоды, когда похожие требования поднимало и обращение подписывало намного большее число депутатов и политиков, нежели теперь. Все зависит от количества денег, выделяемых для этих целей. Чем больше денег, тем больше подписей. Все просто. Существующая армия лоббистов одряхлела и больше не может удовлетворять растущие потребности армян. За почти три десятилетия у лоббистов так и не хватило нужных аргументов, в связи с чем возникла острая необходимость создать видимость массовой поддержки армянских оккупантов в евроструктурах. Много – это еще не значит эффективно. И сколько бы депутатов не подписало обращение к Ф. Могерини, глава внешней политики ЕС не отменит своих слов, утверждая, что Европа всячески поддержала, поддерживает и впредь будет поддерживать территориальную целостность Азербайджана (вместе с НК). Также как из стратегии по внешней политике и безопасности ЕС не будут вычеркнуты гарантии территориальной целостности стран, в том числе и Азербайджана. А насчет попыток представителя комитета AI DATA апеллировать к посещениям еврочиновниками оккупированных территорий Грузии, так ведь армянская сторона сама боролась за то, чтобы карабахский конфликт считался особенным, уникальным. Когда в ПАСЕ или в Европарламенте принимались резолюции насчет поддержки территориальной целостности Украины и Грузии, а Азербайджан оставался “забытым“, праздничные фейерверки прежде всего организовывались в Армении.

Обращение с какими-нибудь требованиями к руководителям европейской политики – очевидная наглость. А К. Карапетян еще и предупреждает, что европейский офис Комитета AI DATA непременно

будет интересоваться, какой будет реакция Верховного представителя Европейского Союза по иностранным делам и политике безопасности, которая ожидается максимум через шесть недель.

Что последует за ответом г. Ф. Могерини, если этот ответ не удовлетворит армянскую сторону – большой вопрос. Во всяком случае нельзя забывать, что речь идет о дашнаках, и что еще никто не отменял такого понятия, как армянский терроризм.

Halil Bal
(Türkiyə)

Azerbaycan Milli Ordusunun Kurulması Çalışmaları

1905 yılında Bakü`de ve diğer yerleşim bölgelerinde etnik sebeplerden dolayı Ermenilerle aralarında çıkan çatışmalar, Azerbaycan Türklerinin milli şüur ve kimliklerini kazanmalarına, milli varlıklarını savunmayı öğrenmelerine etkili olmuştu. Mehmed Emin Resulzade`nin belirttiği gibi *"Kafkasya Türklüğü büyük muharebe arefesinde ve İhtilal-i Kebirin (Bolşevik İhtilali) patladığı zamanda pek de hazırlıksız değildi. Gerçi vezaif ve makasıd-ı milliyenin azamet ve müşkülatı ile mütenasip bir teşkilata daha malik değil idiyse de, artık siyasi idrakten mahrum, arzu-yı millisi taazzuv etmemiş şekilsiz bir kitle halinde dahi değildi. Hayatını ibraz edecek vasıtlara malik, diri ve yaşamak istediğini hissettirecek zi-ruh bir vücud halindeydi".*[7]

1905`ten sonra Azerbaycan Türk aydınları Kafkasya`nın idari ve siyasi hayatında belirli ölçüde rol oynamaya başlamışlardı.

Osmanlı-Rus harbinin başlaması üzerine daha önce Rusya`dan göç ederek İstanbul`da yaşamakta olan bazı Türkler harekete geçerek *"Rusya`dakı Türk-Tatarların Hukukunu Müdafaa Komitesi* (Cemiyeti)" veya kısaca "*Türk-Tatar Hey`eti"* adını taşıyan bir teşkilat kurdular. Başkanlığın İdil-boyu Türklerinden Yusuf Akçura (oğlu) (1876-1935)`nın yaptığı bir komitenin çalşmalarında Azerbaycan Türklerinin önderlerinden Ahmed Ağaoğlu (1865-1939), Ali Hüseyinzade (1864-1941) ve Selim Bey Behbud(ov) faal rol aldılar.[45] Teşkilatı kuranların gayesi, Rus idaresinde yaşayan soydaşlarının kurtarılması ve anavatanlarının istiklale kavuşması için çalışmaktı.

Mavera-yı Kafkas Komiserliği, Bolşevizme iyice batmış, dağılma durumuna gelmiş Rus ordusuna güvenmiyor ve kendisi için tehlikeli olabileceğini düşünüyordu. Erzincan Mütarekesi arkasından Rus Kafkas ordusu 19 Aralık 1917`den itibaren terhis edilmeye ve çekilmeye başlandı. Rus ordusunun bıraktığı boşluğu doldurmak üzere milli zeminde ordu teşkil edilmesi

---

[7] Resulzade, **a.g.e.**, s. 36.
[45] Bala, **a.g.e.,** s. 161.

kararı alındı. Bu arada Türkiyeli Ermenilerden kurulan kuvvetlerin başına General Ozanyan Andranik getirilmişti. Ruslar çekilirken cepheyi ve silahlarının çoğunu Rus ordusunda hizmet etmiş Ermeni gönüllü alaylarına ve milislerine bırakıyorlardı. Gürcüler ve Ermeniler, Rus ordusundan kalan birliklerden kendi milli ordularını kurmaya giriştiler. Ayrıca birçok Ermeni çetesi de faaliyette idi.

Harp içinde Rus ordusunda yaklaşık 300.000 Ermeni ve Gürcü askeri vardı. Rus askeri stratejisi sebebiyle bunlar Kafkasya dışında istihdam edilmişlerse de sonra bunlardan bir kısmı Kafkasya`ya gönderilmişlerdi. Kafkaslar`da bulunan Rus askerleri çekilmeye başladıklarında 500.000 kişilik Rus Kafkas ordusunda Ermenilerin sayısı 40.000 kadar vardı. Bunlar Türk ilerlemesini durdurmaya ve harp sırasında işğal altına alınmış Türk topraklarında kontrolü elinde tutmaya çalışacaklardı.[1] Öte yandan Güney Kafkasya`da Taşnaklar cepheden dönen Ermeni askerlerini örgütleyerek milli ordularını kurmaya giriştiler. Bilhassa Bakü ve Lenkeran`da kuvvetli olan Bolşevikler, Kızıl Muhafızlar adıyla kendi ordularını teşkil ediyorlar. Gürcüler de kendi birlik ve kadrolarını oluşturmaya başlamıştı. Her ne kadar Ermeni ve Gürcü orduları Türkiye`ye karşı savunma amacıyla kurulmuşlarsa da çoğu zaman dahili milli anlaşmazlıklara da katılmaya başlamışlardı. Bilhassa Ermeni kuvvetleri kuruldukları günden itibaren Azerbaycan Türklerine karşı terör hareketlerine girişmişti[2].

Azerbaycan Milli Ordusunun Kurulması İçin İlk Teşebbüsler

Kür nehrinin kollarından Gence çayı, Gence şehrindeki Türk ve Ermeni mahallelerini birbirinden ayırmaktaydı. Bu iki mahalle derenin üzerindeki bir köprü ile birbirine bağlanmaktaydı. Şehrin batı kısmında Türkler, doğu kısmında ise şehir nüfusunun beşte birini meydana getiren Ermeniler otururlardı. Bolşevik İhtilali ve sonrasında çeşitli sebeplerle bu iki semtin halkı birbirine karşı cephe almış, siperler kazılmış ve silah sesleri eksik olmuyordu. Çarlık zamanında askerlik yapmış, sivil ve asker iyi silahlanmış olan Ermeniler Gence`de de kuvvetli idiler. Ayrıca ellerinde Rus batı cephesinden gelen Gence ve Karabağ Ermeni askerlerinden kurulu bir tabur bulunuyordu.

Kendi topraklarında büyük tehdit altında olan Azerbaycan Türkleri ise 1917 baharından beri kendi askeri birliklerini teşkil etme izni almaya çalışıyoprdu. Kerenski Hükumeti iktidardan düşürülmeden az önce Müslüman birliklerin kurulmasına izin vermiş fakat bunun için gerekli silah ve malzeme konusunda hiçbir tedbir almamıştı. Müslüman Grubu, Aralık 1917`de Azerbaycan askeri kuvvetlerini teşkil etmek için teşebbüse geçti. Gence, Bakü, Lenkeran ve Tiflis`te toplantılar yapıldı ve St. Petersburg`tan getirilen "*Dikaya*

---

[1] W.J. Childs ve A.E.R. McDonell, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921". **Public Record Office,** FO 371/7729 Caucasus, E 8378/8378/58, confidential.

[2] Hasanov**, a. g. e,.** s. 36

*Diviziya"*nın Tatar süvari alayı esas alınarak General Aliağa Şıhlinski`nin Başkomutanlığı altında kuvvet teşkiline başlandı. Fakat ne subay ve astsubay kadrosu ne de silah, cephane ve sair askeri malzemeler yeterliydi. Bakü`de Kadet mektebinde subay kadroları yetiştirmek için çalışmalar yapıldı. Silah ihtiyaçlarının bir kısmını da cepheden dönen Rus askerlerinden karşılamaları gerekiyordu. Çarlık, Kafkasya Müslümanlarından asker almadığından yüz yıldan beri askerlik san`atından uzak olan Kafkasya Müslümanları askerliği unutmuşlardı. Bu sebeple komşuları Ermeniler ve Gürcüler Rus ordusunda bulunan kendi askerlerinden milli kuvvetlerini kolayca oluştururken Azerbaycan Türkleri büyük güçlüklerle karşılaştılar[3] .

Gence Milli Komitesi`nin Asayişi Sağlama Çalışmaları

Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisinin ve Milli Komitenin elinde harp içinde teşkil edilen Dikaya Divizya (Cesur Tümen)`dan bir süvari alayı vardı. Komutanlığını bir Gürcü`nün yaptığı bu alay Gence ve Karabağ Türklerinden teşekkül ediyor ve şehirde bir nevi jandarma vazifesi görüyordu. Difai teşkilatı ile Ermenilere karşı mücadele eden Milli Komitenin elinde ise sivillerden meydana gelen başıbozuk bir kuvvet vardı.

1917 sonlarında Gence`de aynı zamanda Müslüman Milli Şurası`nın da başkanı olan Nasip Yusufbeyli`nin idaresindeki Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Partisi, Şeyhülislam Hacı Mehmed Pişnamaz Efendi`nin başkanlığındaki İttihad-ı İslam Partisi ve Doktor Aslan Safyurdlu idaresindeki Sosyalist Parti faaliyette idi. Bu siyasi partilerin halk üzerindeki etkisi sınırlı olmakla birlikte bir ikilik meydana getirdikleri muhakkaktı ve Azerbaycan davasına zarar veriyordu. Müsavat ve İttihad partileri birbirleriyle uğraşırken Bakü`den gelen Bolşevik propagandası Gence köylerine kadar yayılma imkanı bulmuştu. Bolşevikler fakiri zengine, köylüyü toprak sahibine karşı kışkırtıyorlardı. Bolşevik Himmet Partisi ve hangi partiden olursa olsun Ermeniler Bolşevik propagandasını birlikte yürütüyorlardı.

Gence`nin Zegem nahiyesinde tahriklere kapılan bir grup büyük çiftlik sahibi Zülgaderri ailesinden Allahyar Beyi daha sonra toprak iddiasında bulunması muhtemel birkaç aile ferdi ile birlikte öldürmüşler, mallarını yağma etmişler, konaklarını yakmışlardı. Bu olayın haberi Gence`ye ulaştığında büyük üzüntüye sebep olmuştu. Bu kabil olayların yayılması hatta şehrin yağmalanması ihtimali düşünülerek Müsavat ve İttihad partileri tarafından biri molla ve tüccardan diğeri öğretmen ve sair münevverlerden iki heyet teşkil edilerek Zegem`e ve civar köylere gönderilmişti. Bu heyetlerin ahaliye nasihatları üzerine olaylar yatışmış kardeş kanının akması önlenmişti[4].

---

[3] Hasanov, **a.g.e.,** s. 37; Suny, **a.g.e.,** s. 197.
[4] Keykurun, **a.g.,e.,** 38; Tuğaç, **a.g.e.,** s. 183.

Rus Alayının Gence`den Çıkarılması

Gence`de bulunan 218. ve 219. Rus ihtiyat alayları Ermenilerle anlaşıp bir Askeri Mümessillik (Soldatski Deputat) kurmuşlardı. Türkleri tazyik ederek Gence`ye hakim olmak istiyorlarsa da bu konuda bir teşebbüste bulunamıyorlardı.

Türkiye cephesindeki Rus ordusunun çözülmeye başlamasından sonra trenler dolusu disiplinsiz Rus askerinin Gence üzerinden Bakü`ye ve Rusya`ya doğru akıp gitmeye başlaması Azerbaycan Türkleri arasında huzursuzluk yarattı. Bunlar arasında Ermeniler tarafından Türkler aleyhine başlatılan propaganda Milli Komite`yi endişelendiriyordu.

Aralık 1917`de cepheden dönen bir Kozak alayının Gence`ye gelip kışlaya yerleşmesinden cesaret almış olan Rus askerleri taşkınlık yapmışlardı. Çıkan olaylarda halktan ve Rus askerlerinden ölenler olmuştu. Olayların büyümesini önlemek için Belediye Başkanı Halil Bey, şehirdeki Rus askeri temsilcilerini, Milli Komite mensuplarını ve Kozak Alayı komutanı albayı olağanüstü toplantıya çağırmıştı. Hararetli ve sert tartışmalar sonunda Rus askerlerinin temsilcisi Andreyef`in: *"Söyleyeceklerim bir Rus askerinin son ve kat`i sözüdür. Yarından itibaren sokaklarda görülecek her silahlı sivilin silahı elinden alınacak ve kendisi cezalandırılacaktır"* demesi Milli Komite Başkanı Nasip Beyi, sinirlendirmiş ve o da *"Ben de size Türk halkının kararını ilan ediyorum. Yarından itibaren Gence sokaklarında silahlı olarak görülecek her Rus askerinin silahı elinden olunacaktır"* cevabını vermişti. Kozak Alayı komutanı Rusları desteklemediği gibi bir kısım silah ve mühimmatı Milli Komite`ye teslim ederek askerlerinin olaylara katılmasına meydan vermemek için ertesi sabah erkenden Gence`yi terk etmişti. O gün şehirde yakalanan 60 silahlı Rus askerinin silahları alınmış ve şehirle istasyon arasında cadde üzerinde bulunan Ümit Pamuk Fabrikasında hapsedilmişlerdi. Silahsız olanlara ice dokunulmamıştı. Halk bütün gün silahlı dolaştığı halde Rus alayı her hangi bir harekette bulunmamıştı.

Müslüman Milli Şurası`nın talebiyle 14 Aralık 1917`de Kafkas Cephesi Genel Komutanlığından, Rus alayının silahların alınması ve bütün askeri donanımın kurulmakta olan Tatar alayına verilmesi emri geldi. Bu emir, yerel komutan General Midivani tarafından uygulanmak istenmemişse de Müslüman Milli Şurası emri zorla uyguladı. 17 Aralık 1917`de şehrin Türk mahallelerinde bulunan dört kışla sabah erkenden halk kuvvetleri tarafından sarılmış ve Milli Komite üyesi dört kişi gidip silahları teslim almıştı. Askerler istasyondan trene bindirilerek Bakü üzerinden Rusya`ya gönderildiler.

Böylece, Menşeviklerin Tiflis`te Bolşevik kuvvetlerin askeri malzemesini almasından bir ay sonra Gence`deki Müslümanlar da Gence`deki Bolşevik yanlısı Rus garnizonunu silahsızlandırmış ve dağıtmıştı. Artıq Gence`de Rus askeri kalmamış ve Milli Komite her şeye hakim olmuştu. Şehirde polis

kazalarda ise jandarma teşkilatı Milli Komitenin emrindeydi. Azınlık Rus ve Ermenilerin hayatları da emniyete alınmıştı[5].

1918. Mayis`te Güney Kafkasya`da üç yeni devlet ortaya çıktı. Gürcüstan`ın başkendi Tiflis, Ermenistan`ın başkendi Erivan ve Azerbaycan`ın başkeni Bakü olacaktı. Fakat Bakü şehri bolşeviklerin elinde bulunuyordu. Bundan dolayı "Mustakil Azerbaycan"ın başkenti geçici olarak Gence oldu.

1918. Mayis`te Güney Kafkasya`da üç yeni devlet ortaya çıktı. Gürcüstan`ın başkendi Tiflis, Ermenistan`ın başkendi Erivan ve Azerbaycan`ın başkeni Bakü olacaktı. Fakat Bakü şehri bolşeviklerin elinde bulunuyordu. Bundan dolayı "Mustakil Azerbaycan"ın başkenti geçici olarak Gence oldu.

Bake şehrini işgaldan azat etmek için Osmanlı Devleti`nin Harbiye naziri ve Başkomutan Vekili Enver Paşa`dan 22 Mart 1918 tarihli talimatla Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, hiç vait kaybetmeden yola çıkmış ve yanındaki 20 kadar subayla beraber 25 mart 1918`de Musul`a varmıştır. Pesva, Savucbulak, Tebriz ve Alacuca yoluyla Azerbaycan`ın Zengezur bölgesine varmıştır. Bu sırada Azerbaycan zor anlar yaşıyordu. Türkiye cephesinden çekilen Rus birlikleri yerlerini silah ve cephaneleriyle Ermeni ve Gürcülere terk etmişlerdi. Yalnız Gence batısında bulunan Zeyem mıntıkası Türk köyleri ve Gence ahalisi silahlanmıştı. Bunların silahları Şemkir`de demiryolunu keserek cepheden çekilmekte olan birkaç rus alayından zorla alınmıştı. Karabağ ve Gence civarında müslümanlar oldukca kuvvetli bulunduklarından ermenilere karşı güçlü mükavimet ediyorlardı.

Kafkas İslam Ordusu Azerbaycan Türkleri ile beraber 15 Eylül 1918 saat 09:00`da Bakü`ye girmeye muvaffak olan Fehmi bey komutasındaki, 56.Piyade Alayı övgüye deger kahramanlık göstermiştir. Aylardan beri devam eden kanlı ve çetin müharebelerin son kısmını teşkil eden 36 saatlık şiddetli muharebeden sonra Baü zabt edildi. Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 16 Eylül 1918 saat 10:00.da Bakü`ye girmeden evvel kahraman 5.Kafkas ve 15.Piyade Tümenlerini denetlediler ve tümenler bir geçit resmi yaptılar.

Havva Məmmədova

Qarabağ General Qubernatorluğunun erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi

(Xosrov bəy Sultanovun 15-16-17 fevral müşavirəsi)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət və hökumət orqanlarının fəaliyyətində ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması mühüm yer tutmuşdur. Həm şimaldan, həmdə Ermənistandan güclənməkdə olan təhlükə ilə bağlı

olaraq dövlətin kifayət qədər möhkəmlənmədiyi və iqtisadiyyyatın hələdə geniş inkişafa malik olmadığı bir şəraitdə ölkənin ərazi bütövlüyünə qarşı yaranmış təhlükənin aradan qaldırılması asan olmasa da, bu istiqamətdə xeyli işlər görülmüşdür. Qarabağda və Ermənistanla sərhəd bölgələrdə baş verən qırğınların qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirilirdi. Azərbaycan dövləti Qarabağda olan hərbi qüvvələri möhkəmləndirməklə yanaşı, həm də bu bölgədə Azərbaycanın səlahiyyətlərinin qorunmasına yönəldilmiş daxili və xarıcı siyasət aparırdı.

1918-1920-ci illərdə Qarabağda erməni təcavüzünə qarşı Cümhuriyyət orqanlarının apardığı mübarızə Azərbaycan tarıxının ən yeni dövrünün maraqlı səhifələrindən birini təşkil edir.Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasında, Qarabağda erməni separatizmin ləğv edilməsində Azərbaycan xalqının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, cəsur sərklərdə Xosrov bəy Sultanovun böyük xidmətləri olmuşdur.

Xosrov bəy Sultanov haqqında çox yazılıb, çox danışılıb, tədqiqat obyekti kimi araşdırılıb. Keçmə-keşli bir həyat yaşamışdır.Lakin onun faəliyyəti və qəhrəmanlığı haqqında nə qədər danışılsada, hesab edirəm ki, bu səpkidə mövzuları davam etdirməyə ehtiyac vardır.

Məqsəd 1918-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyininə nail olduğu bir zamanda, Xosrov bəy Sultanovun həyat və faliyyəti, onun yaşadığı keçmə-keşli həyatı, xalq arasındakı nüfuzu, Qarabağda erməni qırğınlarının qarşısını almaq üçün, onun Qarabağın general Qubernatoru kimi fəaliyyətə başlaması haqqında söz açıb bu günki gəncliyimizə catdırmaqdır.

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu il may ayının 10-da Zəngəzur qəzasının Hacısamlı nahiyəsinin Kürdhacı (Qasımuşağı obasında) kəndində (indiki Laçın rayonu) dünyaya göz açmışdır. Gəncə gimnaziyasını bitirdikdən sonra Odessada ali tibb təhsili almışdır.1918-ci ilin 28 mayında Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası adından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycan elan edilməsi Bəyannaməsinə imza atan 26 nəfərdən biri də Xosrov bəy Sultanov olmuşdur. Xalq Cumhuriyyətinin həmin gün təşkil edilmiş birinci hökümməti kabinetində Xosrov bəy hərbi nazir postunu tutmuşdur. O, Zaqafqaziya seyminin və Azərbaycan parlamentinin üzvü olmuşdur.

Azərbaycan öz müstəqilliyinə nail olduqdan sonra qarşıda duran ən əsas məsələlərdən biri Ermənistanla mübahisəli məsələləri dinc yolla nizama salmaq məsələsi idi. Lakin Azərbaycanın Ermənistanla mübahisəli ərazi məsələlərini dinc yolla nizama salmaq cəhdi müsbət nəticə vermədi. Ermənilərin bölgədə möhkəmlənməsi təhlükəli xarakter almışdı. Belə vəziyyət Azərbaycan hökumətini daha ciddi tədbirlər görmək zərurəti qarşısında qoymuşdu. Bu sahədə görülən tədbirlər arasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanmasını təmin etmək məqsədilə Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən ayrıca Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 15-də keçirilən iclasında Qarabağda vəziyyət haqqında daxili işlər naziri X.Xasməmmədovun məruzəsi dinlənilmişdir. Azərbaycan hökumətinin qərarlar jurnalından aydın olur ki, həmin iclasda aşağıdakı qərar (Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilən 1919-cu il 15 yanvar tarixli, 359 saylı çıxarış) qəbul edilmişdir:

"Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları hüdudlarında - məruzədə göstərilən hüquq və vəzifələrlə müvəqqəti general- qubernator vəzifəsi təsis olunsun; Daxili İşlər Nazirliyinə tapşırılsın ki, hökumətin növbəti iclasınadək general-qubernator vəzifəsinə namizəd göstərsin və onun sərəncamına nə qədər məbləğdə vəsait buraxılmasının zəruriliyi barədə öz mülahizələrini təqdim etsin" **(1, N 12, 1919).**

Adı çəkilən qazalarda general qubernatorluğun yaradılmasının vacibliyi aşağıdakı amillələrlə izah olunurdu.

Birinci, Zəngəzur, Şuşa və qonşu qəzaların dağlıq hissələrində məskunlaşan ermənilər Rusiyadakı Fevral çevrilişi və Transqafqaz hökumətinin formalaşdığı vaxtdan etibarən daşnak təşviqatçılarının təsiri ilə təcrid olunmağa və özlərinin xüsusi inzibati vahidlərini (quberniyalarını) yaratmağa cəhdlər göstərməyə başlamışdılar. Bu zəmində də hökumətə itaətsizlik halları çoxalmış, bölgələrin müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar baş vermişdi.

İkinci, Şimali Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra bölgələrdə yaşayan ermənilərin separatçılıq meylləri daşnak təbliğatının qüvvətlənməsi, daxildəki və xaricdəki bəzi qüvvələrin fəal yardımı hesabına daha da məqsədyönlü (Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistana birləşmək) xarakter almışdır. Yeni yaranmış Azərbaycan hökuməti çoxlu ağır və kəskin probləmlərlə qarşılaşdığından, hələlik yalnız mərkəzdə öz dövlətçiliyini möhkəmləndirməyə imkan tapdığından, kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmadığından, bir sıra regionlarla hərtərəfli əlaqələr saxlamağın qeyri-mümkünlüyü və s. ucbatından Zəngəzurda və onunla qonşu qəzalarda erməni separatçı hərəkatının qarşısını almaqda çətinlik çəkir.

Üçüncü, həmin bölgələri Azərbaycandan qopararaq Ermənistana birləşdirmək ideyasını açıq elan edən Andranikin hərbi hissələrinin bu yerlərə soxulması vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdir. Bu məqsədlə yerli ermənilər tərəfindən də silahlı dəstələr yaradılmış, onların azərbaycanlıların kəndlərinə basqınları çoxalmışdı. Nəticədə həmin ərazilərdə 150-dən çox Azərbaycan kəndi dağıdılmış, əhalinin çox hissəsi isə qonşu mahallara və hətta İrana üz tutmuşdur.

Dördüncü, yerli idarə orqanlarının nümayəndələri nə qədər təcrübəli olsalar da, ermənilərin ciddi hərəkatı ilə əlaqədar məsələlərdə və hadisələrdə sərbəst xətt yeritmək səviyyəsində deyildilər. Onların fəaliyyətinə fasiləsiz rəhbərlik və nəzarət edilməsinə ehtiyac duyulur. Qanuna görə bu iş Gəncə qubernatorunun səlahiyyətinə aid idi. Lakin baş verən hadisələr yerlərdə yerli idarə orqanlarının təcili tədbirlər görülməsini tələb etdiyi halda, qubernatorla əlaqə yaradılması nəinki xeyli vaxt aparır, hətta lazımı şərait olmadığından çətinlik yaranırdı. Deməli, yerlərdə xüsusi səlahiyyətləri olan və Mərkəz

Azərbaycan hökumətindən bilavasitə zəruri göstərişlər ala biləcək xüsusi ali hakimiyyətin təşkili şəksiz zəruriyyət təşkil edirdi .(**2,s.113).**

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məruzədə Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üçün mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla müvəqqəti general-qubernator vəzifəsi yaradılması zəruri hesab edilir. Əsas məsələ general-qubernatora mövcud qanunvericiliyə müvafiq hüquqlar və səlahiyyətlər verilməsi, məhkəmə və dövlət nəzarəti nümayəndələrindən savayı, qəzalardakı bütün idarələrin və vəzifəli şəxslərin ona tabe etdirilməsi qeyd olunurdu.

Müəyyən məsləhətləşmələrdən sonra Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 29-dakı iclasında "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-nin məruzəsi" dinlənildi və aşağıdakı qərar qəbul edildi.

a) X.Sultanovun general-qubernator təyin edilməsi;

b) Nazirliyin 20 milyon manatlıq fondundan general-qubernatorluğun ehtiyacları üçün 5 milyon manat ayrılması;

v) Həmin məbləğdən 1 mil. manatın general-qubernatorun sərəncamına indi buraxılması, ondan isə 728 min 300 manatın qubernatorluğun ştatının saxlanması, 600 nəfərlik suvarı dəstənin təşkili və bir ay müddətində təmin olunmasına, 271 min 700 manatın isə gözlənilməz, təcili tədbirlərə xərclənməsi;

q) Yuxarıda qeyd olunan dəstənin sayının 3000 nəfərə çatdırılmasının mümkünlüyünü etiraf etməklə, bunun hökumətin xüsusi göstərişi ilə həyata keçirilməsi"(**3, s.114).**

Şuşaya gələn kimi Xosrov bəy Sultanov Qarabağ torpağını erməni quldur dəstələrindən azad etmək üçün gərgin fəaliyyətə başladı. O, 1919-cu il fevralın 12-də Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının əhalisinə müraciət edərək onlara general-qubernatorluğun yaradılması səbəblərini izah etmişdir. Müraciətdə deyilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin yanvar ayında verdiyi qərarla Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları xüsusi general-qubernatorluğa daxil edilmişdir. Bu fövqəladə tədbir onunla izah olunur ki, "Azərbaycanın ən gözəl güşələrindən olan dörd qəza bir ildən artıqdır ki, hərc-mərcliyin içindədir. Erməni quldurlarının rəhbərliyi altında silahlı dəstələr öz şəxsi iddialarını həyata keçirmək üçün kəndləri yandırır, əhalini məhv edir, minlərlə qadın və uşağı qaçqınlığa məruz qoyur. Bütün bunları nəzərə alaraq hökumət adları çəkilən dörd qəzada general-qubernatorluq yaratmağı nəzərə almışdır. Öz həyatını xalqına həsr etmiş bir ictimai xadim kimi mən bildirirəm ki, millətindən asılı olmayaraq qanunçuluğa və ədalətə ciddi əməl edəcəyəm və bildirirəm ki, general-qubernatorluğun rayonlarında yeganə hökumət — Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətidir və hamı məcburi şəkildə ona tabe olmalıdır. Hər hansı bir şəkildə qayda-qanunun pozulması, hərc-mərcliyə gətirib çıxarmış hərəkət general-qubernatorluğun qanunları ilə ciddi şəkildə cəzalandırılacaq. Qanun qarşısında hamı bərabərdir**(4,v. 13).**

Xosrov bəy Sultanov Şuşada, Qarabağda və Zəngəzurda vəziyyətlə hərtərəfli tanış olmaq üçün ingilis, Azərbaycan və erməni nümayəndələrinin iştirakı ilə bir neçə rəsmi müşavirə keçirdi.

İlk müşavirə 1919-cu il fevralın 15-də keçirilmiş və aşağıdakı məsələlər müzakirə edilmişdir: Erməni-Azərbaycan münaqişəsi, erməni qaçqınlarının müvəqqəti məskunlaşdırılması və köç məsələsi;Milis orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və at-araba mükələfiyyəti.Ərzaq məsələləri,əkin və bağ sahələrinin genişləndirilməsi;Müsəlman qaçqınlarının öz yerlərinə qaytarılması;Tibbi işlər;Məktəb işləri;Çağırışçılar məsələsi;Poçt və teleqraf;Cari məsələlər.(**5, v.11).**

Müşavirədə çıxış edən Xosrov bəy Sultanov bildirmişdir ki, müşavirəni çağırmaqda məqsəd, onun iştirakçılarını ölkədə olan vəziyyətlə tanış etmək, müvafiq tədbirlər görməklə normal həyat tərzini bərpa etməkdən və həmçinin ahəngdar, planlı iş sistemi yaratmaqdan ibarətdir.

İclasda çıxış edən Cavanşir qəza rəisi Bəhram bəy Məlik Abbasov bildirmişdir ki, hələlik sakitlikdir, lakin "millət təəssübkeşləri" əhali içərisinə narazılıq salırlar. Onun verdiyi məlumata görə qəzada 48 erməni kəndi və 277 azərbaycanlı kəndi var. Əhalinin nisbəti isə belə imiş: 24607 nəfər erməni və 48064 nəfər azərbaycanlı. Onun dediyinə görə son məlumatda azərbaycanlıların sayının 63000 nəfər olduğu müəyyən edilmişdir.

Qəza rəisi aşağıdakıları təklif etmişdir: 1) Andranikin və onun hərbi dəstələrinin Qarabağdan çıxarılması, 2) Azərbaycanın dövlət hakimiyyətini qəbul edən kasıb erməni əhalisinə ərzaqla yardım göstərilməsi, 3) Münaqişədə olan kəndlər arasında polis gözətçi məntəqələri yaradılması, 4) Araqarışdıran erməniləri əhali özü kənddən çıxarsın.

Zəngəzurun qəza rəisi Camal bəy Sultanov çıxışında demişdir ki, Andranik Ararat respublikasından xüsusi göstəriş alır, ingilis nümayəndəliyi isə ona hərbi yardım göstərir və ona bu məqsədlə iki milyon manat pul vermişdir. O, qeyd etmişdi ki, Zəngəzur qəzasında 166 Azərbaycan kəndi dağıdılmışdır. Burada 37000 azərbaycanlı yaşayırdı. Qaçqınlıq zamanı azərbaycanlıların 30 faizi var-dövlətini itirmişdir və dağılmış Azərbaycan kəndlərində ermənilər yaşayırlar. Dörd kənd isə ermənilərin hakimiyyəti altındadır. Qəza rəisi daha sonra aşağıdakı faktları açıqlamışdır:1-ci sahədə 20 kənd ermənilər tərəfindən yandırılıb. Bunu ingilis missiyasının mayoru Qibbon da təsdiq etmişdir.

Zəngəzurdan didərgin düşmüş Azərbaycan qaçqınları özlərinə məxsus əmlaklarının böyük hissəsini itirmişlər.Andranikin dəstəsində 400-500 adam vardır. O, istəsə ingilislərin icazəsi ilə səfərbərlik elan edə bilər.Bu təkliflərə əlavə olaraq B.M.Abbasov bildirmişdir ki, Zəngəzur xəznədarında 400 atlı və 600 piyada qoşununa hazırlıq görür. Onun qoşunu Qatar zavodunda yerləşir.Andranikin Ararat Respublikası ilə əlaqəsi Sisyan vasitəsi ilə həyata keçirilir(**6, v.12).**

Göründüyü kimi, Azərbaycan hökuməti hadisələrə obyektiv yanaşmış, milli ədavəti dinc yolla nizama salmağa çalışmış, erməni və azərbaycanlı

qaçqınlarına münasibətdə heç bir fərq qoymamışdır. Lakin ingilislərin ikiüzlü siyasəti üzə çıxmışdır. Andranikə və onun quldur dəstəsinə qarşı ciddi tədbirlər görülməsi ön plana çəkilmişdir.

Şuşa qəza rəisi Abış bəy Qalabəyov çıxış edərək bildirmişdir ki, ikinci azərbaycanlı alayı Şuşa qalasına gələndən sonra vəziyyət nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxşılığa doğru dəyişmişdir. Lakin ingilislər bu alayın gəlməsindən narazı qalmışlar. Qorxuya düşmüş ermənilər ayrı-ayrı yerlərdə iclaslar keçirirlər. Əgər ermənilər əvvəlcə müstəqil Qarabağ dövləti yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdılarsa, indi Qarabağı Ermənistana birləşdirmək istəyirlər. Hətta onlar bu məqsədlə Ararat respublikasına göndərilmək üçün nümayəndə heyəti də seçmişlər.

O, demişdir ki, Şuşa qəzasının erməni başçıları gələcəkdə də Ermənistandan və Rusiyadan aldıqları maddi yardımla Qarabağ uğrunda mübarizəni davam etdirməyi planlaşdırmışlar. Buna görə də qəza rəisi aşağıdakıları təklif etmişdir:Şuşa qəzasında araqarışdıran Sokrat bəy və onun əlaltıları qəzadan çıxarılsın; Azərbaycanın Dövlət hakimiyyətini tanımayan erməni məmurlarına əmək haqqı verilməsi dayandırılsın; Şuşa şəhərinin erməni başçıları işləmədiyi üçün onların öz vəzifələrindən azad edilməsi məsələsi qaldırılsın **(7, v.12).** Bu axırıncı təklifə əlavə olaraq çıxış edən Kərim ağa Mehmandarov Şuşa şəhər idarəsinin yarıtmaz olduğunu qeyd etmiş və bildirmişdir ki, mən bu məsələni Bakı şəhər duması qarşısında qaldırmışam. Lakin yaxın gələcəkdə bələdiyyə seçkiləri keçiriləcəyi nəzərə alınaraq seçkilərə qədər bu məsələnin müzakirəsini təxirə saldılar.

Məruzədən belə məlum olur ki, Yuxarı Qarabağ məsələsini qaldıran yerli ermənilər deyil, əslində Ermənistan Respublikası və Daşnaksütun partiyasının buradakı emissarları olmuşdur. Həmçinin, məruzədə bu fikir də təsdiq olunur ki, Azərbaycan hökuməti az da olsa ciddi bir tədbir görən kimi ermənilər öz taktikalarını dəyişməyə məcbur olurlar, ingilislərin və Rusiyanın köməyinə üz döndərirlər.

Cəbrayıl qəzasından gələn nümayəndə öz çıxışında bildirmişdir ki, 28 kəndin 3-də ermənilər yaşayır. Burada da erməni-Azərbaycan münasibətləri gərgin vəziyyətdədir. Erməni kəndlərinin nümayəndəsi Artyom Lalayev və Cəbrayıl qəza rəisinin müavini Hacıbəyov bu gərgin münasibəti aradan qaldırmaq üçün görüşüb söhbət aparmışlar. Lakin bununla belə, Arakel kəndinin erməniləri azərbaycanlıların daha çox toplaşdığı bazara xaincəsinə hücum etmişlər. Çıxış edən nümayəndə axırda Andranikin və onun qaniçən quldur dəstəsinin Zəngəzur bölgəsindən çıxarılması təklifini irəli sürmüşdür. Müşavirədə öz ev-eşiyini tərk etmiş qaçqınları zəruri ərzaqla təmin etmək və erməni-Azərbaycan münasibətlərini dinc yolla nizama salmaq üçün əhali içərisində təbliğat işinin gücləndirilməsi məsələləri də müzakirə edilmişdir.

Xosrov bəy Sultanovun yanında keçirilən müşavirədə qarın yatalağı xəstəliyinə tutulmuş erməni qaçqınları üçün münasib binanın ayrılması haqqında məsələyə toxunularaq, bildirmişdir ki, hələlik xəstələr öz əvvəlki yerlərində

qalsınlar, ermənilərin və ingilis missiyasının nümayəndələri ilə birgə müşavirə keçiriləndən sonra həmin xəstələr müvafiq yerlərə köçürüləcəkdir. **(8, v.13).**

Qısa fasilədən sonra yenə həmin gün general-qubernatorun yanında müşavirə öz işini davam etdirmişdi. Bu müşavirə öz tərkibinə görə daha geniş idi. Müşavirədə Xalq Səhiyyə Nazirliyinin nümayəndəsi C.Lənbaranski, Ərzaq Nazirliyinin nümayəndəsi Selezniyov, Poçt və Teleqraf Nazirliyinin nümayəndəsi Şapalov çıxış etmişdilər. Axundov çıxış edib bildirmişdir ki, ərzaq hazırlığı və ərzağın paylanması general-qubernatorun səlahiyyətinə aiddir.

Xosrov bəy Sultanov bildirmişdir ki, əhalini taxılla təmin etmək üçün yerinə yetirilməsi mümkün olan real təkliflər versinlər. Şuşa qəza rəisi çıxış edərək demişdir ki, ermənilərin yaşadığı yerlərdə taxıl təchizatı normaldır. Azərbaycanlıların yaşadığı Xıdırlı və Gülablı kəndlərində isə quraqlıq olduğundan çörək təchizatı pisdir. Bu kəndlərdə yalnız bir aylıq taxıl ehtiyatı var.

Cavanşir qəza rəisi çıxışında bildirmişdi ki, qənaət olsa, taxıl ehtiyatı çatar. Bu qəzaya lazım olan sənaye və çox işlənən mallar gətirilməlidir. Müşavirədə bildirilmişdir ki, Zəngəzur və Şərur-Dərələyəz qəzalarında maldarlıqla məşğul olan 17 min əhalini taxılla təmin etmək lazımdır. Qeyd olunmuşdu ki, bölgənin əhalisini taxılla təmin etmək üçün əkin sahələrini genişləndirmək lazımdır. Belə ki, məlum hadisələr zamanı əkin sahələri 50 faiz azalmışdır.

Müşavirədə daha sonra taxıl, sənaye və çoxişlənən malların qiymətləri məsələləri müzakirə edilmiş və onların həll edilməsi üçün qəza rəislərinə göstərişlər verilmişdir. Cavanşir qəza rəisinə tapşırılmışdır ki, Tərtər çayından ayrılan su kanallarının normal işləməsini təmin etsin. Sonra Şuşa qəza rəisi at-araba mükələfiyyəti haqqında çıxış etmişdir. Müşavirədə qərara alınmışdır ki, əlavə yük avtomaşınları alınsın və digər nəqliyyat vasitələri səfərbərliyə alınsın. Əhalinin yoxsul vəziyyətdə yaşayan hissəsi bu mükələfiyyətdən azad edilsin**.(9, v.14).**

İkinci iclasın gündəliyinə salınan bir sıra məsələlər - poçt-teleqraf xətlərinin çəkilməsi, yaşayış binalarının və Şuşadakı xəstəxananın təmiri və sair vəsaitin çatışmamasına görə onların həlli müəyyən vaxta qədər təxirə salınmışdır.

Əsas məsələlərdən biri də orduya çağırış və ordunun təşkil edilməsi idi. Ona görə təklif olundu ki, hər bir yaşayış məntəqəsində xüsusi icma komissiya yaradılsın və ona nəzarət gücləndirilsin.

1919-cu il fevralın 16-da Xosrov bəy Sultanovun yanında növbəti müşavirə keçirilmişdir. Burada əsasən məktəb məsələsi müzakirə edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, Qarabağ və Zəngəzurda erməni-azərbaycan münaqişəsi zamanı onsuz da sayca az olan məktəblər dağılmış və müəllimlər öz yerlərini tərk etmişlər. Müşavirədə Səhiyyə nazirinin nümayəndəsi C.Lənbaranski demişdir ki, Səhiyyə naziri Gendes respublikada yoluxucu və yoluxucu olmayan xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başlamışdır.

General-qubernator Şuşada 100 çarpayılıq xəstəxananın tikilməsi və lazım olan tibbi avadanlığın alınması və həkimlərə maaş verilməsi üçün vəsait ayrılmışdır. Lakin Xosrov bəy bildirmişdir ki, Qarabağ əhalisinə tibbi xidmət göstərmək üçün böyük bir xəstəxananı təkcə Şuşada yox, həm də əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Ağdamda da açmaq lazımdır. Bizim hazırladığımız lahiyəyə görə bütün qəzalarda xəstəxanalar açılmalıdır(**10, v.18).**

Zəngəzur qəza rəisinin nümayəndəsi C.Sultanov çıxışında demişdir ki, doktor Paroyans xəstəxananı öz avadanlığı ilə birlikdə Zəngilandan erməni rayonlarına aparmışdır. Buna görə azərbaycanlılar tibbi xidmətdən məhrum olmuşlar.

Doktor K.Mehmandarov bildirmişdir ki, Azərbaycan xalqının tibbi xidmətə daha böyük ehtiyacı var. Buna görə də Şuşada nəinki mahal xəstəxanası, həm də feldşer-mama kursu təşkil etmək lazımdır. Burada hazırlanan feldşer-mamalar Qarabağın bütün qəzaları üçün lazım olacaqdır. O, əlavə olaraq demişdi ki, Zəngəzur qəzasında geniş şəbəkəli tibbi məntəqələr açmaq lazımdır.

Bu müşavirədə çıxış edən Sosial-Təminat Nazirliyinin nümayəndəsi və doktor Ağayev də general-qubernator X.B.Sultanovun təklifini müdafiə etmişdilər. Yekunda belə qərara gəlinmişdi ki, vilayət xəstəxanası üçün ayrılmış 100 çarpayıdan 30-u Şuşaya, qalanı Ağdama və Zəngəzur qəzasına verilsin. Qəzada olan köçəri maldarlara tibbi xidmət göstərilməsi də nəzərə alınmışdır **(11, v.19-20).**

17 fevral 1919-cu ildə general-qubernator X.B.Sultanov Şuşaya gələn ingilis missiyasının kapitanı Seraylini qəbul etmiş və bu münasibətlə əvvəlki tərkibdə geniş müşavirə çağırmışdır.General-qubernator aşağıdakı məsələləri müzakirəyə vermişdir:Böyük Britaniya təminatının 4-cü maddəsinə uyğun olaraq general Andranikin dəstəsinin tərk-silah edilməsi və Qarabağdan çıxarılması; Həmin təminatın 1-ci maddəsinə əsasən qaçqınların öz əvvəlki yerlərinə qaytarılması; Ağdam, Şuşa və Qaryagin yollarının gediş-gəliş üçün açılması; Mayor Qibbonun tələbi ilə ona xəzinədən pul ayrılması.

Birinci məsələ ilə əlaqədar olaraq ingilis missiyası işə başlamış və bu məqsədlə öz nümayəndəsini Gorusa göndərmişdir.

İkinci məsələ ilə bağlı aşağıdakı qərar qəbul edilmişdir: Qaçqınların hamısı bir yerdə cəmləşdirilsin. Ona görə ki, Qaçqınların çoxu yatalaq xəstəliyinə tutulmuşdur; Qış olduğundan binaların çoxu yaşamaq üçün yararsızdır; Həm də qaçqınları öz əvvəlki yerlərinə çatdırmaq üçün yollar boyunca ərzaq məntəqələri təşkil etmək lazımdır.

Üçüncü məsələyə gəlincə Ağdam, Şuşa və Qaryagin yollarının açılmasını ingilis missiyası öz üzərinə götürürdür.

Dördüncü məsələyə gəldikdə Xosrov bəy Sultanov təklif etmişdir ki, bu tələb Azərbaycan hökuməti xəzinəyə pul köçürüldükdən sonra yerinə yetirilə bilər.

1919-cu il fevralın 25-də X.B.Sultanovun yanında keçirilmiş müşavirənin protokolundan aydın olur ki, general-qubernator vurğulamışdır ki, milli

məsələdə xüsusi incəlik, səbr və sayıqlıq göstərmək lazımdır. Bu yolla dövlətin nüfuzunu qaldırmaq və digər məsələləri də həll etmək olar. Bu müşavirədə Şuşa şəhər məktəbinin müfəttişləri və şəhər ermənilərinin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Müşavirədə çıxış edən ermənilər bildirmişlər ki, daşnak terrorçuları onları qorxudur və xüsusi göstərişlər verirlər. Belə olduqda X.B.Sultanov İngilis nümayəndələrinin iştirakı ilə yığıncaq çağırıb onlardan xahiş etmişdi ki, vəziyyəti olduğu kimi Tomsona çatdırsınlar. X.B.Sultanov ingilislərlə birlikdə şəhərdəki müəssisə və idarələrin vəziyyəti ilə tanış olmuşdur. Tomsonun göstərişi ilə mayor Mak-Mezonun göndərdiyi iki nümayəndə Şuşadakı vəziyyətlə tanış olub, X.B.Sultanovun fəaliyyətindən razı qalmışlar. İngilislər X.B.Sultanova təklif edirlər ki, milli məsələni dinc yolla nizama salmaq üçün, o, Şuşa şəhərinin başçısı Şahnəzərovu və Vərəndə baş komandanı Məlik Sokrat bəyi qəbul etsin. Lakin adları çəkilən bu iki şəxs general-qubernatorun hüzuruna gəlməmişlər. Çünki onlar özlərini Rusiyanın təbəəsi sayırdılar. Onların bu hərəkəti ingilislərin narazılığına səbəb olmuşdur. Belə olduqda X.B.Sultanov ingilislərə bildirmişdir ki, ermənilər Qafqazda rus monarxiyasının dayaqlarıdır. Rusiyanın məqsədi Qafqaz vasitəsi ilə Hindistana yol açmaqdan ibarət idi. Təbii ki, bu niyyət ingilislərin mənafeyinə toxunurdu. X.B.Sultanov ingilislərdən xahiş etmişdir ki, erməni-azərbaycan münaqişəsini nizama salmaq üçün birlikdə müzakirə aparsınlar. Buna cavab olaraq ingilislər belə bir təklif irəli sürmüşlər ki, X.B.Sultanov bölgənin general-qubernatorudur. Onun müavini isə hökumət tərəfindən təyin olunur.

Lakin Ermənistan Milli şurası bu təklifə qəti etiraz etdi. Bundan sonra X.B.Sultanov ingilis mayoruna bildirmişdir ki, ermənilər sülh istəmir və Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən ayırmaq və Zəngəzuru da zəbt etmək niyyətindədirlər. Buna görə də ermənilər daima Azərbaycan tərəfinin təkliflərini öz təklifləri ilə əvəz edirlər.

X.B.Sultanov ingilislərə bunu da demişdi ki, Qarabağ məsələsi diplomatik yolla nizama salınsa, general Andranikin məsələsi də həll olunur və onun dəstəsi qısa müddətdə Qarabağın ərazisini tərk edə bilər. Bundan sonra isə Türkiyədən olan erməni qaçqınlarının məsələsini həll etmək olar **(12, v. 8-9).**

X.B.Sultanovun Azərbaycan hökumətinin Daxili İşlər Nazirliyinə məktubundan aydın olur ki, Şuşaya gəldiyi ilk günlərdən başlayaraq o, bölgədə məsələləri obyektiv və yerində həll etmək üçün qəza rəislərinin, şəhər ictimai xadimlərinin və ingilis missiyasının iştirakı ilə müşavirələr keçirmişdir. Bu müşavirələrin sənədlərini təhlil edərkən məlum olur ki, general-qubernator erməni-azərbaycan münaqişəsini dinc yolla həll etməyə çalışır. Təsadüfi deyildir ki, o, keçirdiyi müşavirələrə erməni tərəfinin nümayəndələrini və ingilis missiyasının üzvülərini dəvət edirmiş.

Göstərmək lazımdı ki, Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq istəyən və daima azərbaycanlılarla ermənilər arasında nifaq toxumu səpən Erməni Milli Şurasının rəhbərləri bu müşavirələrə gəlməmiş, hətta həyasızcasına Azərbaycan dövlət hakimiyyətini tanımadıqlarını bəyan etmişlər.

Çoxsaylı arxiv sənədləri və bir sıra tədqiqatçıların (T.Svyataxovski) araşdırmaları sübut edir ki, ADR hökuməti tərəfindən Zəngəzur qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və Xosrov bəy Sultanovun ona başçı təyin olunması Ermənistanı xeyli təşvişə salmış və onun diplomatik-hərbi fəallığını artırmışdır. R.Hovannesyan bu barədə belə yazırdı: "Açıqlanmış ermənilərin özləri üçün təhqir üstündən təhqir hesab etdikləri, bir də bərk qorxduqları məşhur armenofob Xosrov Sultanovun Tomson tərəfindən hər iki ərazinin qubernatoru təyin edilməsi idi" **(13, s.115).** "Azərbaycan hökumətinin özünün tarixi torpaqlarında general-qubernatorluq yaratması və bu vəzifəyə Xosrov bəy Sultanovun təyin edilməsi haqqında qərarını ermənilər etirazla qarşılamışlar. Ermənistanın Xarici İşlər Nazirliyi və Daşnak mətbuatı aparıcı dövlətlərə və beynəlxalq təşkilatlara çoxsaylı müraciətlərində və ADR rəhbərliyinə etiraz notalarında Azərbaycan hökumətini "Ararat Respublikasının ərazi hüquqlarını" və iki qonşu ölkə arasında münasibətləri pozmaqda ittiham edirdilər. Ermənistan tərəfi yaranmış vəziyyətdən çıxış yolunu ya Azərbaycan general-qubernatorunun ləğv edilməsində, ya da müvəqqəti ingilis general-qubernatorluğunun yaradılmasında görürdü" **(14, N 2,1919).**

Azərbaycan hökuməti təbii ki, ölkənin ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının pozulmasına yol verməzdi və qonşu dövlətin onun daxili işlərinə qarışması cəhdləri ilə barışa bilməzdi. Buna görə də ADR-in xarici işlər nazirinin vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxanov Ermənistan hökumətinə cavab notalarında bir daha Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycanın tarixi torpaqları olduğunu xatırlatmışdır **(15, s.160).** Ermənistanın etirazını onun suverenliyinə qəsd kimi qiymətləndirən Azərbaycan hökuməti qətiyyətlə bildirmişdir ki, özünün ərazi toxunulmamazlığını hər vasitə ilə müdafiə edəcəkdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan hökuməti bütün münaqişələri sülh yolu ilə həll etməyə hazır olduğunu bildirmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. *Azerbaydcan qaz....* (na russkom əzıke), **N 12, 1919.**

2. Musayev İ.R. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921). Bakı, Universitetin nəşriyyatı, 328, s113

3.Yenə orada, **s.114**

4. SPİHMDA.F. 276, siy. 9, iş 4**.v. 13**

5. SPİHMDA.F. 277, siy. 2, iş 43**.v.11**

6. SPİHMDA.F. 276, siy. 9, iş 4**.v. 13**

7. SPİHMDA.F. 277, siy. 2, iş 43**.v.12**

8. Yenə orada, **v.12**

9.Yenə orada, **v.14**

10.Yenə orada, **v.18**

11.Yenə orada, **v.19-20**

12.Yenə orada, **v.8-9**

13. İ.R. Musayevin göstərilən əsəri , **s.115**

14. *Azerbaydcan qaz....* (na russkom zıke), **N 2,1919**

15. Azerbaydcanskaə Respublika. Dokumentı i materialı 1918-1920 qq. Baku, Glm, 1998, 616 s.**s.160**

Həcər Abdallı

Ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri soyqırımının tarixi mərhələləri

Xalqın və millətlərin dostluğu, düşmənçiliyi əks olunan beynəlxalq münasibətlərin tarixi göstərir ki, bu hadisələr zaman boyu təsadüfi olmamışdır. Əksinə müharibələr, sülh, mühacirət, razılaşmalar, rəngarəng ticarət mallarının mübadiləsi, səfirlərin mübadilə edilməsi və s. çox qədim zamanlardan mövcud olmuşdur, coğrafi mövqedən, insani, iqtisadi, siyasi, mədəni, ictimai və bu kimi cəhətlərə tabe olmuşdur. Bu münasibətlərin nümunəsinə miladdan əvvəl müasir dövrümüzədək rast gəlirik.

Kütləvi soyqırımını həyata keçirmək üçün ermənilər uzun illər ərzində silahlanmış könüllülər toplanmış, sonra isə mütəşəkkil surətdə eyni vaxtda müxtəlif yerlərdə müsəlmanları kütləvi surətdə qırmağa başlamışlar. 1905, 1915, 1918, 1921-ci illərdə Bakıda, Gəncədə, Qubada, Şuşada, Şamaxıda, Naxçıvanda, Lənkəranda və 1992-1993-cü ilərldə təkrarən Şuşa, Kəlbəcər, Xankəndi, Laçın, Ağdam, Füzuli, Xocavənd, Kəlbəcər, Xocalı, Zəngilan və s. işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində müsəlmanları kütləvi surətdə qətlə yetirmişlər.

1905-ci il iyunun 13-dən Cəbrayıl bölgəsində ermənilər tərəfindən müsəlmanların kütləvi surətdə öldürülməsini M.S.Ordubadi (1872-1950) şərh edərək yazır ki, "...1905-cı il iyulun 12-də Şuşada çar hakim dairələrinin ikibaşlı siyasəti üzündən ikinci dəfə ermənilər olmazın vəhşiliklər törətdilər". Gəncə və Qazaxda baş verən hadisələrdən bəhs edərək M.S.Ordubadi yazır ki, ermənilərin

əsas hədəfi müsəlmanları Gəncə ərazisindən köçürüb, yerində Ermənistan təşkil etmək idi (6,s.17). (M.S.Ordubadi. “Qanlı sənələr”, “Səda mətbəəssi”, Bakı,1911., Ordubainin “Qanlı illər : 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi” (əsəri ərəb əlifbasından çevirən, sadələşdirən və çapa hazırlayan Ə.Bağırov.-Bakı, 1991.)

Ermənilərin müsəlmanlara qarşı qəddarlığının şahidi olan Mir Möhsün Nəvvabın (1833-1918) yazdığına görə, ermənilər tikdirdikləri məktəb binasında işləyən 17 nəfər iranlı fəhləni qətlə yetirmişdilər. O, yazır: “Qələmlə yazılması qeyri-mümkün olmayan erməni vəhşiliyi idi. Ermənilər onların başına mismar çalaraq əzdikdən sonra cəsədlərini bir dərəyə ataraq üstlərini peyinlə basdırmışdılar”.(47,s.112.) (M.M.Nəvvab.1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası.Bakı, 1993).

Daşnakların müsəlmanlara qarşı Bakıda törətdikləri soyqırımı hadisələrini öz gözü ilə görmüş Seyid Cəfər Pişəvəri yazır: “1918-ci ilin martın 18-də daşnakların vəhşiliklərini, saysız-hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf Cənubi azərbaycanlıların öldürülüb karvansaraylarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu, çox faciəli və nifrət doğuran bir hərəkət olmuşdur...” (56,s.297.) (Seyid Cəfər Pişəvəri.Seçilmiş əsərləri.1965,səh.297).

Tarixi faktlara əsaslanaraq daha bir faktı göstərmək mümkündür. Rus ordusunun generalı L.Odişe Liyetzenin rəsmi hesabatında yazılmışdır ki,.. «kimin kim olduğu bu qırğin zamanı özünü büruzə verdi. Əlbəttə, XX əsrdə ilk genosidi törədən ermənilər olub. 1915-ci ilin 11-12 mart gecələrində erməni cəlladları Ərzincan ətrafındakı ərazilərdə müsəlmanları süngülər və baltalarla ucdantutma qətlə yetirdilər. Bu vəhşilər öz qurbanlarını dərin xəndəklərə atırdılar. Hər xəndəyə təxminən 80 nəfər müsəlman nəşi tullanırdı. Mənim adyutantım 200 belə xəndək saymış və cinayətlərin üstünü açmışdır. (Baxın! Hansı bir tarixi sənədləri araşdırdıqca erməni qəddarlığı çılpaqlığı ilə görünür - H.A.). (3, iş 95.vərəq 2.) Azərbaycan Milli Dövlət Arxivi).

Polkovnik-Leytenant Qçyaznov rəsmi hesabatında bir daha göstərmişdir ki,..«Kəndlərə uzanan yollara müsəlmanların süngüyə keçirilmiş meyidləri, kəsilmiş bədən hissələri və dağıdılıb tökülmüş, daxili orqanları səpələnmişdi..,» Əfsus! Əsasən qadınlar və uşaqlar. Ermənilər öz vəhşiliklərini ört-basdır etmək üçün dərin quyular qazır və köməksiz insanları heyvan kimi doğrayaraq həmin quyulara atırdılar. Quyu meyitlə dolduqdan sonra onun yanında dayanmış erməni deyirdi: «70 nəfərin meyiti quyudadır. Daha 10 meyit də atıla bilər». Daha sonra 10 müsəlman meyiti də parça-parça edilib quyuya atılır və quyu dolduqdan sonra üstü torpaqla örtülürdü. Qətllər üçün məsuliyyət daşıyan erməni bir yerə 80 nəfər müsəlman toplayır, sonra yenidən bir-bir onların başı kəsilirdi. Bu, görünməmiş bir vəhşilik idi» (3). Azərb. Milli Dövlət Arxivi 1915-ci il.).

Tarixi qaynaqlar göstərir ki, daşnaklar 1918-ci ilin martında Bakının müsəlman əhalisini məhv etmək üçün müxtəlif cəbhələrdən 7 min erməni əsgəri

gətirmişdilər. Bundan başqa «Qırmızı qvardiya» adlanan 10-12 minlik ordunun da 70 faizini ermənilər təşkil edirdi. Martın 31-də səhərə yaxın bütün erməni hərbi dəstələrinin başçıları inqilabi komitənin qərərgahına gəliblər və qısa təlimatdan sonra müsəlman məhəllələrinə göndəriliblər. Yaxşı silahlanmış və təlim görmüş erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə soxulur, sakinləri öldürür, onları xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları yanan evlərin içinə atır, 3-4 günlük uşaqları süngülərin ucuna keçirirdilər. Erəmənilər müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətlə yetirirdilər. Şəhərin müxtəlif yerlərindən qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış, cinsi orqanları doğranmış yüzlərlə müsəlman qadınının meyiti tapılmışdır. Gənc qadınların bir çoxunu diri-diri divara mıxlamışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini güllələbaran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində pulemyot mövqeləri qurulmuşdu ki, bu da ermənilərin vəhşi xarakterli məqsədlərini yerinə yetirməkdə mühüm vasitələrdən biri idi (2.iş16,vərəq 20.) (Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi 1918-ci il).

1918-ci il 24 mart tarixli "Naş Qolos"qəzetində bu facıə belə verilmişdir. "Həmin proseslər zamanı «Bakının Nikolay küçəsi ilə» hücuma keçmiş erməni əsgərlərinə, əsasən, erməni ziyalılarının nümayəndələri rəhbərlik edirdi. Belə dəstələrdən biri evə girib 8 qadın və uşağı güllələmişdi. Başqa dəstə fars küçəsində Bala Əhməd Muxtarovun evinə girərək 9 ziyalı müsəlmanı küçəyə çıxarmış və kilsə meydanında güllələnmiş meyitlərin ikisini yanmaqda olan «Dağıstan» mehmanxanasının alovları içinə atmışdır" (15,s.2-3.). "Azərbaycan" qəzeti, 10 aprel 2005.)

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin bütün dünyaya car çəkdikləri «erməni soyqırımı» ilə bağlı bircə dənə də olsun tutarlı fakt yoxdur. Bu onu sübut edir ki, türklərin ermənilərə qarşı soyqırımı baş verməmişdir- (H.A.). Bu hadisələrin davamı olaraq ermənilər Xocalıda soyqırımı həyata keçirdilər. Bu oyun planlaşdırılmış bir siyasət idi. Yəni XX əsrin əvvəllərindən başlanan planlaşdırılmış və böyük dövlətlərin maraqları ilə məqam yetişəndə uzlaşdırılan və həyata keçirilən bir siyasət idi. Əslində ermənilər mənfur niyyətini həyata keçirməkdən ötrü «Daşnaksütyun», «Qnçak» təşkilatlarını yaradaraq bu təşkilatlardan istifadə etmişlər- (H.A.).

Hadisələrlərlə əlaqədar, yəni mart soyqırımının ildönümü münasibətilə 1924-cü ilin 31 martında (ermənilərin törətdikləri qanlı hadisələr-H.A.) çapdan çıxmış «Yeni Qafqasiya» qəzetinin 13-cü sayında yazılmışdı ki, «1918-ci ilin martı başıbəlalı Bakının keçirdiyi pək qara və məzlumi günləri təşkil edir. Stepan Şaumyan Rusiyada hökuməti ələ alan bolşevik rəhbəri V.İ.Lenin tərəfindən bütün Qafqaza fövqəladə komissar təyin edilir. Şaumyan Qafqaz komissarı sifətilə Tiflisə getmişkən kəndisinə müxalifət edən Məvareyi-Qafqaz (Cənubi Qafqaz) komissarlığı hökumətinə müqabil menşeviklərin əlində olan Tiflis sovetlərində istinadgah tapmayaraq yaxasını ələ verməkdən bir tövrlə sivişib Bakıya dönmüşdür. Bakıya qayıdan Şaumyan tez bir zamanda öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün genişmiqyaslı iş planı işləyib hazırlayır. İran cəbhəsindən dönərək Bakıda toplu halında bulunan rus ordusu soldatlarını min

cürə yalan və təşviqələrlə məmləkətlərə getməkdən məhrum etdilər, onları siyasi məqsədlər üçün istifadə etmək istədilər. S.Şaumyan artıq bu istəklərinə nail olmuşdur. Göründüyü kimi həmin hadisələr artıq mətbuat orqanlarında da əsas mövzulardan birinə çevrilmişdi.

Hətta bu mövzu xaricdə nəşr olunan informasiya vasitələrində də yer almışdı. Məsələn, 1933-cü ilin aprelində Almaniyanın Münhen şəhərində nəşr olunan «İstiqlal» qəzeti isə (31-ci nömrəsində) bu hadisənin 15 illiyi ilə bağlı məqalə dərc etmişdir. Məqalədə göstərilir: «1918-ci il 22 martda Bakının «İsmailiyyə» binasının möhtəşəm salonunu milli musiqi, tans, sevinc və gülüş titrədirdi. Novruz bayramı qarşılanmaqda idi. Bir həftə sonra martın 31-də isə bu tarixi bina, Azərbaycanın bütün siyasi, elmi, ədəbi, bədii, iqtisadi və ictimai cəmiyyət və təşkilatları ilə kitabxana, qiraətxana yetimlər yurdunun yetişmiş olduğu bu qoca saray quru bir kabus halında matəm içərisində idi. Yandırılmışdı. Yandırılan bir tək «İsmailiyyə» deyildi, türklərə məxsus bütün mətbəələr, mətbuat idarəxanaları, milli teatr binası, məktəblər, xəstəxanalar, camilər, milli-mədəni müəssisələr yerlə-yeksan edilmişdi. Bir həftə ərzində Bakı bütün simasını itirmişdi. 31 martda 15 min günahsız türk kəsilmişdi» (114). (“İstiqlal” qəzeti, 10 aprel 1933, N 31).

Tarixi mənbələrə istinadən demək olar ki, sadalananlar ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı hadisələrinin sonu deyildi.

Şərqdə isə demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1920-ci il martın 31-i (ermənilərin Azərbaycana qarşı törətdikləri soyqırımı-H.A.) matəm günü kimi qeyd olunmuşdur. Əfsuslar olsun ki, sovetlər dövründə qanlı mart hadisələri tamamilə unutdurulmuşdur. Lakin 80 il sonra Ulu öndər H.Əliyev «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» tarixi fərmanı xalqımıza qarşı törədilmiş soyqırımın obyektiv mənzərəsini əks etdirdi və ona siyasi qiymət verməyə şərait yaratdı. H.Əliyev Azərbaycanın soyqırımı günü ilə bağlı xalqa müraciətdə demişdi: «Erməni şovinist millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu mənfur siyasətin qayəsi azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından qovmaq, bu ərazilərdə mifik «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq olmuşdur. Müəyyən tarixi dövrlərdə bəzi aparıcı dünya dövlətlərinin planlarına uyğun gələn bu siyasəti reallaşdırmaq üçün ardıcıl olaraq ideoloji, hərbi və təşkilati xarakterli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Xalqımızın tarixi kobud surətdə təhrif olunmuş, erməni tarixçiləri və ideoloqları toponimlərimizi, mədəniyyət abidələrimizi öz adlarına çıxmaq üçün davamlı səylər göstərmişlər. Onilliklər boyu davam edən soyqırımı siyasəti total ideoloji təcavüz, terror, hətta ayrı-ayrı vaxtlarda tammiqyaslı hərbi əməliyyatlarla müşayiət olunmuşdur”(77). “Azərbaycan” qəzeti,27 mart 1998-ci il.)

Qeyd edək ki, təkcə XX yüzillikdə bir milyona yaxın azərbaycanlı ermənilər tərəfindən öldürülmüş, 1,5 milyondan artıq soydaşımız Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan) departasiya edilmişdi - (H.A.).

Bütün bunları nəzərə alaraq X1X-XX əsrlərdə ermənilərin xalqımıza qarşı

törətdikləri soyqırımı və kütləvi represiya aksiyalarina hüquqi-siyasi qiymət vermək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 26 mart 1998-ci ildə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" fərman imzalamışdır. Fərmanda qeyd edilir ki, əsrlər boyu Qafqazda azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş və planlı şəkildə həyata keçirilmiş deportasiya və soyqirimi siyqsəti nəticəsində xalqımız çox ağır işgəncələrlə və milli faciələrlə üzləşmişdir."Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq xülyası ilə yaşayan, tarix boyu özgə torpaqlarında gözü olan ermınilər-azərbaycanlıları öz dədə-baba torpaqlarından didərgin salmış, kütləvi qətl və qırğınlara məruz qoymuş, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi abidə və yaşayış yerlərini dağıdıb xarabalıqlara çevirmişlər.(7,s.103). (H. Abdallı. Azərbaycan: müstəqilliyimizin sosial-siyasi problemləri.B.2005.)

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bu istiqamətdə apardığı ardıcıl və davamlı siyasəti bu gün də davam edir.Qeyd edək ki, Respublikanın Prezidenti cənab İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar olaraq bildirmişdir ki, qarşılıqlı güzəştdən söz belə gedə bilməz. Bizim güzəşt etməyə heç nəyimiz yoxdur.

Qeyd edək ki, ermənilərin uydurma soyqırımı böyük bir iftiradır. "Erməni soyqırımı" ilə bağlı türkiyəli Yusif Sarinay "Azərbaycan" qəzetinə müsahibə vermişdir. Həmin müsahibədə onların riyakarlığı, xəbisliyi və qəddarlığı açıqlanmışdır. Bu faktlara nəzər salaq və "ermənilərin soyqırımı" hadisəsinin faktiki olaraq kim tərəfindən törədildiyini bütün dünyaya bəyan edək. Göründüyü kimi, elə, Yusif Sarinay da bu fikirdədir!

Türkiyə Arxivləri İdarəsinin başqanı Yusif Sarinay ermənilərin hər il 24 aprel tarixini dünyaya «erməni soyqırımı günü» kimi təqdim etmələrinin yalan olduğunu sübut etmək məqsədilə Türkiyə arxivlərinin, xüsusən də Osmanlı dövrünə aid arxivlərin qapılarını bütün ölkələrin tarixçilərinin, alimlərinin üzünə açdıqlarını bəyan edərək və bu fakta aydınlıq gətirərək bildirmişbir ki, 24 aprel erməni terrorçularının başçılarının həbs olunduğu gündür.

Ermənilərin tarixi faktları araşdırmaqdan yayınmalarına etiraz edən bir fakta nəzər yetirək. Hələ, 2005-ci ildə Türkiyənin baş naziri Rəcəb Təyyib Ərdoğan Ermənistan prezidenti R.Koçaryana müraciət edərək soyqırımla bağlı araşdırmalar aparılması üçün müştərək komissiya yaradılmasını bildirsə də, lakin Ermənistan tərəfindən cavab alınmadı.

Yenə də Yusif Sarınayın gəldiyi qənaətə diqqət yetirək. Arxiv başqanı bildirmişdir ki, 1915-ci il aprelin 24-ü erməni terror təşkilatları - «Qnçak», «Daşnak» və «Ramqavar»ın liderlərinin həbs olunduğu gündür. Bu təşkilatlar XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Osmanlı torpaqlarında terror və qətllər törətmək məqsədilə yaradılmışdı. 24 aprel həbsi onların qətllər törətmək, Anadolu torpaqlarında «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq məqsədlərinə nail oldu. Əslində, 1915-ci il aprelin 24-də, nə də ondan bir neçə gün əvvəl və sonra Anadoluda heç bir döyüş və ya köçürmə hadisəsi baş verməmişdir. Ermənilər bu günü ona görə soyqırımı hadisəsi kimi qeyd edirlər ki, qurduqları plan boşa

çıxmış, terrorçu liderləri məhz həmin gün həbs olunmuşdur. Biz dünyanın bütün alimlərini, tədqiqatçılarını arxivlərimizə dəvət edir, elmi araşdırmalar aparılmasını təklif etsək də hələ Ermənistandan bir nəfər də gəlməyib. Düzdür, başqa dövlətlərdə yaşayan erməni mənşəli alimlər də gəlir, lakin onlar da Osmanlı dövrünün tarixi ilə maraqlanırlar»(9). ("Azərbaycan" qəz.,25 aprel 2007.) Erməni xalqına belə bir sual verəsən, arxivə gəlməkdən, bu sahəni araşdırmaqdan niyə qorxursunuz? Bəs soyqırımı bütün dünyaya tanıtmaq istəyirsiniz? Ermənilərin səs-küyü sayəsində indiyədək «ermənilərin uydurma soyqırımı» iddiasını 18 dövlət tanıyıb - (H.A.).

Yusif Sarinay daha sonra bildirmişdir ki, ötən əsrin əvvəllərində Türkiyədə yaşamış isveçli minbaşı Hyalmar Pravitzin 1917-ci ildə İsveçdə «Nya Daglikt Allehanda» qəzetində çap etdirdiyi məktubu bu günlərdə Türkiyəli tədqiqatçılar tapmışdır. Həmin bu məktub ermənilərin soyqırımı iddialarını alt-üst edir və aprelin 24-də belə hadisə baş vermədiyini ortaya çıxardır. Ona görə ki, bu isveçli minbaşı 1915-1917-ci illərdə ermənilərlə bərabər Türkiyədə yaşayıb. Həmin məktub kiçik ixtisarla verilir: «Bu yaxınlarda xaricdən ölkəmə döndüm. Erməni məsələsi ilə bağlı əlimə iki kitab keçdi, hər ikisini oxudum. Birincisi, Karl Dustağın «Soylu insan -Sven Hedin», ikinci kitab isə Marina Stcernstegin «Ermənilərin acınacaqlı vəziyyəti» adlı kitab idi. Birinci kitabı oxuyarkən zibilliyə atdım, ikinci kitabın əsas ideyası isə ermənilərin yaşadıqları «dəhşətləri» qabardıb insanların zehninə həkk etməkdir. Bu kitabı birnəfəsə oxudum. Təqdim etdiyim bu yazıda məqsədim kitabda deyilənlərin yalan və uydurma olduğunu ortaya qoymaqdır. Çünki mən, məhz həmin hadisələrin canlı şahidiyəm və ona ədəbiyyatın bədii obrazları ilə yanaşmıram. Ermənilərin «səfalətini» mənim qədər heç bir isveçli yaxından görmək və öyrənmək fürsəti qazanmayıb. Səfərimin əsas məqsədi hər iki yazarın hadisələri görmədən iddia etdikləri soyqırımın gerçəkliklərini öyrənmək idi. Hər iki müəllif yazılarında türklərin və almanların ermənilərə qarşı qeyri-insani, barbarcasına davrandıqlarını iddia edirlər. Səfərimə Türkiyədə Ermənilərin köçürüldüyü əraziləri gəzib dolaşmaqdan başladım. Elə bilirəm ki, mənim yazdıqlarım həmin müəlliflərin yalan yazdıqlarını oxuculara inandıra biləcək. Mən bu müəlliflərə qarşı protest edirəm.

Real tarixi faktlara əsaslanan Y.Sarınay yazır ki, əslinə qalsa, almanların və müttəfiqlərinin (Türkiyə, Avstriya, Macarıstan, Bolqarıstan) tərəfdarıyam. İstanbuldan Anadoluya doğru səfərə başladım. Bu arada qulaqlarıma amerikalıların «zavallı ermənilərin» türk əfəndiləri tərəfindən öldürüldüyü və soyqırımı söz-söhbətləri çatırdı. Uzun illər Yaxın Şərqdə yaşadığım üçün ermənilərin özlərini Tanrının ən sevimli bəndələri kimi təqdim etmələrini heç vaxt qəbul etməmişəm. Ancaq bunun məsələyə dəxli yoxdur, türklərin öldürdükləri insanlar haqqında gerçəkliyi öyrənməyə qərar vermişdim. Türkiyənin hər yerində aclıq, səfalət, ehtiyac baş alıb gedirdi. Ancaq heç bir soyqırımı və kütləvi şəkildə öldürmə halları yox idi. Müharibənin əvvəlində Osmanlı imperatorluğunun erməniləri Şimal ərazilərindən cənuba daşınmasının

səbəbini öyrəndim və türk hökumətinin məcburi səbəblər üzündən bunu yerinə yetirdiyini başa düşdüm. Yerli müsəlman əhaliyə nifrət hissi daşıyan və istila ordusu ilə birləşib yerli planlar hazırlayan, yeni zamanda rusların gəlməsini gözləyən ermənilərin Ərzurumdan çıxarılması həm gərəkli, həm də əhəmiyyətli bir addım idi. 1916-cı ilin fevralında Ərzurum rusların əlinə keçərkən hələ Rusiyadan yaxşı tanıdığım bir erməni mənə dedi ki, əgər ermənilər Ərzurumdan əvvəlcədən çıxarılmasaydılar, biz bunlara çoxdan sahib olmuşduq.

Türkiyə kimi bir ölkə içində gizlənmiş bu cür insanlara qarşı tədbir görülsə, bunu normal qarşılamaq lazımdır. Ermənilərin türk əsarəti altında yaşadıqlarını və davamlı olaraq təzyiq gördüklərini iddia edənlərin tamamilə yalan danışdıqlarını söyləyirəm. Əslində, o dövrdə ermənilərdən dəfələrlə pis yaşayan və əsarət altında əziyyət çəkən xalqlar var idi. Məsələn, rusların təzyiqi altında əzilən azərbaycanlılar, belçikalıların əzab-əziyyətinə qatlaşan Konqo zənciləri, Fransanın işgüzar və talan etdiyi qvineyalılar ermənilərdən daha pis vəziyyətdə idilər. Bu xalqlar ermənilərin özləri haqqında yalandan iddia etdiklərini həqiqətən yaşamışlar, onlar ermənilərdən daha çox itki verdilər.

Zaman-zaman müxtəlif yerlərdə ermənilərə qarşı müşahidə olunan düşmənçilik münasibətlərinə yalnız və yalnız ermənilərin özləri səbəbkardır. Mən məhz osmanlıda ermənilərə qarşı xoş münasibətlərin şahidi oldum.Ermənilər öz dinlərini yaşadıblar, dillərində danışırlar, məktəbləri olub,bir sözlə, hər bir xalqa lazım olan hər cür şəraitdə təmin olunublar. Köç məsələsinə gəlincə,qeyd edim ki, Türkiyənin o zaman yaşadığı ağır şəraitlərə, yəni üç güclü düşmən tərəfindən hücuma məruz qalmasını nəzərə alsaq, demək olar ki, bu köçə bundan artıq yardım göstərmək olmazdı.

Problemi araşdıran tədqiqatçı kimi bunu da deməliyəm ki, problemlə bağlı ermənilərin əsassız olaraq köç iddialarına və bununla ilgili məsələlərə də aydınlıq gətirməyi zəruri hesab edirəm. Köç məsələsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki,Türkiyənin həmin zaman kəsiyində yaşadığı ağır şərtlərə yəni üç güclü düşmən tərəfindən hücuma məruz qalmasını nəzərə alsaq, demək olar ki, bu köçə bundan artıq yardım göstərmək olmaz. Buna baxmayaraq, onların Anadoluda qatarda Konyaya,öküz arabalarında Toros dağlarına getdiklərini, Tarsus və Adanada çadır düşərgələrində görmüşəm. Bundan başqa, Hələbdə, Deur-əl-Zor və başqa yerlərdə onlarla rastlaşmışam, Hələbdə bir hotel sahibi olan erməni tanışımla dəfələrlə türklər barədə söhbətimiz olub. O, heç vaxt türklər haqqında pis danışmayıb. Mən bir gün Camal Paşa ilə görüşəsi idim. Həmin erməni tanışımla bu barədə danışdım. O, Camal Paşa haqqında yumşaq və səmimi danışdı.” (91,s.3) . (“Azərbaycan”qəzeti,24 aprel 2007).

Mən hadisələri gözü ilə görən bir şahid kimi erməni köçünü müşahidə edən türk candarma birliklərinin ermənilərə qarşı soyqırımı həyata keçirdiyi iddiasına qətiyyətlə qarşı çıxıram. Gələcəkdə fərqli yerlərdə erməni mövzusuna bir də qayıdacağam, eynən indiki kimi tərəfsiz olacağam. Daha sonra məlum oldu ki, isveçli minbaşı Hyalmar Praviz sonralar daha böyük, geniş həcmli məqalələr yazmış, dünyanın bir neçə kitabxanalarında 1918-ci ilin oktyabrında

Stokholmda çap olunan «Fran Persien, Stiltye Osh Storm» kitabının 215-222-ci səhifələrində eyni mövzuya toxunmuşdur. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, Türkiyə kimi bir ölkə içində gizlənmiş bu cür insanlara qarşı tədbir görülsə, bunu normal qarşılımaq lazımdır. Ermənilərin türk əsaərəti altında yaşadıqlarını və davamlı olaraq təzyiq gördüklərini iddia edənlərin tamamilə yalan danışdıqlarını söyləyirəm. Əslində, o dövrdə ermənilərdən dəfələrlə pis yaşayan və əsarət altında əziyyət çəkən xalqlar var idi.

Reallıqlar sübut edir ki, zaman-zaman müxtəlif yerlərdə ermənilərə qarşı müşahidə olunan düşmənçilik münasibətlərinə yalnız və yalnız ermənilərin özləri səbəbkardır. Araşdırmaların nəticələri göstərdi ki, ermənilərə qarşı həmişə xoş münasibət olmuş, məhz bu səbəbdən onlar indiyə kimi dinlərini yaşadıblar, dillərində danışırlar, məktəbləri olub, bir sözlə, hər bir xalqa lazım olan hər cür şəraitlə təmin olunublar.

Həcər Verdiyeva

Erməni terroru kürdlərə qarşı

"Erməni məsələsinin" həlli məqsədilə, hakimiyyət nümayəndələrinə qarşı silahlı çıxışların təşkilinə meylini heç vaxt gizlətməmiş "Daşnaksutyün" partiyası Osmanlı imperiyasında bir sıra uğursuz cəhdə əl atdıqdan sonra XIX əsrin sonunda bütün diqqətini Qafqaza yönəltdi. Rusiya imperiyası erməni-qriqorian kilsəsinin əmlakı üzərinə sekvestr qoyduqdan sonra, XX əsrin əvvəllərində daşnaklar artıq Rusiya hökumət nümayəndələrinin, xüsusilə Qafqaz administrasiyasının yüksək vəzifə sahiblərinə qarşı çıxmağa başladılar. Bunun nəticəsində Birinci rus inqilabı ərəfəsində erməni terror dalğası öz pik nöqtəsinə çataraq, Cənubi Qafqazı da keçdi. Bu zaman erməni şovinist dairələri öz çirkin planlarının həyata keçirilməsi üçün xüsusi yaraqlı dəstələr yaradırdılar. Bu dəstələr "Daşnaksutyün" partiyasının I qurultayının 1892-ci ildə qəbul etdiyi qərardan sonra formalaşmağa başladı. Döyüşçü dəstələrin maliyyələşdirilməsi üçün daşnaklar xüsusi maliyyə büdcəsi yaratdılar. Burada həm "Daşnaksutyün" üzvlərinin partiyaya üzvlük haqqı, həm də erməni lobbisinin imkanlı nümayəndələrinin ianələri toplanılırdı. Bakının "qara qızılı" hesabına Rusiya imperiyasının ən varlı sahibkarlarından birinə çevrilən A.Mantaşev daşnakların maliyyələşdirilməsində böyük rol oynayırdı. Arxiv sənədləri göstərir ki, erməni ideoloqlarının heç bir izahı və əsası olmayan iddialarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə mənbəyi rolunu öz üzərinə götürən "Erməni milli bankı"nın əsasını 1902-ci ildə Londonda məhz A.Mantaşev qoymuşdu(2, 38arxa).

Daşnak terroru Birinci rus inqilabından sonra da bütün Rusiya ərazisi boyunca həyata keçirilirdi. Təkcə 1907-ci ildə xüsusi məktəblərdə hazırlanmış "Daşnaksutyün" döyüşçüləri tərəfindən 3.060 terror aktı həyata keçirilmişdi. Belə məktəblərdən biri də Bolqarıstanda, Ril monastırında yerləşirdi (8, 42-43). Elə həmin ildə daşnaklar imperator II Nikolaya və imperiyanın hökumət başçısı

P.A. Stolıpinə qarşı sui-qəsd hazırlamışdılar. "Daşnaksutyün" partiyasının bu niyyətini onun malik olduğu real qüvvə - sayı 100.000-dək olan - zinvorlar (döyüşçülər) ordusuna sahib olması faktı da izah edə bilər(8, 33). Qeyd etmək lazımdır ki, Birinci rus inqilabı illərində, bu hərbi qüvvənin saxlanması üçün daşnaklar çar əskinasları ilə 10 milyon rubla qədər maliyyə vəsait xərcləmişdilər (8,34).

Mühafizə bölməsinin agentura məlumatlarına əsasən Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində "Daşnaksutyün" partiyası çox aktiv şəkildə silahlanmağa davam edir, hətta ABŞ-dan da silah alırdı. Erməni ekstremistləri tərəfindən alınan silahlar Qafqaza müxtəlif marşrutlar üzrə və əsasən Qara dəniz limanlarından gətirilirdi. Bu faktlar, erməni millətçilərinin inqilabdan sonrakı dövrdə hökumət əleyhinə çıxışlara və zorakı aksiyalara çox fəal şəkildə hazırlıq görmələrindən xəbər verir. Onların bu fəaliyyətinin tərkib hissəsi isə Birinci dünya müharibəsi dövründə eybəcər bir forma almış erməni terroru idi.

Birinci dünya müharibəsi erməni terrorizminə yeni təkan verdi. 1914-cü ilin sonu - 1915-ci ilin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının Van, Zeytun, Bitlis, Muş əyalətlərində fəaliyyət göstərən erməni quldur birləşmələri, Kiçik Asiyanın bir hissəsinin rus ordusu tərəfindən işğal edilməsindən istifadə edərək və bu işğalın onların planları üçün əlverişli şərait olduğunu hiss edərək, Osmanlı ordusuna qarşı çıxmağa başladılar. Bu çıxışlar nizami ordu ilə uğursuz toqquşmalar xarakteri daşımaqla yanaşı, həm də dinc əhaliyə qarşı cəza aksiyaları ilə, onların kütləvi qətlə yetirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Qeyd olunmuş konkret xoronimdə* türklərlə yanaşı, həmçinin burada yaşayan kürdlər də zorakılığa və qətliamlara məruz qalırdı. Rusiya Federasiyasının arxivlərində saxlanılan tarixi sənədlər 1915-ci ilin yanvarında erməni silahlılarının törətdiyi azğın əməllərə şahidlik edir. Bu sənədlərdə ermənilərin kürd kəndlərini talan etdiyi və kürd qadınlarına qarşı zorakılıq törətdikləri göstərilir(12,87).

Regionda erməni özbaşınalığı 1915-ci ilin yazında da davam etdi. Belə ki, infanteriya generalı P.Oqanovskinin fərmanı ilə daşnak S.Tiqranyan Rusiya qoşunları tərəfindən işğal edilmiş ərazidə mülki hissə üzrə müdir təyin olunmuşdu. Tutduğu vəzifədən sui - istifadə edərək P.Oqanovski erməni yaraqlı dəstələrinə geniş səlahiyyətlər verir, onları inzibati vəzifələrə təyin edir, "erməni qaçqınlarını kəndlərdə yerləşdirir, onlara kürdləri qarət etmək, mal-qarasını sürüb aparmaq imkanı verirdi"(8, 66).

1915-ci ilin yayında Van əyalətinin rus Qafqaz ordusu tərəfindən işğal olunmasından və zinvorların və zinvorların ideoloqları olan daşnakların tam ixtiyarına verilməsindən sonra, regionda yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət yerli əhali üçün dözülməz bir hala çevrilmişdi. Daşnak Aram Manukyanın göstərişi ilə zinvorlar "türklərin və kürdlərin bu əraziləri tərk etməsindən sonra qalan əmlakını talan etmiş, kürdlərə və türklərə məxsus otlaq və zəmilər erməni əhalisinə verilmişdi"(8,67). Sovet ermənişünası A.B.Karinyan Birinci dünya müharibəsi

*coğrafi məkan

illərində erməni silahlı dəstələrinin vəhşilikləri barədə öz əsərlərində yazır, kürd və türk əhalisinin zinvor dəstələri tərəfindən sistematik qətliamlara məruz qaldığını göstərən faktları vurğulayırdı (10, 65-66).

Erməni yaraqlılarının müsəlman əhalisinə, xüsusilə kürdlərə qarşı zorakılıq əməlləri 1916-cı ildə də davam etməkdə idi. Belə ki, 1916-cı ilin sentyabr ayında Qafqaz ordusunun səhra qərargahı yanında hərbi məhkəmə tərəfindən 3-cü və 4-cü erməni dəstələrinin yaraqlılaqrı "kürd qadın və qızlara zorakılıq tətbiq edərək, 26 qadın və uşağa işgəncələr verərək və ölümcül zərbələr endirərək qəsdən zərər vurmaqda" təqsirləndirilirdilər (12,124).

Kürdlərin Birinci dünya müharibəsi illərində törətdikləri qətliamlar barədə bu dövrdə nəşr olunan "Erməni xəbərləri" adlı ictimai-siyasi həftəlik qəzet də yazırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu jurnalın səhifələrində "erməni qələmi"dominantlıq edirdi. Erməni zinvorlarının törətdiyi vəhşilik faktları o qədər təkzibedilməz idi ki, hətta bu millətçi qəzetin ermənipərəst redaksiya heyəti də həqiqətin səsini batıra bilməmişdi.Belə ki, "Erməni xəbərləri" qəzetində dərc olunmuş materialların birində aşağıdakı məlumatlara rast gəlmək olar: "Müharibəyə qədər 800 000-dən çox kürdün yaşadığı - Van gölündən cənub və qərb tərəfə, Bitlis-Muş rayonundan, daha sonra Xnıs, Bulanık, Patnots, Manazkert, Ala-Dağıdan və Alaşkertlə birgə Basen və Bayazid - Diadinin rayonlarına qədər uzanan bütün sahə hazırda tamamilə boşdur" (7, 15). Bu fraqment birmənalı olaraq sübut edir ki, Osmanlı imperiyasının Kiçik Asiya regionunun müsəlman əhalisinin yaşadığı demoqrafik kollapsın səbəbkarı məhz erməni yaraqlılarıdır.Onların Şərqi Anadolu əhalisinə - türklərə və kürdlərə qarşı törətdiyi soyqırım nəticəsində, artıq 1916-cı ilin yazında bu məkandan Cənubi Qafqaza müsəlman qaçqınların axını müşahidə olundu. Onların Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində aşkar etdiyimiz qeyri – dolğun siyahıları bu faciənin böyük miqyasından xəbər verir (4, 62, 63, 86-90, 96, 96 arxa).

Erməni terroru Osmanlı imperiyasının Kiçik Asiya regionunda törədilən cinayətlərlə məhdudlaşmadı. "Böyük Ermənistan" əfsanəsini Şərqi Anadoluda həyata keçirməyə nail ola bilməyən erməni şovinistləri Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım və terror törətmək taktikasına keçdilər. Qeyri-dəqiq hesablamalara əsasən təkcə Bakı quberniyasında 1918-ci ilin yazında 40 mindən çox azərbaycanlı erməni millətçiləri tərəfindən qətlə yetirilmişdilər. Demoqrafik kollapsa səbəb olmuş total şəkildə aparılan erməni terroru sonrakı dövrlərdə də davam etmişdi.Həmin ilin payızında erməni silahlı dəstələri 1897-ci ildə aparılan Rusiya ümumi siyahıyaalma məlumatlarına əsasən 314 müsəlman kəndinin qeydə alındığı Zəngəzurda 115 Azərbaycan kəndində qırğınlar törətmişdilər (5,127-128;6,18). Yelizavetpol quberniyasında 69 kürd kəndinin qeydə alındığını (9, 162) və onların bir hissəsinin Zəngəzur mahalında məskunlaşdığını nəzərə alsaq, belə bir reallığı göstərə bilərik ki, XIX ərin sonundan etibarən erməni terror hərəkatında aktiv iştirak etmiş və 1918-ci ilin payızında Zəngəzurda törədilən qırğın zamanı xüsusi "fərqlənmiş" məşhur terrorçu Andranikin dəstəsi kürd kəndlərini də qırğınlara məruz qoymuşdu.

Bu məsələni araşdıran tədqiqatçılar ötən əsrin birinci yarısında İrəvan torpaqlarında baş verən erməni terrorunun dəhşətli nəticələrini diqqətə çatdıraraq, göstərmişlər ki, erməni milətçiləri bu məkanın əhalisini - Azərbaycan türkləri və kürdləri fiziki cəhətdən məhv etmişlər. XX əsrin 20-30-cu illərində müxbir kimi fəaliyyət göstərən erməni tədqiqatçısı Anait Lalayan öz əsərlərində faktiki materiallara istinad edərək, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, həmçinin kürdlərin də erməni terrorizminə məruz qaldığını bildirmişdir. A.Lalayan "müsəlmanlar- düşmənlərimizdir" şüarı altında Azərbaycan torpaqlarında daşnak hökumətinin "azərbaycanlı və kürd kəndlərini bombardman edərək, müsəlman əhalisini məhv etdiyini" yazmışdır. Müəllif erməni quldurları tərəfindən törədilmiş soyqırımı nəticəsində, bu illərdə İrəvan bölgəsində müsəlman kürdlərin 98%-nin və yezidi kürdlərinin 40%-nin qətlə yetirildiyini vurğulamışdır (11,99).

Bizim hesablamalarımıza əsasən, əgər 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 43.784 müsəlman kürd və 17.219 yezidi kürdü yaşayırdısa(9, 249), 1920-ci ildə soyqırımı nəticəsində yuxarıda göstərilən Anait Lalayanın verdiyi məlumatı nəzərə alsaq bu dövrdə müsəlman kürdlər təxminən 43 min, yezidi kürdləri isə təxminən 7 min insan itirmişdi. Bu faktlar Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, həm də kürdlərə qarşı erməni vandalları tərəfindən törədilmiş erməni terrorunun dəhşətli nəticələrini birmənalı şəkildə diqqətə çatdırır. 1918-1920-ci illərdə daşnak hökuməti İrəvan bölgəsində ümumilikdə 300 müsəlman kəndini məhv etmişdi. Bu vəhşi qətliamdan yalnız Uluxanlı kəndi və Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın müsəlman təbəqəsinin cüzi bir hissəsi – 300 ailə xilas ola bilmişdi (3, 19).

Erməni millətçi şovinizminin ideoloqları artıq bir əsrdən çoxdur ki, Aralıq dənizindən Qafqaza qədər olan geniş ərazilərə bədbəxtlik və ölüm gətirir. Bu regionda yaşayan insanlar - müsəlmanlar, xristianlar və iudeylər də həmçinin öz təcrübələrində erməni vandalizminin şahidi olmuşlar. Bu acı aqibəti XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq erməni millətçiləri tərəfindən zorakılığa məruz qalan, şər və zülmət yayan erməni terrorçularının cinayətkar əməllərindən əziyyət çəkən kürdlər də yaşamışlar. Belə ki, yenidənqurma illərində* uydurma "Dağlıq Qarabağ" probleminə qayıdan erməni millətçiləri, 1988-ci ilin noyabrında daşnak alqoritmlərini əsas götürərək İrəvan torpaqlarında "etnik təmizləmə" həyata keçirdilər.Bu zamanı say 1000 nəfərdən çox olmayan ruslar da Ermənistan SSR-dən çıxarıldılar(1,135). Kürdlərin böyük bir qismi də bu dövrdə bütün Azərbaycan türkləri kimi Ermənistan SSR- dən qovuldu. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə SSRİ-nin dağılmasına qədər Ermənistan SSR-dən təxminən 18 min kürd Azərbaycan SSR-ə üz tutmuşdu(1, 135). Beləliklə,

* 1987-1991

SSRİ-nin dağılması ərəfəsində, erməni millətçiləri tərəfindən həyata. keçirilmiş "etnik təmizləmə" Ermənistan SSR-i monoetnik dövlətə çevirdi və bu da "erməni sindromu" nun parlaq göstəricisidir. Hazırkı dövrdə

tseqakronizmi* rəhbər tutan Ermənistan Respublikası rəhbərliyi bu siyasəti davamlı olaraq aparır, erməni irqçilik nəzəriyyəsinin ideoloqu olan Njdeyə İrəvanda abidə ucaldır, dünya xalqlarının qanına susayan Dronun xatirəsini əbədiləşdirir.

*irqçilik

Ədəbiyyat:

1.Arzumanlı Vaqif, Mustafa Nazim. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işlər İdarəsinin Siaysi sənədlər Arxivi(sonra-ARP İİ SSA, f.276, siy.8,s.v.277.

3.ARP İİ SSA, surətlər fondu, №1836. Отчет Тюрксекции ЦК КП(Б) Армении.

4.Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f.335, siy.1, s.v.1.

5. İsgəndərov Anar. Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920. Bakı, 2012.

6.Mustafayev N.Y.1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı.Bakı, 2014.

7.Армянский вестник. М., 1916.13 ноября. №42.

8.Багиров М.Б., Вердиева Х.Ю.В поисках истины…Лицо армянства. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики.Документы свидетельствуют…Баку, 2011.

9.Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999.

10.Кариняан А.Б. К характеристике армянских националистических течений. Журнал «Большевик Закавказья». Тифлис, 1928. №9-10

11.Лалаян А.А. Контрреволюционная деятельность партии Дашнакцутюн. //Исторические записки.1938 .№2.

12.Перинчек Мехмет. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. Москва, 2011.

İsmayıl Musa

“Madrid sənədi – prinsipləri”: baxışlar və problemlər

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına dair “Praqa prosesi”nin gedişində **“Madrid sənədi” məsələsi** ortaya çıxdı və onun ətrafında diplomatik qalmaqal yaşandı. Belə ki, ATƏT XİNŞ-in 2007-ci il noyabrın 27-də keçirilən iclasından öncəki görüşdə həmsədrlər Ermənistan və

Azərbaycanın Xarici İşlər nazirlərinə birgə yazılı təkliflərini təqdim etdilər. Rusiya (S.Lavrov) və Fransa (B.Kuşner) baş diplomatlarının, habelə ABŞ Dövlət katibinin müavini U.Bernsin də qatıldıqları həmin görüşdə münaqişə tərəflərinin Xarici İşlər nazirlərinə verilən təkliflər sənədi öncə tam açıqlanmadı, hətta "gizlədildi".

Həmsədrlərin təkliflər paketi ("Madrid sənədi") onun müəlliflərinə görə, münaqişənin dinc yolla tənzimlənməsinin - axırıncı fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmalı olan - ədalətli, qarşılıqlı məqbul, qərəzsiz və tarazlaşdırılmış baza prinsipləridir. Buradan da göründüyü kimi, həmsədr dövlətlər və ATƏT baza prinsipləri haqqındakı sənədi "gələcək nizamlama üçün daha real əsas" hesab edirlər. Bir sıra politoloq-ekspertlər isə sənəddə yeniliklərin olmadığını vurğulayaraq, onun sadəcə əvvəlki danışıqların tezislərini özündə cəmləşdirdiyini bildirirlər. Onların nəzər nöqtəsinə görə, həmin təkliflər paketinin təqdimatında (özü də müzakirələrsiz) başlıca məqsədlər bunlar olmuşdur:

1. Tərəflərin məsuliyyətdən yayınmalarının önlənməsi.

2. Hər iki dövlətdə 2008-ci ildə keçiriləcək prezident seçkilərindən sonra da danışıqların davam etdirilməsinə əvvəlcədən təminat alınması.

Bu məqsədlərin detallarına varıldıqda həmsədrlərin (bütövlükdə, ATƏT-in) təklif edilən baza prinsiplərinin qəbulu ilə danışıqların hazırkı mərhələsini bitirib yeni dönəmə-hərtərəfli sülh sazişinin layihəsinin işlənilib hazırlanılmasına-keçirilməsini istədikləri bəlli olur. Sənəd habelə həmsədrlərin bu kimi niyyətlərini də açıqlamağa imkan verir. Yəni prezidentlərin: **a)** mümkün olan bütün sahələrdə tərəflərarası etimadın möhkəmləndirilməsinə yönəlik tədbirləri davam etdirmələri; **b)** öz ölkələrinin əhalilərini sülhə hazırlamaları; **c)** müharibənin münaqişənin həlli vasitəsi olmasına dair bəyanatlarla çıxışlara təcili son qoymaları və s.

Həmsədrlər seçkidən sonrakı dönəmdə danışıqlar prosesinin "ağ vərəq" dən, yəni "sıfır"dan başlanılması durumunun yaranmaması üçün prezidentlərin baza prinsipləri ilə bağlı "şifahi razılaşmaları"nı əldə etməkdə də maraqlı olmuşdular. Tələsdikləri gözönündə olan həmsədrlərin prezidentlərin seçkilərə qədər həmin sənədi birgə bəyanat olaraq (guya ki, status-kvonun saxlanması üçün) elan etmələrinə cəhd göstərmələri də alınmadı. Yəni belə bir birgə bəyanat verilmədi. Bu tələskənlik prezidentlərdən birinin (Ermənistanda) və habelə həmsədrlərin dəyişməsi ehtimalı ilə də izah olunurdu.

Çoxlu mübahisəli və ziddiyyətli məqamlara malik olan və bir müddət açıqlanmayan **"Madrid sənədi" diplomatik çevrələrdə müxtəlif mövqelər** yaratdı:

- sülh danışıqlarının "Praqa formatında davamı" imkanı (E.Məmmədyarov);
- Azərbaycan üçün "kapitulyasiya aktı", başqa sözlə, təslimçi sülh (ölkədaxili bəzi qeyri-rəsmi dairələr);
- Ermənistanın uğuru və onun maraqlarının ən çox təmin edilməsi və mövqelərinin möhkəmlənməsi (V.Oskanyan);

- konfliktin nizamlanması üçün “qızıl şans” (Q.Lenmarker);
- “kompromislər üçün ən optimal variant”-“yeni təşəbbüs deyil, təşəbbüslərin sonu” (M.Brayza);
- “münaqişənin həlli üçün indiyədək əldə edilən bütün müsbət elementlərin ilk dəfə olaraq bir yerə toplanıldığı və gələcək addımları asanlaşdıracaq sənəd” (S.Lavrov);
- “referendum razılaşması” (Beynəlxalq Böhran Qrupu-S.Frayzer);
- “status-kvo sənədi”, “kövrək ümidlər” (Qərb mətbuatı: İngiltərənin “Ekonomiks” qəzeti və s.).

Bu kimi konkret tezislərin arxasındakı mövqelərin bir qədər ətraflı açıqlanması “Madrid sənədi” ətrafında yaranan diplomatik mənzərənin (qalmaqal və s.) anlaşılması baxımından faydalıdır. Həmsədrlərin təklif (təqdim) və münaqişə tərəflərininsə inkişaf etdirdikləri **bu paketlə bağlı haçalanmış mövqelər** mövcuddur.

Ermənistanda da hakimiyyətlə qeyri-rəsmi dairələrin yanaşmaları fərqli olmuşdur. “Madrid sənədi” ilə bağlı açıqlamalarında o vaxtkı Xarici İşlər naziri V.Oskanyan bunları bildirmişdi: bu sənəd bizim uğurumuzdur; ermənilər indiki kimi heç vaxt uğur qazanmayıblar; hazırkı baza prinsipləri mövqeyimizi möhkəmləndirir; diplomatiyamızın mövqeyi indi “müqayisə edilməz dərəcədə” möhkəmdir; Azərbaycan tərəfinin sərt bəyanatlarının xeyri yoxdur və həllə mane olur: biz danışıqlardan çəkilsək, sülh prosesinə ciddi zərbə dəyər; prosesdən imtina və “sıfır vəziyyəti”nə qayıdış Azərbaycana əlavə şans olardı; münaqişənin həllinin əsas prinsipləri sənəddə öz əksini tapıbdır, yəni əsas (açar) məsələ, birinci dərəcəli problem Dağlıq Qarabağın statusudur; Azərbaycan əvvəllər ərazilərin boşaldılmasını və qaçqınların qayıtmalarını başlıca problem sayırdısa, indi statusun aparıcı məsələ olması ilə razılaşmışdır; DQ-nin AR-dən ayrılmaqla öz müqəddəratını təyinetmə hüququ vardır; öz müqəddəratını həlletmə və yekun statusun səsvermə ilə müəyyənləşdirilməsi danışıqların əsas prinsipləridir.

“Madrid sənədi”ni Ermənistan üçün uğurlu sayan ölkə və diaspora-lobbi daxilindəki fikirlərlə əsla razılaşmayan keçmiş prezident L.Ter-Petrosyan isə bu təkliflər paketi ilə onun prezidentliyi vaxtındakılar arasında ciddi fərqlərin olmadığını iddia edir. Əlavə olaraq habelə Ermənistanın danışıqlar prosesindəki mövqeyinin onun zamanında indikindən qat-qat üstün olduğu da bildirilir.

Azərbaycan iqtidarı ilə ölkənin qeyri-rəsmi dairələri (siyasətçiləri, politoloqları,ekspertləri) də həmsədrlərin bu **təkliflər paketinə münasibətdə həmrəy deyillər. Azərbaycan Xarici İşlər nazirliyi:**

- “Madrid sənədi”nə normal yanaşdığını bəyan edərək danışıqların Praqa formatında davamını mümkün (faydalı) sayır;
- sənədin münaqişənin “mərhələli həll”ə üstünlük verdiyini iddia edir (Bu zaman başlıca dəlil kimi , 5 və ya 7 rayondan işğalçı qoşunların çıxarılması, demilitarizasiya tədbirləri, bərpa-tikinti işləri, sülhməramlı qüvvələrin

yerləşdirilməsi, kommunikasiyaların açılması, qaçqınların qayıtmaları və yalnız bunlardan sonra statusun müəyyənləşdirilməsi ardıcıllığı gətirilir;

- DQ-yə AR daxilində status (Tatarıstan, Başqırdıstan və s. kimi) verilməsinə problem olmadığını bildirir (Bununla yanaşı rəsmi İrəvanın sənəddə əksini tapdığını iddia etdiyi məsələlər, yəni Azərbaycanın da statusu birinci dərəcəli problem və danışıqların əsas prinsipi sayması təkzib olunur);
- ATƏT Xarici İşlər nazirlərinin bu (Madrid) toplantısında E.Məmmədyarovun vurğuladığı kimi, "Azərbaycanın bir sm torpağını da verməyəcəyi"nə dair mövqeyini təkrarlayır.

Respublikamızın qeyri-rəsmi dairələrinin yanaşmasına görə isə "Madrid sənədi"-Azərbaycan üçün "kapitulyasiya aktı, yəni təslimçi ("ədalətli") sülh deməkdir. DQ-yə de-yure müstəqillik vəd edən bu sənəd əslində "Kosovo həll modeli" deməkdir. Belə bir mövqe isə bu kimi dəlillərlə əsaslandırılır:

- yalnız 5 rayonun, özü də tədricən boşaldılması;
- məhdud erməni silahlı qüvvə kontingentinin bir müddət Kəlbəcərdə qalması;
- DQ-də bir müddət beynəlxalq idarəçiliyin tətbiq edilməsi;
- Ermənistanın nəqliyyat blokadasının birbaşdan götürülməsi;
- Azərbaycan ordusunun işğaldan azad edilən rayonlara dərhal daxil olmaması və həmin ərazilərə sülhməramlı qüvvələrin gətirilməsi (Bunun da AR-in statusdan yayınmaması üçün edildiyi vurğulanır);
- ermənilərin referendum hüququndan faydalanması və DQ-nin Azərbaycan-dan ayrılması, bununla da, AR-in suverenliyi prinsipinə riayət olunmaması - (Ermənilər referendumu Azərbaycandan ayrılma kimi qəbul edirlər);
- AR-in ərazi bütövlüyünün və BMT-nin Dağlıq Qarabağa dair məlum qətna-mələrinin sənəddə əksini tapmaması və orada "işğal" ifadəsinin işlənməməsi. (Bu da geriyə doğru addım sayılır, çünki bu məsələ Lissabon sammitinin sənədində qeyd edilmişdi).

ATƏT rəhbərliyi və strukturlarının həmsədrlərin təkliflərinə münasibətinə gəldikdə **Parlament Assambleyasının sədri Q.Lenmarker** Madrid toplantısında onları münaqişənin tənzimlənməsi üçün "qızıl şans" kimi dəyərləndirmişdi. Baza prinsipləri haqqındakı bu sənəd ATƏT, rəsmi Moskva, Paris və Vaşinqton tərəfindən həm də "nizamlanmanın həyat qabiliyyətli təməli" olaraq səciyyələndirilmişdi. **ABŞ-dan olan təmsilçi M.Brayza** "Dağlıq Qarabağ problemi"ni "zərif, kövrək məsələ" olaraq səciyyələndirərək "Madrid sənədi"ni belə dəyərləndirmişdi: "kompromislər üçün ən yaxşı, optimal variant", "yeni təşəbbüs deyil, təşəbbüsün sonu". (Bu iki mənada başa düşülə bilər: indiyə qədərki işlərin (təkliflərin) yekunu və ya danışıqların davamının önəmsizliyi, yəni sona (özü də uğursuzluqla) yetməsi). "Hər hansı tərəfin hərbi uğuru məğlubun qisas almaq niyyətilə törədə biləcəyi növbəti müharibə üçün əsas yaradır" mülahizəsini söyləyən amerikalı həmsədr də seçkilər öncəsi yürüdülən "məkik diplomatiyası" vasitəsilə prezidentlərin şifahi razılığının alınması mövqeyində olmuş, özü də buna çalışmışdı."Seçkilərə qədər heç bir fasilə olmaya-

caqdır, biz iki ölkə prezidentləri arasında şifahi razılaşmaların əldə olunacağını gözləyirik".

M.Brayza "Madrid sənədi"nin ortaya çıxmasından bir il sonra (XI.2008) APA-ya müsahibəsində "prinsiplər üzərində işi sona çatdırmağa çalışacaqlarını" bildirmişdi. O habelə danışıqlarda başlıca məsələ və diskussiyaların əsas məğzinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin öz müqəddəratını təyinetmə prinsiplərini uzlaşdırmaqdan ibarət olduğunu açıqlayıbdır. Amerikalı diplomat bunu da vurğulayıbdır ki, onun həmsədrliyi müddətində prezidentlərin razılığa gəlməyə bu dərəcədə hazır-yaxın olduqlarını heç bir zaman xatırlamır və onlar konstruktiv dialoqa çox meyllidirlər.

Fransalı həmsədr B.Fasyenin yanaşmasına görə, təklif olunan prinsiplər razılaşdırılardısa, onların detalları seçkilərdən sonra da müzakirə edilə və konkretləşdirilə bilərdi."Gəlin, münaqişənin həlli üçün 50 il gözləməyək" deyən B.Fasye onların təkliflərində heç bir tələ və ikimənalılıq olmadığının tərəflərə izah edildiyini də bildirmişdi. O, xülasə səciyyəli açıqlamasında həmsədrlərin "yeni" paketini, yəni "Madrid sənədi"ni "bizim ölkələrin Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesində kompromis əldə olunması üçün təklif edə biləcəyi yaxşı tövsiyə kimi" qiymətləndirmişdi. Fransalı həmsədrin şərhləri "Madrid sənədi"nin Qarabağ danışıqlarının baza razılaşdırılması çərçivəsində "əsas prinsiplər üzrə kompromislər layihəsi" olduğunu da söyləməyə əsas verir.

Rusiyanın mövqeyini onun Xarici İşlər naziri S.Lavrov belə ifadə etmişdi: həmsədrlərin təkliflərinə münaqişənin həlli yolunda indiyədək əldə olunan bütün müsbət nəticələrin toplu (ümumiləşdirilmiş) ifadəsi və gələcək fəaliyyəti asanlaşdıran sənəd kimi baxmaq lazımdır. Həmin ölkədən olan həmsədr Y.Merzlyakov isə baza prinsiplərinin razılaşdırılmasından sonra bütün münaqişə tərəfdarlarının müzakirələrə cəlb olunmasının zəruriliyini bildirmişdi: "Əgər Azərbaycan istəyərsə, azərbaycanlı icması da müzakirələrlə iştirak edə bilər".

Beynəlxalq Böhran Qrupu (S.Frayzer) də həmsədrlərin Madriddə tərəflərə təqdim etdikləri sənəddə zor tətbiqindən imtina, erməni qoşunlarının tutulan ərazilərdən çıxarılması, məcburi köçkünlərin (azərbaycanlıların) yerlərinə qayıtmaları, müvəqqəti status, sülhməramlı qüvvələr də daxil olmaqla əhəmiyyətli beynəlxalq yardım, qəti status haqqında referenduma dair qarşılıqlı razılaşma və digər məsələlərin özünə yer aldığını iddia edirdi.

Bir müddət məqsədli olaraq "gizlədilən" və bu üzdən də ətrafında müxtəlif şərh-izahlar verilən, barəsində çoxlu məlumatlar yayılan "Madrid sənədi", nəhayət ki, açıqlandı, rəsmən elan edildi. Bu, diplomatik hərəkət (akt) **"Böyük səkkiz"lərin İtaliyanın Akvila şəhərində keçirilən sammitində (VII.2009)** razılaşdırıldı (Həmin razılaşmaya dair ilkin anlaşmanın hələ B.Obamanın Rusiyaya rəsmi səfəri zamanı (IV.2009) əldə edildiyi bildirilir). Belə ki, həmsədr dövlətlərin prezidentləri **(D.Medvedyev, B.Obama, N.Sarkozi) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair birgə bəyanat** qəbul (10.VII.2009) etdilər.

Üç prezidentin bəyanatı ilə "Madrid sənədi"nin "mövcudluğu barədəki

şübhələr”ə ziddiyyətli inkar və təsdiqlərə son qoyuldu. Yəni həmin bəyanatla “Madrid prinsipləri”nin mövcudluğu rəsmən etiraf edildi. Orada “2007-ci il noyabrın 27-də tərəflərə təqdim olunmuş “Madrid sənədi”ndən bəhs olunurdu. **Birgə bəyanatın əsas qayəsini və məzmununu** bunlar təşkil edirdi:

- həmsədrlərin “Madrid sənədi”nin münaqişənin nizamlanmasının baza prinsiplərinə dair son təkliflər əsasında yeniləşdirilmiş variantını Ermənistan və Azərbaycan prezidentlərinə verməleri;
- Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin konfliktin tənzimlənməsinə dair həll edilməmiş qalan bir neçə məsələni də öz aralarında razılaşdırmaları və baza prinsipləri ətrafında danışıqları başa çatdırmaları.

Rəsmən açıqlanan **“Madrid prinsipləri” aşağıdakılardan** ibarətdir:

1. Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların Azərbaycanın nəzarətinə qaytarılması.

2. Dağlıq Qarabağa keçid statusu verməklə onun təhlükəsizliyi və özünüidarəsinə təminat verilməsi.

3. Ermənistanla Dağlıq Qarabağı birləşdirən dəhlizin yaradılması.

4. Dağlıq Qarabağın yekun statusunu müəyyənləşdirəcək hüquqi səlahiyyətli iradəni ifadə etmək hüququ.

5. Bütün qaçqın və köçkünlərin münaqişədən əvvəl yaşadıqları ərazilərə qayıtmaq hüququ.

6. Sülhməramlı əməliyyatları nəzərdə tutan beynəlxalq təhlükəsizlik təminatının verilməsi.

Bu, bənd və şərtlərdən açıqca göründüyü kimi, “Madrid sənədi-prinsipləri” Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına dair sülh prosesinin belə bir prosedurunu (mexanizmini) əsas tutur: **ilk mərhələdə —** hələlik beş rayonun boşaldılması+ qaçqınların qayıtması+ sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsi+ bərpa işlərinə başlanılması və kommunikasiyaların açılması; **ikinci mərhələdə isə —** digər iki rayonun qaytarılması və “Laçın dəhlizi məsələsi”nin həlli + yekun statusunun referendumla razılaşdırılması.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi prosesində keçilən yola nəzər saldıqda aydın şəkildə bunu görmək olar: baza prinsipləri sayılan “Madrid sənədi” əslində ermənilərin daima irəli sürdükləri üç şərt əsasında qurulubdur. Yəni həmin məlum şərtlərlə Madrid prinsiplərini qarşılaşdırdıqda belə bir siyasi-diplomatik mənzərə ortaya çıxır. Belə ki, ermənilərin **birinci şərti** (“DQ ilə AR arasında hər hansə bir şaquli idarəçilik – tabeçilik və asılılıq ola bilməz”) “Madrid sənədi”nin **ikinci və dördüncü prinsipləri**,yəni müvafiq surətdə “keçid statusu” və “referendum hüququ” məsələlərində ifadə olunubdur. Onların **ikinci şərti** (“Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında quru yolu ilə əlaqələrin təmin edilməsi”) Madrid prinsiplərinin **üçüncüsü** ilə (“dəhliz yaradılmasıyla”) səsləşir**. 3-cü şərtsə** (DQ-nin təhlükəsizliyinə beynəlxalq təminatın verilməsi”) həmsədrlərin təkliflərinin **altıncı** bəndində (“beynəlxalq təhlükəsizlik təminatlı sülhməramlı əməliyyatlar”) öz əksini tapmışdır.

“Madrid sənədi”nin üzərindən “məxvi”liyin götürülməsi və onun “yeniləşdirilmiş” variantının tərəflərə təqdim ediləcəyinin elanı da müxtəlif yönlü diskussiyalara və xeyli sayda mövqe-yanaşmanın ərsəyə gəlməsinə rəvac vermişdir. Yəni açıqlanan sənədin ayrı-ayrı bəndləri (müddəaları) barədə çoxlu diplomatik və elmi dəyərləndirmələr ortaya çıxmışdır. Onların yığcam xülasəsi aşağıdakılarda ehtiva olunur:

1) Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunan 7 rayonun “5+2” formulu üzrə boşaldılması planlaşdırılır. Buna əsasən gerçəkləşdirilən boşaldılma prosesi əvvəlcə beş rayonun qaytarılmasını nəzərdə tutur və işğalçı qoşunların Kəlbəcərlə Laçını tərk etmələrini isə sazişin imzalanmasından 5 il sonraya saxlayır. (Azərbaycandakı bəzi yanaşmalara görə isə, bu halda ermənilər DQ-nin 7 rayonu da daxil olmaqla işğal etdikləri 14 rayonumuzun yalnız yarısını qaytarmış olurlar). Burada M.Brayzanın açıqlamalarından birində özünə yer alan müddəaya istinad olunur. İrəvanda verilən (VII.2009) həmin açıqlama-bəyanatdan məlum olur ki, həmsədrlər “ərazi bütövlüyü” dedikdə BMT-nin Azərbaycan ərazisi kimi tanıdığı torpaqları, yəni DQ-ni nəzərdə tutmurlar. Onlar yalnız DQ ətrafındakı 7 rayonun qaytarılmasına AR-in ərazi bütövlüyünün təmin olunması kimi yanaşırlar.

2) Azərbaycan tərəfi, dəfələrlə bildirildiyi kimi, AR-in tərkibində Dağlıq Qarabağa yüksək muxtariyyət və onun təhlükəsizliyinə təminat verilməsinə etiraz etmir. (AR prezidentinin Dağlıq Qarabağ danışıqları üzrə xüsusi nümayəndəsi, XİN-in müavini A.Əzimov bununla bağlı baxışını belə ifadə etmişdir: Azərbaycan prinsipial mövqeyində dayanaraq hansısa kompromisə gedə bilər və Dağlıq Qarabağa (orada yaşayacaq iki icmaya) ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində ən yüksək səviyyəli idarəetmə statusu verməyə hazırdır; AR öz kompromis yolunu gələrək körpünün ortasında dayanıbdır və Ermənistan da maksimalist mövqeyindən çəkilərək körpünün ortasına gəlməli, məsələlərin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllinə razılığını qəti bildirməlidir. Diplomatın bu yanaşma-mövqeyi dövlət başçısının “Rossiya” telekanalının “Vesti v Subbotu” proqramına (4.VII.2009), Kişinyovda “AzTV” televiziyasına (9.X.2009) verdiyi müsahibələrdə də dəstəklənmişdir). Ancaq **“keçid-aralıq statusu**” və ondan sonrakı referendum məsələsinin ölkəmizdə doğurduğu rahatsızlıq gözönündədir. (Proseslərin belə inkişaf ssenarisinin verə biləcəyi nəticələrlə bağlı burada “Kosovo təcrübəsi”xatırlanır).

3) “Laçın dəhlizi məsələsi” münaqişənin nizamlanmasında **“açar problem**”lərdən biri olmaqla yanaşı Azərbaycan tərəfini daha çox qayğılandıran məqamlardandır. O, Ermənistanın konfliktin tənzimlənməsinə dair şərtləri sırasında mərkəzi yerlərdən birini tutur. “Madrid prinsipləri”ndən Kəlbəcərlə Laçının taleyinin müəyyənləşdirilməsinin (qoşunların çıxarılması, “dəhliz məsələsi”nin rəsmiləşdirilməsi və s.) sülh sazişindən, hətta ola bilsin ki, referendumdan sonraya saxlanılması mexanizmi görünür.

4) “Madrid prinsipləri” nizamlama prosesinin ikinci mərhələsində Dağlıq Qarabağın yekun statusunun müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu şərt

sənədin hazırda başlıca mübahisələrə səbəb olan 4-cü bəndində (prinsipində) əks olunmuşdur. AR-də müəyyən çevrələr bunu Azərbaycana qarşı qurulan hiylə təki səciyyələndirirlər (Belə bir hal beynəlxalq diplomatiyada evfemizm sayılır. Yəni qarşı tərəfin narazılığına səbəb ola biləcək hansısa arzuolunmaz ifadə və ya termin mənası onunla eyni anlama gələn digər ifadə ilə (anlayışla) əvəzlənir). Bununla əlaqədar olaraq da yenə M.Brayzanın Ermənistan mətbuatına açıqlamasında (VII.2009) özünə yer alan izaha dayanılır: "öz iradəsini ifadəetmə anlayışı ilə "referendum" və ya "plebissit" terminləri arasında heç bir fərq yoxdur. Bu isə teferendumla bağlı diskussiya, mübahisə və s. yeni təkan olmuşdur.

Azərbaycan tərəfi belə hesab edir ki, Dağlıq Qarabağın yekun statusu–- "Madrid prinsipləri"nin 4-cü bəndindəki kimi– öz müqəddəratını təyinetmə yolu ilə deyil, yalnız danışıqlarla və özü də azərbaycanlıların DQ-yə, o cümlədən də Şuşaya qayıtmalarından sonra müəyyən edilə bilər. İ.Əliyev son vaxtlardakı çıxışlarında Dağlıq Qarabağın heç vaxt, hətta 100 ildən sonra belə müstəqilliyə çıxmayacağını, yəni bunun gülünc və perspektivsiz ideya olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. Bəzi yanaşma və təhlillərə görə isə, "Madrid sənədi"nin yekun statusa dair ibarəli (üstüörtülü**) referendum təklifi əslində DQ-yə verilən "müstəqillik vədi**"dir.

"Madrid sənədi"nin açıqlanmasından sonrakı dönəmdə, xüsusilə də MDB-nin Kişinyov sammiti və Türkiyə-Ermənistan protokollarının imzalanması öncəsi referendumun detalları ilə bağlı da yeni nüanslar ortaya çıxmışdır. Bəzi ekspertlərin fikrincə, referendum məsələsi danışıqlar prosesinin başlıca əngəllərindən biridir və münaqişənin özündən də mürəkkəbdir. **Azərbaycan üçün referenduma razılıq, bir tərəfdən, Dağlıq Qarabağı "mübahisəli ərazi" kimi qəbul etmək, digər yandansa, artıq DQ-nin müstəqilliyinin tanınması deməkdir**.

Ermənistanda isə referendum, təbii olaraq, tam dəstəklənir. Referenduma erməniləri əvvəlcə (hələlik) "bir millət, iki dövlət" edəcək tarixi imkan kimi yanaşılır. Ancaq referendumla bağlı onların da müəyyən "problem və qayğıları" yox deyil. Keçiriləcəyi hələlik ehtimal olunan referendumda uğur qazanmaq üçün ermənilər neçə illərdir ki, DQ-də öz "saylarını artırmaqla" məşğuldurlar. Bundan ötrü də, bir tərəfdən, rəqəmlər şişirdilir, digər yandansa, xaricdə və Ermənistanda yaşayan ermənilər Dağlıq Qarabağda və işğal edilən ətraf ərazilərdə məskunlaşdırılır (Ermənistan belə bir məskunlaşdırma ilə bağlı da problemlə üzləşmişdir. Ermənilərin işğal olunan rayonlarımızda məskunlaşmaları müşkülə çevrilmişdir. Onların çoxu həmin ərazilərdə qalmaq istəmirlər.

Ermənistan hökuməti bu prosesi (geriyə qayıdışı) əngəlləmək üçün müxtəlif üsul və vasitələrə əl atır. Məsələn, hər bir sakinə min dollarlıq səhm paketinin verilməsi və s."DQR rəhbərliyi" 2009-cu ildə Qarabağa erməni köçünü gücləndirmək məqsədilə xüsusi konsepsiyanın həyata keçirilməsinə başlamışdır. Sözgəlişi, Azərbaycanla həm də "İnformasiya müharibəsi" aparan Ermənistan

KİV-i və bütün təbliğat maşını azərbaycanlı qaçqınların da öz yerlərinə dönməkdə maraqlı olmadıqlarına dair fikirlər yayırlar .

Rəsmi İrəvanın digər bir rahatsızlığı da var. Bu da Dağlıq Qarabağın erməni və hazırda qaçqınlıq həyatı yaşayan azərbaycanlı əhalisinin artım dinamikasındakı göstəricilərin onların xeyrinə olmaması ilə əlaqədardır. Bunu nəzərə alan rəsmi İrəvan DQ azərbaycanlılarının referendumda iştirakına tərəfdar olsa da, belə bir hüququn yalnız münaqişəyədək orada yaşayan soydaşlarımıza verilməsində israr edir. Bu halda "gözlənilən referendum"adək səsvermə hüququna malikolma yaşına çatacaq, ancaq DQ-dən kənarda doğulmuş qarabağlı azərbaycanlılar həmin hüquqdan məhrum edilmiş olurlar. (Münaqişə ərəfəsində, yəni 1989-cu il siyahıyaalmasına əsasən DQ-nin erməni və azərbaycanlı əhalisinin nisbəti 70-30% olaraq götürülmüşdür). Ehtimal edilən referendumun nəticəsinin legitimliyi üçün çoxluq faizinin nə qədər olacağının bilinmədiyi bir şəraitdə xeyli rahatsız olan ermənilər "orijinal" təkliflər irəli sürüblər: statusun müəyyənlşdirilməsi (bunun üçün tələb olunan referendumun keçirilməsi) azərbaycanlılar DQ-yə qayıtmazdan əvvəl reallaşdırılsın; azərbaycanlılar hazırda yaşadıqları yerlərdən səs verməklə də referendumda iştirak edə bilərlər. Bu "üsul" Ermənistana ikiqat sərfəlidir. Ona görə ki, DQ ermənilərinin də nəzərəçarpacaq hissəsi vilayətdən kənarda yaşayır.

5) Regionun təhlükəsizliyinə beynəlxalq təminat verilməsi adı altında oraya sülhməramlı qüvvələrin göndərilməsi də "Madrid sənəsi"nin sütun prinsiplərindən sayılır. Diplomatik çevrələrdə yayılan məlumatlar artıq Ermənistanla Azərbaycanın münaqişə bölgəsində beynəlxalq sülhyaradıcı qüvvələrin yerləşdirilməsi ilə razılaşmalarını təsdiqləyir. Bu işdə hələlik uzlaşma olmayan məqamsa həmin qüvvələrin tərkibi ilə bağlıdır. Ortalıqda olan mülahizə və variantlardan birinə görə, sülhməramlı qüvvələrin tərkibinə həmsədr ölkələrin heç birinin hərbi kontingenti daxil edilməyəcəkdir. Bu halda sülhyaratma missiyasının Avropa İttifaqının təhlükəsizlik qüvvələrinin üzərinə düşəcəyi (qoyulacağı) gözlənilir.

Sülh razılaşmasının qarantı olmağa iddia edən Rusiya münaqişə bölgəsinə MDB ölkələri qoşunlarının, xüsusilə də KTMT-nin Çevik Reaksiya Qüvvələri kontingentinin yerləşdirilməsi niyyətini gizlətmir. Bunu isə, bir yandan, münaqişə tərəflərinin (Ermənistanla Azərbaycanın) hər ikisinin razılığının problemli görünməsi və habelə birincinin KTMT-nin üzvü olması bəribaşdan istisna (mümkünsüz) edir. Digər tərəfədən də, Ermənistanın beynəlxalq sülhməramlı qüvvələrin tərkibinə rus qoşun hissələrinin daxil edilməsində israrı Azərbaycanın orada türk əsgərlərinin də özünə yer almaları tələbi ilə üzləşə bilər.

Ekspertlərin bir qismi belə hesab edir ki, DQ-də qonşu dövlətlərin yox, ABŞ-ın və Avropa ölkələrinin sülhməramlılarının yerləşdirilməsinə dair təkliflər təxribat səciyyəlidir və Rusiyanı qıcıqlandırmağa yönəlik (özü də əsla yolverilməz) addımdır. Politoloq V.Quluzadənin qənaətinə görə: Kremlin iştirak etdiyi bütün danışıqlarda təhlükə var və onun əsas planı Azərbaycanı

Ermənistanın gününə salmaqdır; Kreml bir neçə rayonun boşaldılmasının əvəzində DQ-nin Ermənistana verilməsində və regiona Rusiya sülhməramlılarının yerləşdirilməsində imperiya durduqca onların orada qalmasında maraqlıdır; Rusiya ilə oyun oynamaq təhlükəlidir və ona taleyüklü güzəştlərə getmək (təslimçilik) bağışlanılmaz hərəkət olardı.

"Madrid prinsipləri"nin rəsmən elan edilməsi ilə həm də onun ─ həmsədr dövlətlərin başçılarının məlum birgə bəyanatında (10.VII.2009) nəzərdə tutulan─**"yeniləşdirilməsi prosesi - (dönəmi)"**nə başlanıldı. Bu sırada Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin "baza prinsiplərinin əsas elementləri üzrə indiyəcən ən detallı, dərin məzmunlu və konstruktiv müzakirələrinin aparıldığı" (M.Brayza) Moskva görüşü (17.VII.2009) və sonra D.Medvedyevin də iştirakı ilə keçirilən qeyri-rəsmi danışıqlar diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunu E.Məmmədyarovun həmin danışıqlara dair açıqlamalarında özünə yer alan bu fikirdən də görmək olar: "Rusiya prezidenti D.Medvedyev öz təşəbbüsü ilə Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə bağlı ən xırda detalları belə müzakirə edir". Müxtəlif siyasi-diplomatik çevrələrdən Rusiya, Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan KİV-lərinə sız(dırıl)an məlumatlara görə isə, həmin detallar "ərazilər=referendum" variantını, bu kontekstdə də "aralıq statusu" və yekun statusdan ötrü keçirilməli olan səsvermə proseduru, sülhməramlı qüvvələrin konkret tərkibi, habelə digər məqamları əhatə etmişdir.

Y.Merzlyakovun "prezidentləri konstruktiv mövqedə və nəticə əldə etməyə meylli" gördüyü Moskva danışıqlarının nəticələri ─ "Madrid prinsipləri"nin yeniləşdirilməsinə dair yanaşma və təkliflər **həmsədrlərin Krakov görüşündə (25-26.VII.2009**) intensiv müzakirə olundu. "Madrid sənədi"nin təzələnməsi səyləri **MDB-nin Kişinyov sammiti** (X.2009) çərçivəsindəki **"ikili" (Əliyev-Sərkisyan) və "üçlü" ("ikilik" + D.Medvedyev) formatlarda** baş tutan rəsmi və qeyri-formal görüşlər, danışıqlar vasitəsilə də davam etdirildi.

"Madrid prinsipləri"nin yeniləşdirilməsi prosesi Ermənistanda köhnə-təzə bir çox maddə və şərtləri gündəmə gətirmiş və qarışıq reaksiyalar, **çoxçalarlı rəylər doğurmuşdur.** Bu ölkənin bəzi siyasi-hərbi-diplomatik dairələrində "Madrid prinsipləri"- antiErmənistan, antiQarabağ prinsipləridir", "Koçaryanla Oskanyan buna görə məsuliyyətə cəlb olunmalıdır" kimi fikirlər səsləndirildi.

Yeniləşməkdə olan "Madrid sənədi" ilə əlaqədar **Ermənistandakı köhnə-təzə yanaşmalar (şərtlər) arasında onun 4-cü bəndi**nə aid "qayğı, rahatsızlıq" diqqəti çəkir. Ölkənin başlıca müxalifət qüvvəsi sayılan Erməni Milli Konqresinin təmsilçilərindən keçmiş Xarici İşlər naziri A.Arzumanyan həmin bənddə əks olunan "hüquqi səlahiyyətli iradəni ifadə etmə" anlayışını sübhəli, danışıqların gedişindən asılı olaraq müxtəlif yönlərdə yozula-şərh oluna bilən yanaşma sayır. Erməni diplomatının fikrincə, beynəlxalq hüquqda "referendum" anlayışı var və onun "Madrid sənədi"ndə öz əksini tapmamasıyla, habelə Azərbaycanın yekun statusuna dair ehtimal edilən gələcək səsvermə prinsipi ilə razılaşmaq olmaz. (Az öncə də qeyd edildiyi kimi, M.Brayza "öz

iradəsini ifadə etmə" ilə referendumun arasında fərq olmadığını bildirmişdi). Sabiq baş diplomat həmçinin "Madrid prinsipləri"nin DQ ətrafındakı regionlardan çıxarılan erməni qoşunlarını kimin əvəzləyəcəyi, Azərbaycana həmin ərazilərə silahlı qüvvə yerləşdirmək hüququnun verilib-verilməyəcəyi və digər məsələlərə konkret aydınlıq gətirmədiyini də bildirirdi.

Ermənilərin maraqlarını təmin edən "Madrid prinsipləri"nə Ermənistandakı etirazlara (onları diplomatik gediş, məqsədyönlü hərəkətlər sayan yanaşmalar da vardır) Dağlıq Qarabağ separatçıları da qoşulmuşlar. "DQR" Ermənistanı indiyədək "rəsmi Xankəndi"ni sülh danışıqları prosesinin üçüncü tərəfi etməyə müvəffəq olmamaqda "günahlandırır". Separatçılar Ermənistandan ətraf rayonların boşaldılması və referendum barədə uzunsürən müzakirələr aparmaqdansa, Dağlıq Qarabağın da danışıqların (münaqişənin) tərəfi kimi tanınması şərtini qoymasını istəyirlər. DQ-nin danışıqlarda tərəf kimi tanınmayacağı şəraitdə əldə olunacaq hər hansı bir razılaşmanı qəbul etməyəcəkləri ilə hədələyən qarabağlı ermənilər "rəsmi Xankəndi"nin AR-lə birbaşa müzakirələrində israrlıdırlar.

Onların bu israrı, bir sıra digər amillərlə yanaşı, habelə həmsədrlərin "sözdəki dəstəyi-açıqlamaları"ndan qaynaqlanır. Vaxtılə V.Kazimirov, son zamanlarsa Y.Merzlyakov, artıq sabiq həmsədr olan M.Brayza vaxtaşırı Azərbaycan tərəfini bu məsələdə də güzəştə getməyə "dəvət ediblər". M.Brayzanın qənaətinə görə, "Dağlıq Qarabağ hakimiyyətinin (?!-İ.M.) danışıqlarda birbaşa iştirakına ehtiyac vardır". Amerikalı diplomat "DQ erməniləri nümayəndələrinin bir neçə il əvvəl danışıqlar masası arxasında oturduqlarını" bildirmişdi. Həm də əlavə etmişdi ki, rəsmi İrəvanın danışıqlarda onları da təmsil etməsinə dair öz qərarı üzündən müzakirələrə qatılmayan qarabağlı erməni nümayəndələrinin yenidən danışıqlar masası arxasına dönmələri üçün qarşılıqlı razılıq olmalıdır. **"Uğursuz həmsədr**" kimi də səciyyələndirilən M.Brayza onların gec-tez danışıqlarda birbaşa iştirak edəcəklərinə ümidli olduğunu da söyləmişdi.

"Madrid prinsipləri"nin yeniləşdirilməsinə dair yayılan məlumatlar rəsmi İrəvanı və "DQR"-i Azərbaycanın "erməni xalqı Ermənistanın timsalında artıq öz müqəddəratını təyin edib" təki əksdəlilinə qarşı da fəallaşdırdı. Ermənilər Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Şimali Kipr Türk Respublikasının mövcudluğu (ikincisi beynəlxalq birlik tərəfindən— Ankara çıxılmaqla rəsmən tanınmasa da), albanların iki (Albaniya və Kosovo), ərəblərinsə xeyli müstəqil dövlətlərinin olduğu bir şəraitdə onlara belə bir hüququn (imkanın) verilməməsini dövlətlərarası hüquqda nonsens sayırlar. Erməni tərəfinin bu kimi dəyərləndirmə-izahı onun "**Madrid prinsipləri"nin Dağlıq Qarabağın müstəqilləşməsinə və ya Ermənistana birləşməsinə "yaşıl işıq"** yandıracağına ümidli olduğunu təsdiqləyir.

"Madrid sənədi"nin üzərində "təkmilləşdirmə" işlərinin getdiyi bir şəraitdə Azərbaycanda onun qəbulunu Dağlıq Qarabağla ətrafındakı iki rayonun (Kəlbəcərlə Laçının) itirilməsi kimi dəyərləndirən yanaşma və mövqelər üstünlük təşkil etməkdədir (Digər yandan, həmin sənədin qəbulunun Ermənistan-Azərbaycan

münaqişəsinin ədalətli həllini təmin edəcəyini düşünənlər də yox deyil). Vəziyyətdən çıxış yolu olaraq müxtəlif təkliflər irəli sürülür. Bəzi siyasi-elmi çevrələr Qərbi azərbaycanlıların Ermənistanda (Zəngəzur və Göyçə mahallarını əhatə edən ərazilərdə) assimmetrik dövlət yaratmaları (muxtariyyət qazanmaları) məsələsinin danışıqların mövzusu edilməsinə çalışılmasını məsləhət bilirlər.

Bəzi siyasilərin və ekspert-analitiklərin qənaətinə görə, danışıqlar prosesindəki durumu Azərbaycanın xeyrinə dəyişmək, başqa sözlə, müzakirələri yeni şərtlərlə davam etdirmək üçün "diplomatik masa" arxasındakı Ermənistandan ötrü çəkindirici ola biləcək amil işə salınmalıdır. Yəni AR **"savaşmamaq öhdəliyi**"ndən imtina – müharibə haqqını önə verməlidir (Əkshal BMT-nin DQ-yə dair məlum qətnamələrinin avtomatik sıfırlanması, işğalın rəsmiləşdirilməsi, Dağlıq Qarabağın itirilməsi və bütün bunlar razılaşma kimi səciyyələndirilir). Öz növbəsində, bunu olduqca riskli sayan yanaşmaların müəllifləri ABŞ Dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisinin müavini T.Kaydenaunun regiona səfərini və Bakıda AR rəhbərliyi ilə danışıqlarını (X.2009) həm də Azərbaycanın "müharibəyə gizli hazırlıqları"nı əngəlləməyə yönəlik diplomatik xəbərdarlıq (təzyiq) tədbiri təki nəzərdən keçirirlər (AR-in ehtimal edilən "müharibə hazırlıqları" beynəlxalq siyasətdə təklənməkdə olan Azərbaycanın vəziyyətdən çıxış yolu, yəni durumu dəyişdirmək üçün əl atdığı vasitə kimi də dəyərləndirilir).

"Madrid prinsipləri"nin yeniləşdirilməsi prosesi ilə əlaqədar yaranan durumun başlıca cizgilərini isə bunlar təşkil edir:

- prinsiplərə dair fundamental konsepsiya öz əksini həmsədr dövlətlərin prezidentlərinin məlum bəyanatında (Akvila, VII.2009) tapıbdır;
- həmsədrlərin Krakov görüşündə (VII.2009) prinsiplərə yalnız texniki düzəlişlər edilib və müəyyən detallar əlavə olunubdur;
- yekun statusu məsələsi danışıqların dalana dirənməsinin başlıca səbəbidir. Bu kontekstdə də hələ ki, həllini tapmayan problem – hələlik razılaşdırılmayan məqam isə DQ-də referendumun keçirilmə vaxtının müəyyənləşdirilməməsindən ibarətdir;
- "Madrid sənədi"nin yeniləşdirilmiş variantının artıq hazır olduğunun bildirilməsinə baxmayaraq müvafiq müzakirələr 2009-cu il oktyabrın axırlarında Lüksemburqda Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirlərinin danışıqlarında və həmsədrlərin məsləhətləşmələrində də aparılmışdır. Həmsədrlər ATƏT-in münaqişələrin qarşısının alınması Mərkəzinin Vyanada keçirdiyi (X.2009) konfransda da iştirak etmişlər;
- həmsədrlər Azərbaycanla Ermənistana növbəti səfərdə (XII.2009) oldular və ATƏT XİNŞ-in toplantısı çərçivəsində (Afina, XII.2009) Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin müzakirəsini apardılar;

Bütövlükdə isə, öncə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin "Madrid sənədi"nin yeniləşmiş variantını─"baza prinsipləri"ni razılaşdırmalarına müvəffəq olunmasına və sonra da detallar üzrə danışıqların aparılmasınaçalışılır.

İlqar Niftəliyev

«Армянская область» (1828-1840) : история несостоявшегося проекта

Активный процесс завоевания северных земель Азербайджана Российской империей, который завершился оккупацией Нахчыванского и Иреванского ханств, потребовал от российских властей создания новой системы управления на захваченных территориях. После подписания 10 февраля 1828 года русско-иранского Туркменчайского договора встал вопрос о переселении армянского населения из Каджарского Ирана в пределы захваченных Нахчыванского и Иреванского ханств. Необходимость решения данного вопроса проистекала из содержания 15 статьи договора, который предполагал массовое переселение на добровольных началах населения из Каджарского Ирана. Очень интересно, что вопрос о переселении армян возник именно после захвата Иреванского ханства. Видимо решающую роль в этом сыграло нахождение на территории ханства престола армянского католикоса. Именно Эчмиадзин, стал идейным вдохновителем массового переселения армян на вновь завоеванные территории Российской империи. Ранее, когда армянский католикос находился в подчинение Каджарского шаха и его сюзерена Иреванского хана, он просто не осмелился бы открыто выступить с подобными инициативами.

Накануне подписания Туркменчайского договора некоторые армянские деятели попытались воспользоваться создавшейся благоприятной ситуацией и предложили Петербургу очередной проект о создании армянского царства под покровительством России. Автором его стал Христофор Лазарев, камергер при генерал-адъютанте, начальнике политической полиции Российской империи А.Бенкендорфе. 25 декабря 1827 г. Х. Лазаревым был подан «особый» проект под названием «Некоторые предположения о Грузии и сопредельных ей областях». Лейтмотивом его являлась мысль о «возрождении армянского царства» в составе Российской империи. Хотя проект не был принят, однако армянские политики продолжали искать пути к сердцу русского царя. После подписания Туркменчайского договора, который закрепил присоединение к Российской империи Нахчыванского и Иреванского ханств, последовала новая записка Х.Лазарева царю Николаю I, которая уже более детально поясняла русскому самодержцу истинные желания армян. Записка датировалась концом февраля – началом марта 1828 года. В ней Лазарев предлагал царю Николаю I принять титул царя Армении «дабы возбудить армянский народ к большему водворению в Россию, особенно в новопокоренные области». В записке Лазарев попытался также очертить границы будущего армянского царства. И здесь у Лазарева вовсю

разыгралась фантазия и его понесло: «Многие области, как то: древнее Нахичеванское, Эриванское, Шакинское и Шемахинское с первопрестольным монастырем Эчмиадзинским составляют общее средоточие и главную основу древнего бывшего царства Армении». Лазарев обещал царю, в короткие сроки решить и проблему освоения этих территорий : «Общеполезная сия мера окажет в настоящие и грядущие времена большие плоды, как из ближайших, так и из отдаленных стран, Персии, Турции, даже из самой Индии будут стекаться многие тысячи армянского народа с семействами и с достоянием своими под Всемогущий покров благотворной эгиды Царя Армении». Не забыл Лазарев и об армянской церкви : «Как скоро Высочайшее соизволение на сие последует, тогда Верховный патриарх по азиатскому обыкновению повергнет к стопам Государя Императора Патриархальную Грамоту».

Записки Х.Лазарева, наряду с обращениями Эчмиадзинского католикоса, сыграли для правящих кругов Российской державы роль идейного обоснования создания «Армянской области» [51]. Так, в хвалебной записке «Краткие сведения о сношениях иерархов армянской церкви. О действиях гг. Лазаревых» прямо указывается: «Сама Армянская область была наименована по их проекту и мысли, изложенной Х. Е. Лазаревым в докладной записке, которая через ген. ад. А. Х. Бенкендорфа представлена была в 1828 г. государю императору Николаю и высочайше утверждено было тогда название Армянской области...» [52]. 21 марта 1828 года последовал специальный указ царя Николая I сенату об образовании «Армянской области»[53]. В официальном титуле, утвержденном 25 марта, царь стал именоваться «государем Армянской области»[54]. На основании этого указа было создано управление «Армянской области». Возглавлял управление начальник. На эту должность был назначен генерал-майор, князь А. Г. Чавчавадзе (тесть А.Грибоедова), который сменил генерала А.Красовского и подчинялся главному управляющему Грузией генералу И.Паскевичу. 13 февраля 1830 года на должность начальника управления областью был назначен тифлисский армянин В.О. Бебутов, который оставался на этой должности до 1838 года. Областное управление состояло из трех советников (из русских чиновников), один из которых возглавлял исполнительную часть, второй – финансовую и хозяйственную, а третий ведал гражданскими и уголовно-судебными делами. При областном управлении была введена должность прокурора, функции

---

[51] Материалы к новой истории Восточной Армении// Вестник общественных наук, № 8 (524). Ереван. АН АрмССР, 1986, с.82-83

[52] Там же, с.89

[53] Акты Кавказской Археографической Комиссии. Т.VII. Тифлис: 1878, с.487.

[54] Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. Т. 3 : 1828. Санкт-Петербург: 1830, с.273, 331

которого соответствовали выполняемым функциям в центральных губерниях. При временном областном правлении был создан, в числе других учреждений, комитет по переселению христиан. Председателем комитета был майор Володимеров, а позже — М. З. Аргутинский-Долгоруков. «Армянская область» территориально делилась на Иреванскую и Нахчыванскую провинции и Ордубадский округ. Провинции в свою очередь делились на магалы, а магалы – на села. Для управления городами Иреван, Нахчыван и Ордубад были организованы полицейские управления. Однако примечательно, что в Нахчыване и Ордубаде власть была сохранена за бывшими мусульманскими правителями – наибами. Для помощи в организации дела им были назначены русские офицеры, владеющие тюркским языком. Управление магалами и селами также было оставлено за бывшими местными чиновниками. С целью восстановления судебной системы в Иреване и Нахчыване были основаны городские суды, которые возглавляли руководители органов местной власти.

Таким образом, попытки быстрого внедрения российских порядков и законов в «Армянской области» не были эффективны. С одной стороны, это было связано с недостаточным количеством русских чиновников, которые могли бы разъяснить эти положения не знакомым с русскими законами, формами управления и русским языком местным мусульманским чиновникам. С другой стороны, сохранившие за собой власть бывшие мусульманские наибы и чиновники, в своей деятельности руководствовались старыми законами и обычаями и не торопились внедрять новые положения. Кроме того, российские власти вынуждены были считаться с обычаями, традициями коренного тюрко-мусульманского населения.

Высочайше утвержденным мнением Государственного Совета «Об устройстве управления Армянской областью» от 23 июня 1833 года были внесены новые изменения в систему управления и территориально-административное устройство «Армянской области». По 4 пункту этого закона Иреванская провинция была разделена на четыре округа – Иреванский, Шарурский, Сардарабадский и Сурмалинский. Начальниками округов были назначены русские чиновники, которые напрямую подчинялись начальнику области, а также должны были выполнять распоряжения управления по сбору доходов и повинностей. Во главе Нахчывана и Ордубада осталось прежнее руководство – бывшие наибы. Административный аппарат в магалах и деревнях также оставался без изменений[55]. Принятие этого закона в некоторой степени упорядочило систему управления «Армянской областью» и стало одним из первых

[55] Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. : Т. 8 : 1833. Санк-Петербург: 1834, с.374-375

серьезных шагов по упрочению и русификации административного аппарата региона.

Начиная с 1830 года, рассматривались различные проекты по административно-судебному устройству края, суть которых выражалась в приведение его в соответствие с общеимперским положением. В ходе обсуждения этих проектов выдвигались даже предложения по расширению границ «Армянской области», путем передачи в его состав Карабахской провинции[56]. Работа по решению этого вопроса завершилась указом царя Николая I от 10 апреля 1840 года, по которому «Армянская область» как самостоятельная административная единица упразднялась. Вся ее территория, включавшая в себя Иреванский и Нахчыванский уезды, Ордубадский округ и вновь созданный Александропольский уезд, были включены в Грузино-Имеретинскую губернию с центром в Тифлисе[57].

По данным русского исследователя И.Шопена, руководившего камеральной переписью в «Армянской области» в 1829-1832 гг., в результате русско-иранских (1826-1828) и русско-османских (1828-1829) войн из Каджарского Ирана и Османской империи на территорию области была переселена 10631 армянская семья или 57226 человек[58]. Причем, если исходить из подсчетов Шопена, в период Каджаров армянское население Иреванского и Нахчыванского ханств, за счет территорий которых образовалась «Армянская область», составляло 25151 (21%) человек, при общей численности населения области 118650 человек. Естественно, что остальное население - 93499 (79%) человек- было тюрко-мусульманским. После массового переселения армян из Каджарского Ирана и Османской империи соотношение тюрко-мусульманского и армянского населения области уравнялась, составив 81749 тюрков и 82377 армян, при общей численности населения области 164450 человек.[59] Таким образом, в результате переселения армян их численность в этническом составе населения области увеличилось в 3 раза, а численность коренного тюрко-мусульманского населения, в результате эмиграции или потерь в ходе военных действий, уменьшилась на 11750 человек или 12,5 %.

Даже несмотря на это, название «Армянской области», созданной на территориях с тюрко-муслманским населением Иреванского и

[56] Тунян В., Административно-экономическая политика самодержавия России в Закавказье 1-й пол. XIX в., Ереван, 2003, с.63

[57] Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание второе. : Т. 15. Санк-Петербург: 1841, с.238-239

[58]Вердиева Х. Переселенческая политика Российской им-перии в Северном Азербайджане (XIX - начале XX вв.). Баку: 2016, с.153, 157.

[59] Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи. Санкт Петербург: Типографии императорской Академии Наук. 1852, с.525-526, 540-542, 642.

Нахчыванского ханств, за короткий период своего существования (1828-1840) не нашло выражение в этническом соотношении его населения. Несмотря на все усилия армянского духовенства и царского правительства, направленные на проведение в короткие сроки арменизации области за счет массового переселения армянского населения из Каджарского Ирана и Османской империи, пришельцы по численности не имели ощутимого преобладания над коренным тюрко-мусульманским населением.

С другой стороны, было ясно, что создавая «Армянскую область», царское правительство и не помышляла о создании для армян государства, даже подчиненного России, за счет территорий, которые были захвачены ценой крови русского солдата. Петербург отказался от этой политики после захвата Восточной Грузии в 1801 году, когда был взят твердый курс на завоевание Кавказа и ликвидацию местных государственных образований.

Создание в марте 1828 года «Армянской области» и скорая её ликвидация показывает, что данный проект был временной мерой для российских властей и направлен на решение несколько важных задач.

Во-первых, обеспечивал в короткие сроки массовое переселение армян из Каджарского Ирана и Османской империи на вновь завоеванные мусульманские окраины империи, чтобы в дальнейшем, путем умножения их численности, создать в инородной, иноконфессиональной для русских среде крепкую христианскую опору; во-вторых, был связан с отсутствием у царского правительства в первое время после завоевания Южного Кавказа четкой программы политико-административного и экономического освоения края. Решив эти проблемы, царское правительство вскоре ликвидировало искусственное армянское административное образование. Последней каплей в принятие данного решения стало восстание армян Гейчинского магала Иреванского округа в 1838 году. Несмотря на то, что царское правительство тратило огромные финансовые средства для обустройства пришельцев и покрывало, предоставленные им льготы за счет экономического давления на местное тюркское население, армяне, выражая недовольство проводимой правительством фискальной политикой, требовали новых экономических преференций. Попытка не подчинения российским законам, закончилась для армянских переселенцев весьма плачевно. Применив силу, русское командование сумела принудить неблагодарных переселенцев соблюдать закон.

В то же время, создание «Армянской области» создало для армян устойчивый территориальный очаг, вокруг которого они постепенно стали собираться, переселяясь на протяжении XIX и начала XX веков с территории Османской империи и наращивая свою численность на исторических азербайджанских землях. В конечном итоге это привело к

созданию в мае 1918 года на части территории бывшего азербайджанского Ираванского ханства первого на Южном Кавказе армянского государства.

İlqar Niftəliyev

О происхождение названия «Восточная Армения» и заселения её армянами

Современные армянские историки, как и их советские предки, пытаются упорно доказать тезис о существовании в истории Восточной и Западной Армении, первая из которых якобы по Туркменчайскому договору 1828 года в составе Ереванского ханства (Иреванского- *И.Н.*) вошла в состав Российской империи, а последняя осталась в составе Османской Турции. Между тем, в мировой исторической науке в 1826-1829 гг. не существовало таких государственно-политических понятий, как восточная и западная Армения, впрочем, как и «Великая Армения». Согласно 3 пункту российско-иранского Туркменчайского договора Каджарский Иран уступал Российской империи территории Иреванского и Нахчыванского ханств. Ни в одном из 16 пунктов договора не было упоминаний о т.н. землях Восточной Армении и не могло быть, поскольку данные понятия были продуктами фантазии советской историографии. А именно, впервые идея разделенных земель Армении была привнесена в советскую историографию после Второй мировой войны с легкой руки Иосифа Сталина. Причиной тому были стремления советского руководства пересмотреть южные границы страны, вернув их к состоянию 1914 года. Для реализации этого плана советское руководство в марте 1945 года выступила с инициативой о пересмотре советско-турецкого договора, заключенного 16 марта 1921 года. Напомним, что согласно данному договору Советская Россия возвращала Турции территории Карса и Ардагана. Тем самым, под лозунгом «объединения разделенных народов», которая впервые была успешно опробована в 1939-1940 гг. в Украине и Белоруссии, Сталин пытался использовать армянскую карту для расширения южных границ империи. Получив указку сверху, армянские историки в своих работах начали активно тиражировать понятия «Восточной» и «Западной» Армении соответственно для территории бывших азербайджанских Иреванского и Нахчыванского ханств, захваченных в 1827 году Российской империей, и территорий Восточной Анатолии, на которые претендовала Москва, пытаясь пересмотреть условия советско-турецкого договора 1921 года.

Параллельно армянские историки стали выстраивать контуры политических границ мифической «Великой Армении», в которые, по их

мнению, входили, в том числе территории Южного Кавказа и Малой Азии. Так с легкой руки Сталина армянские авторы решили для себя проблему построения концепции исторических границ армянских земель. Теперь различными правдами и неправдами предстояло обосновать свое древнее происхождение на этих землях. Для этого политико-географические и этнические реалии новейшего времени стали переносится на прошлое. При таком подходе получалось, что Армения существовала веками, как неизменный политический субъект. В этом контексте возвращались из забвения «армянские» царские династии, полководцы, а вместе с ними воспроизводился и образ врага, которым чаще всего оказывались персы и тюрки.

В качестве характерного примера того, как армянские советские историки в период руководства СССР И. Сталина стали создавать концепцию существования в истории «Восточной Армении», обратимся к содержанию нескольких статей, опубликованных в этот период в академических изданиях Советской Армении. В одной из них, опубликованной в Известиях Академии наук Армянской ССР в 1951 году армянским историком З.Григоряном[60], её автор, исходя из складывающейся в советской историографии концепции истории армянского народа, преподносит присоединение азербайджанского Иреванского ханства к Российской империи как «присоединение Восточной Армении к России, которое спасло армянский народ от гонения и варварского гнета персидских сатрапов, от угрозы физического уничтожения. Восточная Армения стала национальным очагом для рассеянных по всему миру армян». Таким образом, автор статьи констатировал тот факт, что до захвата «Восточной Армении», т.е. Иреванского ханства русскими войсками армяне были рассеяны по всему миру и лишь после переселения в пределы данного ханства по результатам Туркменчайского договора 1828 года приобрели себе твердый очаг, т.е. новую родину. При этом автор преднамеренно умалчивает о содержании XV статьи Туркменчайского договора, тем самым обходя вопрос о том, сколько армян жило в «Восточной Армении» до и после их переселения с территории Каджарского Ирана и Османской империи. Безусловно, обнародование этих данных было не выгодно, поскольку тут же обнаружило бы ложь об исторической принадлежности этих земель армянам. Армянская историография не была ещё готова ответить на многие вопросы. Концепция о мифической «Великой Армении» и происхождения армянского народа в армянской советской историографии была ещё на стадии формирования.

---

[60] Григорян З. Военные походы русской армии по присоединению Восточной Армении к России // Известия Академии наук Армянской ССР. Серия общественные науки. 1951, № 2, с.23-71

В то же время постепенно появлялись работы, которые раскрывая суть XV статьи Туркменчайского договора, красноречиво доказывали факт массового переселения армян на территорию бывших азербайджанских ханств, которые составили границы Армянской ССР. В 1953 году в Известиях Академии наук Армянской ССР была опубликована статья другого армянского историка А.Бадаляна под названием «Население Армении со времени присоединения её к России и до наших дней»[61]. В ней автор провел подсчет изменения численности населения в пределах земель Советской Армении между 1831-1914 гг., которые ранее составляли в основном территории бывших Иреванского, а также Нахчыванского и Карабахского ханств Азербайджана. При этом точкой отсчета автор брал период после заключения Туркменчайского (1828) и Адрианопольского (1829) договоров, когда с территории Каджарского Ирана и Османской империи на территории, которые позже вошли в пределы Советской Армении, переселилось 42770 армян. Бадалян приходит к выводу, что за период 1831-1914 гг. численность населения в границах Советской Армении увеличилось с 161747 до 1014255 человек, или на 852,5 тыс. человек, или в 5,3 раза. Наблюдаемый непрерывный рост достигался, прежде всего, за счёт механического прироста армянского населения, который был особенно высок в годы наибольшей иммиграции армян из Каджарского Ирана и Османской империи.

Таким образом, массовая миграция армян из Каджарского Ирана и Османской империи, как составная часть этноконфессиональной политики Российской империи, заложила основу будущих противоречий и территориальных конфликтов между коренными азербайджанцами и пришлыми армянами, имеющих место, начиная с начала XX века и продолжающихся по сегодняшний день.

Kərim Şükürov

AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARINA QARŞI MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI: problemləri və dərsləri

[61] Бадаляна А. Население Армении со времени присоединения её к России и до наших дней // Известия Академии наук Армянской ССР. Серия общественные наук. 1953, № 5, с.49-71

Ermənilərin bütövlükdə Cənubi Qafqaza, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, onların burada məskunlaşması, törətdikləri soyqırımlar haqqında xeyli yazılıb.[1] Azərbaycanlıların bu soyqırıma qarşı müqavimət hərəkatı isə tarixi baxımdan hələ də arşdırılmayıb. İşdə əsas məqsəd ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlarına qarşı müqavimət hərəkatının bəzi problemləri və dərslərini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Ermənilər tarixən Azərbaycan torpaqlarına işğalçı kimi qədəm qoymuşdur. Buradakı ərazi iddialarını reallaşdırmaq və möhkəmlənmək üçün azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik mövqeyi tutmuş, uydurma «Böyük Ermənistan» ideologiyası yaratmış, məqsədə çatmaqdan ötəri planlar qurmuş, hər cür imkanlardan istifadəyə cəhd etmişdir.[2]

Rusiya imperiyasının XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarını işğalınadək bu fəaliyyətin qarşısı uğurla alınmışdı. Qarabağ xanlığı dövründə (1747-1822) xanlığın banisi Pənahəli xan (1747-1763) və İbrahim xan (1763-1806) separatçı qüvvələrə qarşı qətiyyətlə çıxış etmiş, onların iradəsini qırmağa nail olmuşdu. Mirzə Adıgözəl bəy Pənah xanın bəzi məliklərin separatizminə qarşı mübarizəsindən bəhs edərək yazırdı: “Mərhum Pənah xanın ilk hakimiyyət dövrlərində Məlik Yegan övladından olan Dizaq məliki ona düşmən oldu və allah vergisi olan o dövlətə qarşı üsyan etdi. Uzun zaman müharibə oldu və qırğm alovu aralarında şöləlndi. Axırda, Allahın tövfiqi və pərvərdigarın köməyilə, mərhum Pənah xan qalib gəlib o nəsldən bir neçə nəfərini öldürdü... Onların qol- qanadları sındı və pərişan oldular».[3] XVIII əsrin 60-cı illərində Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq planı da başa çıxmışdı.

XIX əsrin əvvəllərində başlanan Rusiya işğalı ilə vəziyyət dəyişdi. Rusiyanın Qacarlar (1804-1813, 1826-1828) və Osmanlı dövləti ilə (1806-1812, 1828-1829) müharibələrdə qələbəsi və ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsi onların mövqelərini daha da möhkəmləndirdi.[4] Şimali Azərbaycanda faktik olaraq rus-erməni işğal rejimi yaradıldı. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1872-ci ildə Bakı neft sənayesində iltizam sistemi ləğv ediləndə neftli sahələrin 50 %-i ermənilərin əlinə keçmişdi. 167 neft şirkətindən 55-i erməni kapitalına məxsus idi.[5]

Ermənilər siyasi-ideoloji təşkilatlanmada da irəlilədilər. 1885-ci ildə «Armenakan» (Vyana), 1886-cı ildə «Hnçak» (Cenevrə) və 1890-cı ildə «Daşnaksütun» (Tiflis) partiyalarını yaratdılar.[6] Çarın erməni-qriqorian kilsəsinin mülkiyyətinin müsadirə edilməsi haqqında 1903-cü il fərmanı da uğursuz oldu.[7] Beləliklə, XIX-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda möhkəmlənən ermənilər azərbaycanlılara qarşı milli qırğın siyasətinə başladı və yüz il ərzində davam etdirdi. Əldə olan məlumatlar əsasında onun gedişinin xrono (zaman) dinamikasını, yəni il ərzində neçə **kütləvi cinayət törədilməsini** müəyyən etməyə çalışaq.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi cinayətlərin müxtəsər xrono (zaman) dinamikası

İllər	Kütləvi cinayət hadisələrinin zaman sayı (ildə neçə dəfə)	İllər	Kütləvi cinayət hadisələrinin zaman sayı (ildə neçə dəfə)
1903	6	1948-1953	Deportasiya
1904	2	1965	1
1905	20	1979	1
1906	3	1984	1
1908	1	1985	1
1909	1	1987	1
1916	1	1988	27
1917	6	1989	21
1918	75	1990	18
1919	37	1991	41
1920	22	1992	39
1921	1	1993	16
1929	1	1994	8
25 il (deportasiya illəri olmadan) ərzində			351

Qaynaq: Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Müxtəsər xronoloji ensiklopediya. Bakı, 2003; Erməni ciyanətləri (sənədlər əsasında). I c. Bakı, 2004

Cədvəldən aydın olur ki, ermənilər 1900-2000-ci illər arasındakı (deportasiya illəri nəzərə alınmadan) 25 müxtəlif ildə (1903, 1904, 1905, 1906 və b.) azərbaycanlılara qarşı ən azı 351 dəfə kütləvi cinayətlər törətmişlər. 1948-1953-cü illərdə minlərlə azərbaycanlı Ermənistan SSR-dən - öz tarixi etnik torpaqlarından deportasiya edilmişdi. Beləliklə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı kütləvi cinayətlərinin xrono-dinamikasında dörd dövr ayrılır: 1905-1906; 1918-1920; 1948-1953; 1988-1993. Bu dövrlərdə erməni cinayətləri soyqırım xarakteri almışdır. Soyqırımlar arasındakı illər isə [1907-1917 (+10); 1921-1947 (+26); 1954-1987 (+33)] faktik olaraq, ermənilərin yeni soyqırım törətməsi üçün hazırlıq dövrləri olmuşdu. Göründüyü kimi ermənilər azərbaycanlıların soyqırımına tam hazırlıqlı və mütəşəkkil şəkildə yol vermiş, həmişə hücum mövqeyində olmuşlar. Belə olduqda geniş miqyaslı erməni təcavüzü bütün maddi-mənəvi, siyasi-ideoloji və başqa resursları əhatə edən adekvat müqavimət hərəkatı yaradılmasını və onun bazasında qabaqlayıcı tədbirlər hazırlanmasını tələb edirdi. Azərbaycanda isə ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına qarşı eyni inad və ardıcıllıqla iki xalqın dostluğu haqqında ideyalar qoyulurdu.

H.B.Zərdabi (1837-1907) Tiflisdə ermənicə nəşr olunan «Mşak» qəzetinin redaktoru Arsurinin azərbaycanlılar əleyhinə yazısına cavabında (1877, 17 fevral) onu ədavət salmaqda günahlandırır və bildirirdi: «Ey cənab Arsuruni, ... əgərçi cənabınız doğru buyurursunuz ki, zamanımız elm zamanıdır və bu halda ermənilər bizdən artıq elm təhsil etməyə rağibdirlər, amma neçə yüz ildir ki, biz ermənilər ilə qonşuluq edirik. İndi cənabınıza eyb deyilmidir ki, bizim aramıza ədavət salırsınız...».[8] N.Nərimanov (1870-1925) isə 1895-ci ildə azərbaycanlı Bahadır və erməni qızı Sonanın məhəbbətinə həsr edilmiş «Bahadır və Sona» əsərini yazmağa başlamışdı. Müəllif idealını aşağıdakı parça ilə ifadə edir: «Bahadır Sonanın dalınca diqqətlə baxdı. Sonra xeyli vaxt otaqda gəzinib birdən oturdu və bu kağızı yazdı: «Təvəqqe edirəm mənim ölməyimdə heç kimi müqəssir etməyəsiniz. Mən özüm öz əlimlə özümü öldürdüm.. Ah, insanları bir-birindən ayıran «uçurum dərələr»!.. Mən sizi məhv etmək istərkən siz məni məhv etdiniz... Fəqət əmin olunuz, siz axırda məhv olunacaqsınız... Bahadır.». Bu sözləri yazandan sonra tapançanı gicgahına sıxdı». Bahadırın intiharından sonra Sona «dəlilər azarxanasına» düşür.[9] Beləliklə, 1905-ci il soyqırımı ərəfəsində azərbaycanlıları ermənilərin cinayətləri əleyhinə təşkil edən nə siyasi partiya və nə də bir təşkilat yox idi. İdeologiya isə dostluq və barışa əsaslanırdı. Ermənilərdən fərqli olaraq Azərbaycanın varlı adamlarının maddi resurslarını bu mübarizəyə kifayət qədər səfərbər etməməsi də fakt idi. Buna əmin olmaq üçün Mir Möhsün Nəvvabın nəşr etdirdiyi «Əsgəran yolu bağlananda hörmətli şəxslərin müsəlman tayfasından olan şəhər kasıblarına etdikləri köməklərin miqdarı və onların adları» siyahısına nəzər salmaq kifayətdir. Həmin siyahıya görə Bakıdan, hətta uşaqlar yardım etdiyi halda Azərbaycan varlılarının əksəriyyəti kənarda qalmışdı.[10]

Əlac yalnız xalqın özünümüdafiəsində idi. 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlıların ermənilərin törətdikləri soyqırımlarına qarşı mübarizəsi əslində, özünümüdafiə aktlarının və ayrı-ayrı şəxslərin böyük qəhrəmanlıq fəaliyyətinin məcmusundan ibarət idi. M.S.Ordubadinin «Qanlı illər» və Mir Möhsün Nəvvabın «1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası» əsərində xeyli belə epizodlar verilmişdir.

M.S.Ordubadinin əsərindən bir epizoda diqqət yetirək: «1905-ci ilin 31 iyununda axşama bir az qalmış ermənilər Gözəcik kəndinin (İrəvan quberniyası-K.Ş.) ətrafını kəsib şiddətli atəşə başlayırlar. Müsəlmanlar bütünlüklə silahlı olmadığından ailələrini götürüb arası yarım verst məsafədə olan Mənkus adlı islam kəndinə pənah aparırlar. Ermənilərə gəldikdə islamları təqib halında Mənkus kəndinə də hücum etmək istəyirdilər. Bu qədər ki, kəndin ağası Hümmət bəy Hüseynzadə şəhərə köçdüyündən kənddə 50 yaşında bir qoca böyük qalmışdı». Novruz Kazım oğlu adlı həmin şəxs təkbaşına ermənilərə müqavimət göstərir. Gülləsi qurtardıqdan sonra ermənilər Novruz Kazım oğlunu tutur, başını kəsirlər. Bu hadisələrin şahidi olan bir erməninin dediyinə görə, Novruz Kazım oğlunun başını «min beş yüz müsəlman sərkərdəsinin başıdır», -deyə əvvəlcə Aleksandropol, sonra isə Bakı şəhərinə göndərmişlər.[11]

1905-ci ilin ərəfəsindən fərqli olaraq, soyqırım aktları Azərbaycan ictimai və siyasi fikrinə müəyyən təkan verdi. Burada iki xətt ayırmaq mümkündür: 1) azərbaycanlılar və ermənilər arasında sülhə çağırış; 2) erməni soyqırımına qarşı siyasi təşkilatlanma. Birinci xətt M.Ə.Sabirin (1862-1917) «Beynəlmiləl» adı ilə tanınan «Müsəlman və erməni vətəndaşlarımıza» (1905) şeiri ilə təmsil olunur.

Həqqi xəlqə bildirib dəfi-zəlalət etməli,
Gün kimi taban edib, pamali-zülmət etməli,
Nabəca bu işlərin dəfində qeyrət etməli,
Xatiri-müğbərrdən rəfi-küdurət etməli,
Çarəsazi-sülh olub dəfi-xüsumət etməli!
Sabira, beynəlmiləl tədbiri-ülfət etməli!

Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir!
Ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir![12]

Ermənilərə münasibətdə sülh çağırışları ilə birgə, siyasi təşkilatlanma xətti də meydana gəldi. 1906-cı ilin fevral-mart aylarında Tiflisdə erməni-azərbaycanlı sülh konfransı keçirilərkən müsəlmanların müdafiəsini təşkil edə bilən partiya yaratmaq qərara alındı. «Difai» belə bir partiya oldu.[13]

Ermənilərin törətdikləri 1905-ci il soyqırımının tarixinin öyrənilməsi də müsbət hadisə idi. O müəyyən nəticələr çıxarmağa ciddi təsir edə bilərdi. M.S.Ordubadinin ilk dəfə 1911-ci ildə nəşr olunan «Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi» əsəri ilə 1905-ci il soyqırımının real vəziyyəti ictimaiyyətin nəzərinə çatdırıldı. Lakin 1905-ci ilin dərslərindən kifayət qədər nəticə çıxarılmadı. «Difai» ümummilli partiyaya çevrilmədi. 1905-ci il soyqırımı zamanı beynəlmiləlçilik adı altında, faktik olaraq erməniləri müdafiə edən bolşevik partiyasının mövqeyi[14] də kifayət qədər başa düşülmədi. Təsadüfi deyil ki, növbəti soyqırım aktında bolşeviklər daşnaklarla ittifaq yaradıb, azərbaycanlıların qırılmasında fəal iştirak etdilər.

1918-ci ilin martında soyqırımın yeni dalğası başlandı.[15] Ermənilərin Bakıda, Şamaxıda və digər bölgələrdə həyata keçirdiyi soyqırımların miqyası göstərir ki, azərbaycanlılar bu dəfə də müdafiəsiz qalmış, geniş müqavimət hərəkatı yaradılmamışdı.

1918-ci ilin mayında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi xalqın tarixində yeni dövr açdı. 31 mart 1919 və 1920-ci illərdə matəm günü kimi qeyd edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti əsas təhlükələrdən biri olaraq qalırdı.[16] Bu təhlükə soyqırımın Ararat (Ermənistan) Respublikasının rəsmi siyasətinə çevrilməsilə daha gərgin xarakter alırdı. Bu dövrdə azərbaycanlıların soyqırımının qarşısının alınmasında görülən dövlət tədbirləri ilə birgə (Qarabağ general qubernatorluğunun yaradılması və s.), 1918-ci il 4 iyun Batum müqaviləsinə əsasən Azərbaycanda olan Osmanlı ordusu da mühüm faktor idi.

Bu yeni şəraitdə də erməni cinayətləri, terror və separatizminə qarşı tutarlı siyasi xətt qoyulmadı, erməni amili Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda əsas yerlərdən birini tutdu.

Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri də ermənilərə münasibətdə özünəməxsus mövqeyini davam etdirirdi. C.Məmmədquluzadə (1869-1932) Şuşa qalasında 1920-ci ilin yanvarında «Kamança» pyesini yazmışdı. Əsərin məzmunu yaxşı məlumdur: erməni musiqiçisi Baxşı Qəhrəman yüzbaşının dəstəsi tərəfindən ələ keçirilir. Baxşı kamançada ifa etdikdən sonra Qəhrəman yüzbaşı onu azad edir. Əsər belə bitir: «Baxşı qorxa-qorxa baxır adamların üzünə, kamançanı və örtüyünü götürür, tez çıxır gedir. Hamı sakit, öz fikirli halətində qalır. Qəhrəman yüzbaşı haman durduğu yerində durub, dinməz-söyləməz baxır Baxşı gedən tərəfə. Bir qədər də baxandan sonra qəməsini tullayır yerə...».[17] Beləliklə, düşmənə qarşı yönəlmiş qəmə yerə atılır!

Azərbaycanın (1920, 28 aprel) və Ermənistanın (1920, 29 noyabr) sovetləşdirilməsi, hər iki respublikanın SSRİ tərkibinə daxil olmasına baxmayaraq, ermənilər azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini davam etdirmişdilər. Sovet dövlətinin təzyiqi ilə azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyası soyqırımla müşahidə olunmuşdu. Köçkünlər deportasiyaya müxtəlif vasitələrlə müqavimət göstərmiş, etirazlarını bildirmişdilər. A.Paşayevin «Köçürülmə» adlı kitabında Ləmbəli adlı kəndin sakinlərinin deportasiyaya qarşı mübarizəsi sənədlərlə şərh edilmişdir.[18]

Sovet dövründə ermənilərə münasibətdə dostluq ideyası yeni vüsətlə ortaya çıxmışdı. Burada Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixi xüsusi rol oynamışdı. C.Cabbarlı (1899-1934) 1931-ci ildə "1905-ci ildə" əsərini yazmışdı və s.[19] 1905 və 1918-ci illər soyqırımlarının tarixi tamamilə təhrif edilmişdi. İş o yerə çatmışdı ki, yaxın keçmişin hadisəsi olan 1948-1953-cü illər deportasiyası da unudulmuşdu. Heydər Əliyev 1997-ci il mayın 27-də Respublika günü münasibəti ilə keçirilən tədbirdə haqlı olaraq demişdir: «Azərbaycan xalqına bu dövrdə vurulan ən böyük zərbələrdən biri də 1947-1948-ci illərdə Azərbaycan xalqına qarşı sovet hakimiyyəti tərəfindən edilmiş ən böyük ədalətsizlikdir. Təəssüflər olsun ki, tarixçilərimiz və hamımız nədənsə bu hadisəyə o vaxtlar da və indi də, xüsusilə dövlət müstəqilliyimizi əldə edəndən sonra da doğru-düzgün qiymət verə bilməmişik» Bu sahədə ən ciddi addım da məhz Heydər Əliyev tərəfindən atıldı, 1997-ci il dekabrın 18-də deportasiya haqqında, 1998-ci il martın 26-da isə azərbaycanlıların soyqırımı haqqında fərman imzalandı.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım tarixinin son səhifəsini 1988-1993-cü illər təşkil edir.[20] I992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə ermənilər bəşər tarixində ən qanlı soyqırım hadisəsini - Xocalı faciəsini törətdilər.

Azərbaycan Moskvanın geniş dəstək verdiyi erməni separatçı və terrorçu qüvvəllərinin iri miqyaslı hücumu prosesində səfərbər olmağa və müqavimət göstərməyə başladı. Milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişi, siyasi plüralizm, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli qırğın siyasətinə ilk dəfə illüziyasız yanaşma və i.a. böyük ümidlər yaradırdı. Bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər

azərbaycanlıların müqavimət hərəkatının vahid cəbhəsinin formalaşmasına və tarixi missiyasını yerinə yetirməsinə yenə mane oldu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı mübarizəsi onun ərazisinin 20%-nin işğalı ilə nəticələndi. Beləliklə, bütün XX əsr boyu ermənilər azərbaycanlılara qarşı hücum taktikasına əsaslanmışlar. Azərbaycanlılar isə müdafiə mövqeyi tutmuş, müqavimət göstərmək yolunu seçmişdilər; azərbaycanlıların müqavimət hərəkatı, əsasən, özünümüdafiə tədbirlərinin məcmusu kimi çıxış etmişdir; müqavimət hərəkatının müəyyən uğurlarına baxmayaraq, tarixi missiyasını yerinə yetirə bilməmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasəti davam etməkdədir. Azərbaycan dövlətçiliyinin getdikcə möhkəmlənməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasının qətiyyətlə bəyan edilməsi və həyata keçirilməsi uğrunda ardıcıl mübarizə, Azərbaycan diasporunun dünyada həlledici mövqelər qazanması ilə eyni zamanda, bu tarixi təcrübə və onun dərslərinin nəzərə alınması da erməni təcavüzünün tamamilə aradan qaldırılması və bir daha təkrar edilməməsinin təminatında mühüm yer tutur.

QEYDLƏR

1. Халилов А. Геноцид против мусульманского населения Закавказье в исторических источниках. Баку, 2000; İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqrımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı, 2006; Abışov V. 1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti. NDA. Bakı, 2007; Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları və deportasiyalar (arxiv sənəd və materiallan əsasında). DDA. Bakı, 2007 və b.
2. Алиев И. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989; Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная армян» и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003.
3. Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı, 1989, s.37.
4. Qlinka S.N. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. Bakı, 1995; Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-нач. XX в.). Баку, 1999; Muradov M.A. Çar Rusiyasının Azərbaycanda işğalçılıq və köçürmə siyasəti (XIX əsrin birinci yarısı). Bakı, 1999.
5. Свиетоховский Т. Русский Азербайджан. 1905-1920 // Хазар, 1990, №1, с.99.
6. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – нач. XX в. ч.I. Баку, 1993; Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в нач. XX в. Баку, 1997, с.212-232.
7. Свиетоховский Т. Указ. соч., с.101.
8. Zərdabi H.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960, s.l 11.

9. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1973, s.203.
10. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni müsəlman davası. Bakı, 1993, s.97.
11. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991, s.30-31.
12. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, 1992, s.318, qeyd, s.472; Yerevanlı Ə. M.Ə.Sabir və erməni xalqı. Yerevan, 1962.
13. Багирова И. Указ. соч., с. 168-188.
14. Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Док. и мат. Баку, 1956,с.99-110.
15. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı, 1997.
16. Azerbaycan belgelerinde ermeni sorunu. 1918-1920. Ankara, 2001.
17. Məmmədquluzadə C. Kamança // Əsərləri. c.2. Bakı, 1984, s. 101-107.
18. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995, s.34-35.
19. Дадашзаде А. Дружба народов Закавказья в азербайджанской литературе // Изв. АзФАН, 1942, с.7-16; Петрушевский И.П. Совместная борьба народов Закавказья против иноземных Захватчиков в XI - XII вв. // там же, с. 24-35 и т.д.
20. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. VII c. Bakı, 2003, III bölmə; Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. Bakı, 2001.

2008-ci il.

Qasım Hacıyev

Rusiyanın Şərq siyasətində Azərbaycan maraqları və Qarabağ regionun taleyi

Tarixi tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan məsələsi bəzi dövlətlərin Şərq məsələsi pərdəsi altında ən mühüm nöqtə olmuşdur. Güya böyük dövlətlərin siyasəti fövqündə zəif görünən, əslində isə əsas hədəf olan Azərbaycanın tarixində dəfələrlə təkrar edilən proseslər bu gün də davam etməkdədir. Məlu olduğu kimi bəzi dövlətlərin iqtisadi, strateci mənafeləri ilə bərabər onların milli, mənəvi münasibətlər baxımından fərqli yanaşmaları da mühüm rol oynayır. Tarixi ədalətsizliklərdən biri də Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya və İrana qarşı müharibəsi Rusiya-İran müharibələri adı altında tarixi mahiyyətini də itirir. Bu məlumdur ki, hər bir xalqın, ölkənin tarixində müharibələr də mühüm bir səhifədir. Bu tarixin şərəfli və şərəfsiz tərəfləri, eləcə də şanlı və yaxud alçaldıcı, həmçinin zəfərli və yaxud məğlub nəticələri var.

Siyasi və strateci maraqların fəaliyyət dairəsinə uyğunlaşma imkanlarının daha fəal mövqeyə yüksəldiyi dövrlərdə iri dövlətlərin nüfuz dairəsi geniş möqelərdən çıxış edir. İstər qədim dövr və orta əsrlərdə, istərsə də müasir dövrdə siyasi-strateci maraqlar digər fəaliyyət növlərini üstələyir. Hər bir dövlətin siyasəti endogen və ekzogen formada təsir qüvvələrindən asılı olaraq dövlət siyasəti ilə çulğalaşaraq siyasi məsələlərin həllində mühüm təsirini göstərir. Tarixi tədqiqat vaxtilə baş vermiş proseslərin məxvi, məlum olmayan tərəflərinin açılmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan tarixinin qaranlıq və ağ ləkəli səhifələrindən biri də XIX əsrin əvvəllərində baş verən tarixi proseslərdir. Rusiya-İran müharibələri adı altında tarixə çevrilmiş, mahiyətcə Azərbaycan torpaqlarında baş vermiş müharibələrdə torpaqları taptalanmış, insanlar qırılmış, ərazisi işbal edilmiş və Azərbaycan xalqı iki yerə bölünmüşdür. Tarixin şirinli-acılı hər bir səhifəsi hər bir xalq kimi azərbaycanlılar üçün də əzizdir. Tarixi keçmişin inkişafı, mütərəqqi, intibah, zəfərli dövrləri nə qədər qiymətlidirsə, böhranlar, müharibələr, istilalar, dağıntılar, faciələr isə nə qədər dəhşətlidirsə, həmçinin əgər o bir xalqın tarixi taleyi ilə bağlıdırsa o tarixin öyrənilməsi vacibdir. Ən azı ona görə ki, tarixin acı səhifələri bir daha təkrar olunmasın.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarına yürüşü və həmin dövrdə gedən proseslərin tarixinin qaranlıq səhifələri açılmaqdadır. Həmin dövrün tarixində sir və müəmmalı olan proseslərdən biri də Qarabağ xanlığı ətrafında baş verən proseslərdir. İbrahim xan ilə Rusiya dövləti arasında bağlanan müqavilənin, habelə İbrahim xanın özünün və xanlığın acınacaqlı sonluğunun səbəbi indi sir deyil. Lakin bir məsələ çox maraqlıdır ki, həmin dövrün «Şərq siyasəti»ndə ingilisin rus siyasətinə yaxınlığ hansı məqsəd və məramdan qaynaqlanması barədə araşdırmalar yeni faktlar meydana çıxarır. İngilis rəssamının (Robert Ker Porterin) Rus dövlətinin agentinə çevrilməsi şəxsi və ya dövlət maraqlarından və yaxud hansı münasibətlərdən irəli gəldiyi böyük maraq doğurur.

Sankt-Peterburqun Ermitac muzeyində Robert Ker Porterin 1818-1820-ci illərdə İrana ekspedisiyası zamanı çəkdiyi fars abidələrinin rəsmlərindən ibarət şəkillər kolleksiyası yerləşir. Bu koleksiyada ingilis rəssamı və səyahətçisinə aid (1777-1842) İranın XIX əsrin əvvəllərində hazırlanmış 80 şəkildən ibarət albom saxlanır. Orada Qafqaz, Kürdüstan, Babilon xəritələri adlandırılan sənədlər öz əksini tapmışdır. Bu albomda Fətəli şahın portreti, yazı, Rey şəhərinin qaya təsvirləri, Mürhab dərəsi abidələrinin planı və relyefi haqqında məlumat verilir. Nəqşi Rüstəmin, Nəqşi-Rəcəbin, Persepolis abidələrinin, Bisütun qayalığı relyefinin, Tağ, Bustan, Babilon, Səlmaz dərəsinin şəkilləri və şəhər xəritələrinin rəsmləri və iki səhifə yazı var.

Maraqlıdır ki, Ker Porterin rəsmlərinin Ermitaca necə gəlib çıxması barədə məlumat yoxdur. Bunu Peterburqun müxtəlif arxivlərində saxlanmış sənədlər də təsdiq edir. Rəssamın birdən-birə İrana arxeoloci tədqiqat məqsədi ilə getməyi qərara alması müəmmalı görünür. Onun bioqrafiyası təsdiq edir ki, Ker Porter ekspedisiyadan nə əvvəl, nə də sonra heç bir arxeoloci tədqiqatla məşğul olmamışdır. Maraq doğuran məsələlərdən biri də onun bütün əsərlərinin, məlumatlarının və ümümiyyətlə fəaliyyətinin bir çox məqamları açıqlanmamasıdır.

İngiltərədə doğulmuş Robert Ker Porterin həyatı 1805-ci ildən etibarən Rusiya ilə bağlı olmuşdur. Rəssamın Peterburq fəaliyyəti Admirallığın baş zalını tarixi mövzuda rəsmlərlə bəzəmək üçün məhkəmə* rəssamı kimi dəvət olunması ilə başlanmışdır (şəkil 1). Ker Porter 1807-ci ildə Rusiya ilə Fransa arasında Tilzit sülhü bağlandıqdan sonra Rusiyanı tərk etmiş, səyahətə başlammış və 1811-ci ilə qədər geri qayıda bilməmişdir. Ancaq bunun səbəbi və harada olması məlum deyil. Lakin o, Reterburqa qayıdandan sonra A.N.Oleninin qohumu xanım Mariya Şərbətova ilə evlənir. Bununla Ker Porter Peterburq aristokrat aləminə daxil olur.

Aleksey Nikolayeviç Olenin (1764-1843) dövrünün məşhur və təhsilli adamlarından biri idi (şəkil 2). O Reterburqda bir sıra vəzifələrdə işləmişdir: 1911-ci ildən Peterburqda kütləvi kitabxananın direktoru olmuş, 1912-ci ildə dövlət vəzifəsinə keçmiş, dövlət katibi işləmişdir. 1917-ci ildən sonra İncəsənət Akademiyasının prezidenti olub, tədqiqat işləri ilə məşğul olmuşdur. A.N.Olenin rəssamlıqla bərabər qədim dillər, tarix, incəsənət və arxeologiya üzrə yaxşı mütəxəsis olmuşdur. O, qədim Şərq incəsənətini öyrənməyə böyük maraq göstərmişdir. Ker Porterin İran səfərinin səbəbkarı da A.N.Olenin olmuşdur.

Maraqlıdır ki, Rusiyanın Şərq siyasətinin, hərbi tədbirlərinin qızğın vaxtında A.N.Olenin alimlərin diqqətini bu səmtə yönəltməyə cəhd göstərir və İrana ekspedisiyaya ehtiyac olması qərarına gəlir. Ker Porter bu məqsəd üçün ən uyğun namizəd hesab edilir. Onun Londonda akademiyanı bitirərək yüksək təhsilə malik olması, yaxşı rəssamlıq qabiliyyəti, tarixi və hərbi mövzuda rəssamlıq və dini dərslər alması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ker Porter A.N.Oleninin İrana səfər etmək təklifini qəbul edir.

Ker Porterin 1817-ci ildə İrana getdiyi bildirilir. 1817-ci il avqustun 4-də A.N.Oleninin ona məktub göndərməsi barədə məlumat verilir. A.N.Olenin məktubda ona yazır ki, gördüklərini mümkün qədər dəqiqliklə qeyd etsin, abidələrin və onların yerləşdiyi yerlərin çəkilmiş rəsmlərinin üzünü çıxartsın və s. Məktubun sonunda A.N.Olenin Ker Porterin bacarığına böyük ümid bəslədiyini bildirir.

Ker Porter 1817-ci il avqustun 6-da Peterburqdan çıxır, Rusiyanı, Qafqaz dağlarını keçir, Tehrana və Təbrizə gedir. O, Mürhab dərəsindəki memarlıq abidələrinin, Əhəməni və Sasani dövrlərinə aid yazıların şəkillərini, bir neçə qala və türbənin də plan quruluşunu çəkir. Sonradan Rus hökumətinin göstərdiyi maraqdan məlum olur ki, aldığı tapşırıq üzrə Ker Porter A.N.Oleninin dediklərindən də artıq iş görür. O, İran xalqının etnoqrafiyasına dair müəyən ümumi görünüşlər və bundan əlavə İranın ümumi xəritəsini və gördüyü şəhərlərin, yarımadaların şəklini çəkir.

1820-ci ilin mart ayında Ker Porter Peterburqa qayıdır. Onun əldə etdiyi materialların kolleksiyadan 6 ədədi imperator I Aleksandra verilir. Buna görə Ker Porter 2500 rubl dəyərində brilliyant üzüklə mükafatlandırılır. Sonra, o, Londona və Parisə gedir. 1821-ci ildə Ker Porter yenidən Peterburqa qayıdır və A.N.Oleninin məsləhəti ilə qədim Şərq abidələrinin rəsmlərindən ibarət albom

hazırlayır və onu imperator I Aleksandra təqdim edir. Əla işinə görə Ker Porter II dərəcəli Vladimir, Anna mükafatı alır.

Mənbədə Ker Porterin 1817-1820-ci illərdə Gürcüstanda, Ön Asiyada olması barədə məlumat verilir. Onun həmin yerlərdə çəkdiyi şəkillərin Londonda nəşr olunması bildirilir. 1822-ci ildə isə Ermənistanda olması barədə məlumat verilir. Ker Porter 1817-ci ildə İranda olub, 1821-ci ildə Peterburqa qayıdır. Bir il sonra (1822-ci ildə) isə yenidən oraya qayıdır və mənbəyin məlumatına görə Ermənistanda peyda olur ki, bu da təəccüb doğurur. Həmin yazılı məlumatlarda Azərbaycana aid heç bir məlumatın olmaması da diqqəti cəlb edir. Ermənistan adlı bir dövlətin olmadığı bir dövrdə Peterburq sənədlərində «Ermənistan» adının qeyd edilməsi də təəcüblüdür. Bu hansı Ermənistandır? Egey dənizi sahilindəki Kilikiya Ermənistanı yoxsa uydurma «Böyük Ermənistanın» yerində «gözlərinə görünən» təsəvvür etdikləri Rusiya «Ermənistan»ıdır?

XIX əsrin başlanğıcında - beynəlxalq aləmdə və regionda mövcud olan vəziyyətlə əlaqədar olaraq Rusiya (fəall siyasətə girişdi) Şərq siyasətində mühüm hədəfi olan Jənubi Qafqaza yürüşə başladı və 1801-ci ildə Gürcüstanı, 1803-cü ildə Azərbaycanın Jar-Balakən torpaqlarını və 1804-cü ildə Gəncə xanləğını işğal etdi. İbrahim xan vəziyyətin çətinliyini nəzərə alaraq Rusiya adından qoşunların komandanı P.Sisyanovla 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsini bağladı. (Müqavilə 11 maddədən ibarət idi). Müqaviləyə görə xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi Rusiya təbəəliyinə qəbul edilirdi (I maddə); xanlıq xarici siyasət hüququndan məhrum edilir, daxili işlər isə onun ixtiyarında qalırdı (IV maddə); Şuşada rus qoşunları yerləşdirilirdi (VI maddə); çar xəzinəsinə 8 min çervon pul verilməli idi (VIII maddə) və s. Ermənilərin iddiasının əksinə olaraq, Qarabağ xanlığı məhz müsəlman – Azərbaycan torpağı kimi Rusiyaya ilhaq olunmuşdu. İbrahim xan bir il sonra ruslar tərəfindən qətlə yetrildi və İmperator I Aleksandrın fərmanı ilə İbrahim xanın varisi Mehdiqulu xan (1805-1822) taxta çıxarıldı. 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsinə əsasən Qarabağ xanlığı faktik olaraq Rusiyaya ilhaq edildi. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən ləğv edildi.

Çar Rusiyası tərəfindən Qarabağ xanlığının işğalından sonra onun siyasi həyatı və inzibati-ərazi bölgüsündə dəyişikliklər baş verdi

Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağın ilhaq edilməsi Rusiyanın məqsədini təmin edə bilmədiyi üçün müxtəlif tədbirlərə əl atıldı. İbrahim xanın Rusiya-İran müharibəsinin (1804-1813 cü illər) gedişində İbrahim xanın müəmmalı şəkildə qəddarcasına qətlə yetirilməsi (1806- cı il) Rusiyanın dövlətlərarası hüquqi prinsiplərə münasibətinin nəticəsi idi. Ancaq Rus çarizmi öz strateci məqsədərinə uyğun olaraq xanlığın ləğv edilməsində maraqlı olmadığı halda qəflətən İbrahim xanın öldürülməsi hansı zərurətdən irəli gəldiyi müəmmalı qalır. İrəli sürülən fikirlərdən biri xan təyin edilən Mehdiqulu xanın hakimiyyətinin möhkəmlənə bilməyəcəyini nəzərdə tütaraq, çar hökumətinin xanlığın ərazisində öz mövqelərinin möhkəmlətmək məqsədi ilə yerli müsəlman

hakim təbəqənin iqtisadi mövqelərini zəiflətməyə çalışırdı. Bu işdə əlaltıları olan ermənilərdən hər cür istifadə edirdilər. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi burada da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, hərbi-müsəlman dairəsinin (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi.

Bu dövrdə əslən erməni olan general-leytenant V.Q.Mədətov (1782-1829) Qarabağda sözün əsl mənasında erməni-Rusiya müstəmləkə sistemi yaratmışdı. Çar hökuməti 1830-cu il üsyanlarının təsiri nəticəsində Jənubi Qafqazda 1840-cı il 10 aprel inzibati-hərbi islahatı keçirmişdi. Bu islahata görə Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrilmiş və Kaspi vilayətinə (mərkəz Şamaxı) tabe edilmişdi. Bununla da Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirmiş oldu və yalnız coğrafi anlayış kimi qaldı.

1846-cı il inzibati ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı) tabe edildi. 1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verildi. Şuşa qəzasının ərazisində Zəngəzur, Javanşir və Jəbrayıl qəzaları da təşkil olundu. Bununla Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsini itirdi. Belə bir inzibati ərazi bölgüsü ermənilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hərtərəfli imkanlar açdı.

Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi zamanı onun əhalisinin etnik tərkibi Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı A. Yermolovun (1816-1827) göstərişi ilə tərtib olunan «Təsvir»də əksini tapmışdır. Hələ bu sənədin tərtibinə qədər (1805-1822) Qarabağdakı erməniləşdirmə siyasətinə baxmayaraq, onun aparıldığı zamanda belə burada əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi.

Artıq 1916-cı ildən Qarabağda (xanlıq sərhədləri daxilində) əhalinin təxminən 51%-i azərbaycanlı, 46%-i isə erməni idi. Ermənilərin Yuxarı Qarabağda məskunlaşması daha geniş hal almışdı.

Məlumdur ki, Rusiya hökumətinin həyata keçirmək istədiyi tədbirlər planına İranda olan erməni əhalisinin bu əraziyə köçürülməsi daxil idi. Məkirli və xəyanətkar xarakterlərinin bəhrəsinə görə bir yerdə qərar tuta bilməyən ermənilər üçün əlverişli təbi-cöğrafi şəraiti və həmçinin türk-müsəlman dünyasına kini və eləcə də siyasi-strateci maraqları ilə üst-üstə düşən işğalçılıq niyyətli Rusiyanın himayəsi erməniləri tam qane edirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. R.D.Barnett, Sir Robert Ker Porter-Regency Artist and traveler, Iran X, 19-24, London, 1972; J.Curtis, Sir Robert Ker Porter [British Library, Department of Manuscripts], London, 1977; E.P.Renne, Robert Ker Porter in Russia, Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha XXV, 105-109, Leningrad, 1985.
2. L.V.Timofeev, V Krugu druzei i muz. The house of A.N.Olenin. Leningrad, 1983; S.F. Sozinova, Obschestvennaia i nauchnaia

deyatel’nost’ Alekseya Nikolaevicha Olenina. In: Gosudarstvo, politika i ideologiya v antichnom mire, 171-197, Leningrad, 1990.
3. J.A.Morier, Journey through Persia Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the years 1808 and 1809, London, 1812.
4. In the archives of the Institute of the History of Material Culture in St.Petersburg, in A.N.Olenin’s fund (F. 7, No. 83) there is a copy of that letter, in French, written by a copyist, corrected by Olenin personally and signed by himself.
5. V.G.Lukonin, The culture of Sasanian Iran, 19, Moscow, 1969.
6. The State Russian Histirical Archive, F. 733, descr. 12, No. 218-a, 1820. About the donation of six ancient items.
7. Ibid., F. 733, descr. 15, No. 77, pp. 1-4.
8. Ibid., F. 733, descr. 15, No. 77, pp. 19-22. October 1821.
9. Ibid., F. 733, descr. 87, No. 129.

Leonas Yurşa
(Litva)

Армения: выходцы уже похоронили президента Сержа Саргсяна

«В Армении господствует система криминально-олигархного и коррупционного характера, которая, при существующей кругом нищете, служит обогащению высокопоставленных чиновников и пресекает путь долгосрочным инвестициям».
(Цитата из армянских СМИ)

Без стыда и совести

Прошлой осенью в Ереване проходил 6-ой форум представителей Армении и выходцев из нее. *Shame.am* сообщил, что руководство Армении уже 20 лет ожидает, когда армянские зарубежные предприниматели откликнутся на неизменный призыв инвестировать в экономику страны. Те реагируют довольно вяло. По мнению *Tert.am*, не исключено и то, что после данного форума желающих прийти на помощь Армении станет и того меньше.

Армянский общественный деятель и предприниматель из США Заре Палян признался журналистам, что не запомнил выступлений президента Армении Сержа Саргсяна и католикоса Армянской апостольской церкви Гарегина на форуме, ибо они зачитывали по бумажкам то, что для них написали другие: «простите, возможно, вздремнул». Он не доверяет армянским чиновникам. Их жадность безмерна, они словно одержимые:

без угрызений совести хватают все, что под руку попадется. Можно назначить министром нового человека, но у него уже в крови грабить, брать взятки, как заставить его служить на благо народа, а не себе на пользу?

Что касается отношения предпринимателей–выходцев к армянской власти, то, по словам Паляна, их доверие равно нолю. Им известно, что здесь грабят, что суды – подкупны. Он сам четыре раза брался за предпринимательство в Армении, все четыре раза ограбили, а суда, в котором можно было найти справедливость, нет. В прошлом году он занялся в пятый раз – снова ничего не получилось. «Честного человека в Армении считают дураком, никчемным. А тех, кто наживается любой ценой, считают ловкими и способными». Беда в том, что не хватает нравственных и аристократических качеств. Это толкает в пропасть, и это следует остановить. «Я вас спрашиваю, вы не думаете, что мы движемся в сторону пропасти?»

Моральных качеств – их, понятно, не хватает многим у власти и во многом. А что такое *аристократизм?*

«Сержу Саргсяну, лично: такие, как Вы, позорят республику!» – публицист Грачья Галустян свои мысли изложил в форме письма; острое слово тогда, в начале 2012 года, вызвало страшный шум. Кто заставил автора обратиться к президенту на исходе четвертого года его правления? Да ведь желание найти ответ на вопрос, почему в Москве и Санкт-Петербурге только 2 и 3 процента опрошенных, как установили социологи, положительно относятся к армянам. Прямо-таки скандал – ведь десятки миллионов россиян ежедневно на экранах ТВ видят интеллигентных, в разных областях деятельности прославившихся армян, и вот – на тебе! А, возможно, русские отожествляют армян не с лучшими, а с худшими представителями народа? «С такими персонажами, как глава нашего государства, – пишет публицист. – Такие, как Серж Саргсян и вся теперешняя власть, почти полностью состоящая из людей с криминальным прошлым, настоящим и будущим, позорят республику. Они грабят ее, цинично и открыто».

И здесь автор в качестве примера приводит историю, случившуюся с одним предпринимателем-выходцем, гражданином Эдмоном Худияном, который инвестировал в Армению 5 млн. долларов. В числе аферистов, превративших Худияна в банкрота, находился и брат президента - Левон Саргсян. Ну и что? Серж пригрозил брату пальцем: больше так не делай! Нет, посоветовал… как разумно выкрутиться. Автор никак не может успокоиться, что таким образом демонстрируется нескрываемое презрение вчерашних неудачников и автобусных водителей, комсомольских активистов и других, пробравшихся к власти выскочек, к своему народу, мнению его людей.

В 2013 году Эдмон Худиян лично обратился к соотечественникам, желающим инвестировать в Армению. «Начиная предпринимательство в Армении, будьте чрезвычайно осторожны с армянскими чиновниками, а также относительно услуг по так называемому попечительству, которое предлагают их родственники». В 2004 году он сам лично, побуждаемый авторитетными людьми, вложил крупные средства в строительство, а через несколько лет был ограблен действующими заодно мошенниками и преступниками, занимающими высокие посты правления. Его вложения, как и многих других армянских выходцев, были разграблены по схеме целой государственной машины. Предприниматель сообщает, что с единомышленниками создал комиссию по защите прав инвесторов-выходцев, и советует обращаться к ее адвокатам при правовых спорах. Помимо прочего, призывает: в среде произвола и взяточничества, которые господствуют в Армении, мы, армяне-выходцы, должны быть вместе, поддерживать друг друга, не допускать, чтобы какой-то чиновник или его родственник попирал нашу мечту – жить в Армении и своим вкладом способствовать ее процветанию.

Аристократизм – это, возможно, не только порядочность, но и честь родни, общность происхождения. Чувство стыда.

Заманивают на родину, а затем обдирают

Возможно, этот форум и отзывы предпринимателей-выходцев послужили предлогом гражданину Российской Федерации Левону Маркосу написать «Открытое письмо президенту Армении Сержу Саргсяну». В начале письма он утверждает, что в последний раз обращается к нему через СМИ, ибо писал уже не раз, но ответа не поступило.

В письме он вспоминает времена десятилетней с лишним давности, когда президентом республики был Роберт Кочарян, сам Саргсян был министром обороны и секретарем Совета безопасности. А Центральный банк возглавлял Тигран Саргсян. Они, дескать, и предложили ему, взывая к патриотическим чувствам, присоединиться во имя спасения экономики Армении. «Если у Вас осталось хоть капля совести, то Вы должны помнить», – обращается предприниматель в письме к Сержу Саргсяну, и напоминает, что предоставил крупную материальную и финансовую помощь Арцаху (сепаратистам Нагорного Карабаха), спасал армянских беженцев, часть из которых, спустя почти четверть века, по-прежнему живут в принадлежащей ему московской гостинице. «Я предоставлял посильную помощь и лично Вам, и Вашим родственникам, господин Президент. Надеюсь, Вы об этом не забыли?»

Саргсян, пишет предприниматель, сам приезжал к нему в Москву и призывал приобрести некоторые разорившиеся армянские предприятия,

также чуть ли не умолял спасать «Кредит-Ереван» банк, которому грозил банкротство. Предприниматель поверил и решил вложить в экономику Армении крупные средства, ибо искренне желал помочь Родине, оказавшейся в тяжелом положении. «Наконец-то, – пишет он, – вложив в экономику Армении сотни миллионов долларов, я понес огромные убытки и был вынужден объясняться с местными судебными приставами». Ему принадлежавшее имущество было арестовано и распродано.

Такое случилось не только с ним – многие выходцы с горечью рассказали ему о господствующем в Армении самоуправстве. «В последние годы Ваша команда, можно сказать, ограбила 34 крупных армянских предпринимателей. Они действуют по одной и той же испытанной схеме: сначала «на благо Родины» выманивают у предпринимателей немалые деньги, а затем стряпают обвинения против них – для того, чтобы устранить из предпринимательства, вытолкнуть из Армении, а «проданные» объекты и уплаченные за них деньги забрать себе. С ними случилось то же, что Вы, Роберт Кочарян и Тигран Саркисян, сделали со мной. Вот так Вы и Вам подобные скопили себе многомиллионное добро в нуждающейся Армении».

По словам Маркоса, в Армении против него совершенно необоснованно возбуждено уголовное дело, и он объявлен в международный розыск, хотя и не собирался ни от кого скрываться. Российские следователи в течение нескольких лет тщательно изучали материалы дела и установили, что в его действиях не имеется состава преступления. Это значит, что он является законным владельцем некогда приобретенного в Армении имущества. «Проявите хоть раз гражданскую смелость и примите правильное и законное решение вернуть мне мою собственность и возместить понесенный мною финансовый ущерб. Прошу не только для себя – для всех обманутых армянских предпринимателей-выходцев…» Письмо заканчивается словами: «Верните обманутым армянским предпринимателям-выходцам их собственность, которая была захвачена с Вашего ведома и при Вашем прямом участии. Снимите со своей души тяжелый грех. Возможно, тогда армянский народ простит Вас…»

Российский предприниматель открыто обвиняет в тяжелых преступлениях армянских президентов, бывшего и действующего, и надо согласиться с авторами, напоминающими о существовании презумпции невиновности и призывающими официально опровергнуть утверждения, если оглашаемые дела не являются правдой. Или подтвердить, что такое было… Вся беда в том, что в Армении очень сомневаются и в непредвзятости следователей и судов. Кто посмеет, а если посмеет – как докажет, что слышал переговаривавшихся между собой предпринимателей о том, что на доставшемся им имуществе Маркоса зарабатываемые доходы

они отдают Саргсяну на государственные нужды, а тот полученные деньги кладет себе в карман?

С другой стороны, даже авторы, скептически относящиеся к обвинениям, изложенным в «Открытом письме», признают: да, и кроме Маркоса было немало случаев ограбления предпринимателей-выходцев, в этих коррупционных схемах действовали, увы, и люди из окружения Сержа Саргсяна. «В Армении существует система криминально-олигархного и коррупционного характера, которая при царящей вокруг нищете служит обогащению высоких чиновников и пресекает путь долгосрочным инвестициям».

Некоторых сломали, другие – не сдались

Армянское правительство повсюду ищет инвестиции. В начале 2017 года проходил Германо-армянский экономический форум. Немецкие эксперты указали, что дела идут удовлетворительно (несколько возрос торговый оборот между странами), однако в экономике Армении, «разумеется, имеются и проблемы». В частности: «укоренение олигархных структур, монополизация некоторых экономических секторов, отсутствие независимых судов, непрозрачная деятельность таможенных и налоговых ведомств, также процветающая коррупция». И это называется лишь «проблемами?» Некоторые из них немецким предпринимателям обошлись не в один миллион. Года четыре тому назад немецкий предприниматель армянской газете «168 жам» говорил, что было немало желающих инвестировать в экономику Армении миллионы, однако передумали, узнав об его истории. «Предпринимательство в Армении связано с политической властью страны», – говорил немец.

В 2006 году немецкая компания «Инвестор» приобрела 3,2% акций Ереванской компании «Арарат», однако менее чем через два года крупнейший акционер компании, считающийся самым богатым предпринимателем в Армении, политический деятель Гагик Царукян – потребовал продать ему эту часть. Поскольку немцы не согласились, Царукян дело устроил так, что «Инвестору» досталась только одна акция, однако и той части они вскоре лишились. Верно, суд присудил в пользу немцев от общества «Арарат» 14,8 миллионов драм (примерно 30,5 тыс. дол.), хотя они требовали почти в 10 раз большей суммы. По словам электронного издания «Hetq», проводящего журналистские расследования, немецкая компания, вложившая в коньячный завод 10 млн. долларов, осталась с пустыми руками. Больше ничего не добившись в армянских судах, обратилась в Европейский суд по правам человека в Страсбурге. Слово СППЧ является последним, но ждать в нем приходится очень долго…

Царукян – политический деятель, возглавляющий партию «Процветающая Армения». Выборы в Национальное собрание весной 2017 года его партия встретила, пообещав сосредоточить невообразимые ни избирателям, ни самим политиками инвестиции в 15 миллиардов (!) долларов (в то время как правящая Республиканская партия Армении, после объединения самых богатых армянских предпринимателей-выходцев новым премьер министром Кареном Карепетяном, планировала с большим трудом за несколько лет выжать 3 миллиарда). 15 и даже более миллиардов долларов – но лишь в том случае, если «Процветающая Армения» в парламенте поучит не менее половины +1 место. Не получила. Значит, не будет для Армении сказочных 15 миллиардов… Не было бы их и в случае, если бы получили большинство – откуда?

Сам Царукян, как видно, на зарубежные инвестиции не плюет, однако сидеть за общим столом с совладельцами не особенно склонен. Германский пример, впрочем, не единственный. На нем погорели и французы. В 1997 году 71% акций Абовянского пивного комбината «Котайк» приобрел французский концерн «Castel Castel Beer»; остальные 29% принадлежали Царукяну. В 2004 году тогдашний президент Армении Роберт Кочарян принял президента компании и расхвалил французов за образец того, как следует развивать деятельность в республиках Южного Кавказа. «Избранный солод из Франции, исключительный хмель из Чехии превратил нашу продукцию в самую популярную на Кавказе», – гласила реклама «Котайк». В 2006 году Царукян продал свою часть «Castel“ за 4 миллиона. А вот весной 2011 года всеми 100% уже владел Царукян. И обещал сделать все, чтобы улучшалось качество пива «Котайко», рос объем продажи, и он вернул себе позицию лидера в рынке.

Армянские СМИ сообщили, что сами французы предложи Царукяну снова взять пивной завод в Абовяне в свои руки. Видите ли, они столкнулись с финансовыми трудностями, резко сократилось число покупателей их продукции. Вскоре заговорили, что Царукян просто «посоветовал» торговцам не заказывать французское пиво после того, как «Castel» отказался продать ему акции. Об атаке со стороны считающегося самым богатым армянского предпринимателя было известно на высшем государственном уровне, попытался вмешаться посол Франции в Армении, владелец компании даже обратился к президенту Франции Жаку Шираку, с которым был знаком, однако Царукян оказался могущественнее. Увидев, что не сможет одолеть армянского олигарха, француз, прежде всего, вывез из Армении свою семью, наспех устроил дела и исчез…

А вот другая французская компания «Pernod Ricard» не сломалась. Известный в российской империи и Советском Союзе, да и во всем мире ереванский коньячный завод в годы независимости Армении разделился на две компании: одну приобрели французы, другую – тот самый Гагик Царукян. «Pernod Ricard» через суд получил исключительное право на

марку коньяка «Арарат». По словам одного из представителей их конкурентов, французская компания «в Армении действует жестко и агрессивно. Далее все решает только через руководство страны, очищая дорогу от конкурентов».

Царукян пытался повысить закупочную цену на виноград и переманить в свою сторону часть поставщиков сырья, однако и на тот раз ему не повезло. Один из менеджеров компании пояснил: «Армения – небольшая страна, здесь президент может влиять на все процессы…»

Учуяли миллиард…

Летом 2015 года в Лос-Анджелесе на 99 году жизни скончался предприниматель армянского происхождения Кирк Керкорян. В последние годы он владел имуществом в 4,2 млрд. долларов. Учрежденный им в 1989 году благотворительный фонд «Линси» (Lincy Foundation) за четверть века пожертвовал на строительство жилых домов и школ, дорог и на другие нужды Армении 1,1 млрд. долларов. Весома и его идеологическая помощь. «Долгое время политика США в отношении Армении определялась в кабинете Кирка Керкоряна», – писал «The Washington Post». Его заслуги перед армянским народом были отмечены присвоением звания Национального героя Армении (2004). В начале 2016 года назначенные покойным исполнители его воли узнали, что написано в завещании миллиардера: в течение трех лет со дня смерти продать все имущество и полученные деньги распределить на дальнейшее финансирование проектов, которые выполнялись при его жизни.

Даже российская служба новостей «Regnum» осенью 2016 года сообщила, что «имеется возможность направить в Армению 2 миллиарда», которые оставил предприниматель и филантроп Кирк Керкорян, и что об этом заговорил бывший министр иностранных дел Армении (1998–2008), член Национального Собрания Вардан Осканян. Он рассказал о своих близких отношениях с миллиардером. О том, что даже знал о его помыслах. Керкорян, дескать, был горячим патриотом, он искренне желал видеть Армению процветающей, демократической, развитой, – такова была его мечта. Осканян вспомнил и первое прибытие миллиардера в Армению, он его повсюду сопровождал и собственными глазами видел, как Керкорян «как минимум раз десять плакал». По словам бывшего министра, один из богатейших людей Америки вложил в Армению 300 млн. долларов, которые в большой мере способствовали развитию экономики страны в то время. «А нынче, представьте, если бы удалось получить хоть один миллиард с его наследства, то за предстоящие пять лет в Армении можно было создать чудо».

Бывший министр призывает не оставлять на волю судьбы эту «историческую возможность», образовать комиссию в составе 5–7

известных, заслуживших доверие людей – они должны убеждать исполнителей наследства, что Армении действительно нужны деньги и что эти деньги будут должным образом использованы. Никоим образом не допустимо, чтобы корыстные претензии некоторых лиц или организаций отвернули распределяющих наследство людей от Армении.

Неизвестно, сам ли Осканян прицеливался на ту «компанию заслуживших доверие людей». В 2012 году он лишился юридической неприкосновенности члена парламента, и прокуроры возбудили против него уголовное дело за узаконивание полученной преступным путем крупной суммы денег («отмывание денег»). Сначала подозреваемый сопротивлялся: «политическое преследование». Однако, под конец, признался, что от суммы, предназначенной на благотворительность, присвоил 250 тысяч долларов… Впрочем, это случилось после того, как им возглавляемый фонд продал компанию, основанную в Армении двумя действующими в США корпорациями… Поскольку он признался и уплатил налоги, дело было закрыто.

Национальный герой захлопнул дверь перед соотечественниками

После того, как бывший министр заговорил об «исторической возможности» заполучить хотя бы 1 миллиард из наследия Кирка Керкоряна, откликнулась видная в Америке общественная деятельница, член Совета старейшин Еревана Анаит Бахшян. Ради справедливости, заявила она, господин Осканян дожжен рассказать и о том, почему Керкорян прекратил деятельность фонда «Линси» в Армении. Госпожа Анаит пишет: «Неужели господин Осканян не нес ответственности за то, чтобы фонд работал законно – вместе с тогдашним президентом Кочаряном? Неужели не знал, что фонд усилиями Армена Геворгяна был уничтожен, и разговоры о том дошли до Керкоряна? Помимо прочего, в отчетах писали, что отремонтированы 12 школ, в то время как на самом деле ремонтировали 8-9, и тому подобное».

Армен Геворгян, 1973 г. рождения, – глава администрации президента Кочаряна (2006–2008), позднее (до 2014) – секретарь Совета Национальной безопасности, вице министр армянского правительства, министр территориального управления; весной 2016 года снова стал секретарем Совета Национальной безопасности, а осенью – главой администрации президента. Несколько месяцев тому назад Саргсян назначил его членом Надзирательной палаты (?) сроком на ближайшие 6 лет (в Палате всего 7 членов, они контролируют бюджетные расходы, пользование имущества государственной и местной власти). (Чем не кандидат в президенты, которого весной, после истечения срока правления Сержа Саргсяна, будет избирать уже не народ, а парламент? Если

Конституционный референдум решит президентскую Армению превратить в парламентскую республику, настоящим хозяином страны станет… не парламент. Премьер министр. А кто метит на этот пост, объяснять не требуется).

Кирк Керкорян, продолжает рассказ госпожа Анаит, выделил Армении 200 миллионов – на строительство жилых домов в зоне проходившего землетрясения, школ, и спрашивает: «А вы, господа Осканян и Кочарян, что сделали вы? Не восстановили зону бедствий, не завершили строительства школ, на эти деньги разбогатели только несколько грабителей из государственного аппарата, для которых родина, армянское государство – только средство для самообогащения, и вы это сделали за счет Керкоряна». Это, по мнению Анаит, обидело Керкоряна до глубины души, он разочаровался в своей родине и соотечественниках, ему стали отвратительными расхитители Армении, невероятный масштаб коррупции, воровство, и он прекратил инвестиционные программы, кормившие Армению.

В феврале 2011 года было получено сообщение, что фонд «Линси» прекращает деятельность и передает неиспользованные деньги (200 млн. долларов) Калифорнийскому университету в Лос-Анджелесе (UCLA).
Армянские СМИ писали, что деятельность фонда остановлена из-за неэффективного пользования средств, выделяемых Армении. Однако существует и более конкретное объяснение: Керкорян отказался предоставлять Армении помощь после того, как на предъявленное правительству требование в ходе 7 дней представить точный отчет об использовании выделенных ему фондовых средств получил только какие-то туманные разъяснения. Керкорян открыто не жаловался (вообще, он в своей жизни избегал журналистов и публичности), однако, говорят, впредь отказался принимать армянские делегации, даже самого высокого руководства.

И еще. Мы уже рассказывали об одном из братьев Сержа Саргсяна, Александре, который царствовал в Армении, однако отлично чувствовал себя и в Соединенных Штатах: прокручивал дела с помощью там обосновавшегося армянина – преступного авторитета, приобрел дворец и тому подобное. В частности, рассказывают, что «Сашик – Пятьдесят Процентов» предложил Керкоряну, стать компаньоном и вместе заняться игорным бизнесом…

Необходимо сказать правду!

В прошлую осень в Лос-Анджелесе на ежегодной благотворительной ТВ акции «Общеармянский фонд» (*Hayastan* All Armenian *Fund) собрал 12,5 млн. долларов; 2,5 млн. пожертвовал один из самых богатых российских предпринимателей Самвел Карапетян. В 2016 году в ходе*

такой акции армяне пожертвовали в фонд 15 млн., 2008 – 35 млн. долларов. Несколько лет тому назад в Лос-Анджелесе не прошла незамеченной акция протеста местных армян, на майках ее участников красовалась надпись «Бойкотируем Общеармянкий фонд, собирайте налоги, а не пожертвования». Они объясняли, что фонд является слишком коррумпированным и помогает руководству Армении сохранить власть (председатель совета покровителей фонда – президент Армении); дескать, в 2012 году пожертвования фонда составили 20 млн. долларов, в то время как правительство Армении из-за злоупотреблений чиновников, неуплаты налогов лишилось 750 млн.

О том, что не все выходцы одобряют армянскую власть, свидетельствует и открытый в 2010 году портал «Необходимо сказать правду!» *(The Truth Must Be Told).* Его основатель из Лос-Анджелеса, деятель–выходец, заявил, что в нем намеревается публиковать журналистские расследования о нарушениях прав человека в Армении, Нагорном Карабахе и среди выходцев, о коррупции у власти, преступления в армии, торговле людьми *(Human Trafficking).* В 2016 году портал призвал подписать петицию «Сменитьправительство Армении» *(Change Armenia's Government).* В петиции указано, что коррумпированный режим Сержа Саргсяна разваливает мирные демократические движения в стране, долгие годы применяет обман, политическое принуждение и физическое насилие для сохранения своей власти и личного обогащения. Армянские выходцы – критики ереванской политики на улицах Лос-Анджелеса провели символическую акцию – инсценировку похорон президента Саргсяна…

Перед последним Рождеством Министерство иностранных дел Армении опубликовало сообщение, в котором говорится, что армянская радиостанция «Азатютюн» не вполне корректно передало мысли одного из наиболее известных деятелей-выходцев, посла Армении при UNESCO Шарля Азнавура, изложенные во французском журнале «Nouvelles d'Arménie». Дескать, радиожурналисты повырывали лишь отдельные высказывания из беседы, в которой он, вообще, «действительность расценивает положительно». На самом деле – некоторые издания начало быстро распространившейся фразы перевели так: «В то время, как одних сажают в тюрьму за кражу яйца», другие иначе: «как за кражу двух кур…», трети – как за кражу нескольких су (грошей). Однако конец фразы всюду одинаков и однозначен: «на свободе остаются те, кто украли миллионы».
«Это совершенно недопустимо, – говорит Азнавур. – Надо соображать, что у нас прекрасная страна, которую необходимо развивать, иначе она может исчезнуть с лица земли, как некоторые древние цивилизации, и ответственность за это понесет руководство Армении». Речь Азнавура сугубо литературная, – подчеркивает то, что есть. Об этом он говорит и руководству страны. «Я их не жалею. Я говорю то, что думаю». Согласно

министерству иностранных дел получается, что руководство страны имеет право знать мнение Национального героя Армении (кстати, это звание ему присвоено в 2004 году одновременно с Кирком Керкоряном), а простые граждане – нет?

Leonas Yurşa
(Litva)

Кто самый виноватый в сегодняшнем геноциде армянского народа – Кочарян или Саргсян?

Армянская поговорка гласит: не подыхай, осёл, придет весна, зазеленеет трава. В последнее время в Армении много говорят о приближающихся переменах в управлении государства, но скорее выйдет так, как говорится в другой поговорке: осёл тот же самый, только седло поменял.

Президентский „нет” значит “да”

Правление президента Армении Сержа Саргсяна, длившееся 10 лет, заканчивается 9 апреля, но уже 2 марта мы узнаем имя нового президента страны. Правда, изберут его не граждане, а парламент – Национальное собрание. Четвертый президент Армении, приступив к исполнению своих обязанностей в тот же самый день – 9 апреля, уже не будет иметь тех полномочий, которые имели три предыдущие. Он назначит избранного парламентом премьера, который и будет главой страны. Таким образом в Армении будет внедрена парламентская система управления, как это намечено в поправках Конституции страны, принятых во время референдума 6 декабря 2015 г.

Серж Саргсян также руководит Республиканской партией Армении, имеющей большинство мест в парламенте, избранном весной 2017 года. Он уже предложил кандидата в президенты от Республиканской партии, а тот попросил дать время для встреч с другими партиями и для окончательного самоопределения. А насчет того, кто сядет в кресло премьера, обсуждается, можно сказать, с 2014 года, когда президент Саргсян заговорил о поправках Конституции. Не метит ли он сам остаться в верхушке власти и после весны 2018-ого года, когда будет должен оставить президентский пост? Однажды он вроде бы сказал „нет“, но с неясным условием. Позже он имел еще много возможностей ответить на этот вопрос конкретно, но так и не ответил. Мол, посмотрит после выборов 2017-ого года. Но выборы состоялись, республиканцы выиграли, а президент все молчит…

И вот не так давно, в середине января, газете „Жаманак" показалось, будто Саргсян проговорился, что нацеливается на будущую высшую государственную должность. Ведь на совещании, состоявшемся в президентском дворце, он говорил: *Уже во второй половине года мы посмотрим, какие еще дополнительные проблемы социальной важности мы сможем решить, чтобы увеличение цен не было таким болезненным для социально необеспеченных слоев нашего общества.* Значит, делает вывод газета, Саргсян откровенно признался, что будет во власти во второй половине года и будет это решать („Жаманак" считается изданием, которому власть подсказывает, что нужно писать). А в последний день месяца армянские СМИ сообщили, что Совет республиканской партии Армении в ближайшее время созовет совещание, на котором стать кандидатом на пост премьера Армении будет предложено последние дни месяца занимающему кресло президента председателю партии Сержу Саргсяну. Если совет будет с этим согласен, писал тот самый "Жаманак", Саргсян будет должен подчиниться воле членов партии, хотя четыре года назад и заявлял, что после принятия поправок Конституции не будет добиваться должности премьера.

Это намерение обозреватели усмотрели и в речи президента Армении, произнесенной на сессии Парламентской Ассамблеи Совета Европы 24 января. Похваставшись, что в стране много сделано для демократии, он уверял: мы будем и дальше продолжать в том же духе. Сожалел, что и в самом Совете Европы депутаты подкупаются, и предупредил Европейский суд прав человека не вмешиваться в политику (знаем, что он имел в голове: ЕСПЧ признал Армению оккупантом азербайджанских земель). Правда, и в Армении есть недостатки, но с ними мы не будем мириться: мы полны решимости систематическими и постоянными усилиями и дальше искоренять зло коррупции. Может быть, говоря "мы", оратор в голове имел в виду "государство". Ведь в одном месте речи, призывая мирно решать конфликт Нагорного Карабаха, он упоминает и о своей роли: *Независимо от того, где я окажусь, решая этот вопрос, я всегда буду на первой линии.*

В конце 2017-ого года Серж Саргсян на вопрос телевизионного канала „Армения" о своей карьере после апреля 2018 года ответил: *Придет время, мы очень спокойно обсудим и объявим о своем ре шении*. Российская служба новостей „Regnum", перепечатав этот ответ, в скобках объяснила, что значит „мы": это – Республиканская партия Армении. Но это то же самое, что и сказать, что в советские времена руководила Коммунистическая партия. На самом деле всем руководило и решало Политбюро. От имени большинство членов в парламенте имеющей политической силы Серж Саргсян рекомендовал кандидата в президенты – после того, когда с этой кандидатурой согласились в Исполнительном

органе Республиканской партии (орган избирается во время съезда на два года, его состав - 21 член, среди них, понятно, есть и теперешний президент). Деятели оппозиции Армении, говоря „они“, подразумевают “политбюро” республиканцев.

В первые дни февраля армянские СМИ объявили, что Республиканская партия обсуждает не одну кандидатуру на пост премьера. Это журналистам сообщил Министр юстиции Давид Арутюнян. Прибавим: член Исполнительного органа. Поскольку *они* последнее слово скажут еще не сегодня и не завтра, вернемся в бурный 2015- ый год. Потому, что Серж Саргсян и они все сделали тогда. Правда, секретная война длилась не один год.

Начали ломать…

Многие деятели политики и бизнеса имеют клички, не всегда для них самих приятные. Миллионер, а может и миллиардер Гагик Царукян кличку унаследовал с детства – „Доди Гаго“. В глаза его никто этим именем не называет, потому, что Гаго означает сильного, но… не очень умного человека (кстати, в прошлом он прославился как чемпион мира и Европы по «рукоборству»). Рассказывают, как президент России Владимир Путин, возимый от озера Севан в Ереван, спросил: а какой здесь памятник архитектуры? Услышав, что в этом дворце живет „Доди Гаго“, похвалил хозяина: *Значит, не такой уж глупый этот Гагик*. В дворце Царукяна гостила группа арабских шейхов с сыновьями. Да что там шейхи – в этом дворце, прибыв с официальным визитом, ночевал разборчивый президент Белоруссии Александр Лукашенко – тоже с сыном…

Гагик Царукян прославился осенью 2012 года – какая – то странная негосударственная организация России (Русский биографический институт) его признала „Человеком года” – за участие в укреплении российско–армянских связей (премии были вручены снова президентом избранному Путину, певцу Кобзону…). Во время весенних парламентских выборов им руководимая партия „Процветающая Армения“ получила 37 мест и уступила только Республиканской партии (69 мест). Царукян отказался создавать руководящую коалицию, но и на сторону оппозиции не стал. Летом вместе с президентом летал в Лондон на открытие олимпийских игр – как президент национального олимпийского комитета. В конце ноября, уже будучи „Человеком года“, объявил о своем намерении участвовать в президентских выборах в феврале будущего года. В начале декабря с партийной делегацией посетил Брюссель, где сказал: *Невозможно в стране бороться* с *коррупцией, когда этой борьбой руководят основные коррупционеры.*

Скоро BBC сообщила, что не оправдались надежды тех, кто надеялся, что олигарх Гагик Царукян бросит на выборах перчатку действующему президенту – он, а после него и первый президент,

председатель Национального конгресса Левон Тер Петросян отказались соперничать с Саргсяном. *Это подняло суматоху среди больших оппозиционных партий*, – объяснила BBC, – и они должны были официально объявить о своем неучастии в президентских выборах. Политолог Сергей Минасян тогда сказал: *Лидеру второй по величине фракции парламента Гагику Царукяну отказавшемуся участвовать в выборах президента, победа действующего президента в них стала формальностью.* Скоро в СМИ появилось сообщение, что выборной кампанией Сержа Саргсяна в Котайкской области руководит совсем не местный губернатор, как объявлено, а… Гагик Царукян; и вообще на стороне Саргсяна активно трудятся бизнесмены, члены “Процветающей Армении”.

…и сдались

Весной 2013-ого года в независимом интернетном издании „Белорусский партизан“ было написано, что президент Белоруссии посещал Армению, останавливался в доме местного олигарха Гагика Царукяна, а на следующий день участвовал в двух торжествах открытия – церкви и игорного дома. Напечатана фотография торжеств в церкви: Лукашенко с сыном, „Доди Гаго“ и три месяца назад второй раз президентом избран Серж Саргсян.

Белорусскому изданию показалось не совсем приемлемо то, что президент страны из церкви едет в казино, и еще с сыном, которому нет и девяти. Белорусы не написали, что и церковь в городе Абовяне, и казино недалеко Еревана поставлены на средства Царукяна, что этот “казино“ – большой комплекс отдыха под боком Еревана – без раньше построенного игорного дома “Shangri La“, еще составляет и центр развлечений “Фараон“, и гостиница „Кемпински“, где также работает казино, и еще более 10 зданий. Масштабы этого комплекса и королевская роскошь *чарует воображение* (из рекламы). Например, ресторан состоит из четырех залов, в одном из которых есть 1 000 мест, а его освещающая хрустальная люстра из-за своей величины помещена в Книгу рекордов Гиннеса (24 тысячи ламп, весит 33 тонны).

Накануне, очень может быть, „Доди Гаго“ со своим высоким гостем, распивая коньяк „Noy“ (созревает на заводе, принадлежащем Царукяну), говорили не только о белорусских тракторах, которые олигархи перед выборами раздавали сельским жителям и за которых еще до конца не рассчитались. Или как работает прошлым летом в Минске запущенная линия разлива коньяка (тоже с участием Гагика). Может они обсудили и перспективы назавтра открываемого „Фараона“. Скоро ли он окупится? Все зависит от Сержа Саргсяна. Может быть, „Доди Гаго“признался, что, если смог бы, то Саргсяна… Только подумайте: брат президента Сашик, настоящий разбойник, когда-то заказывал его, Царукяна, убить! Но Серж все еще самый сильный, неделю назад Республиканская партия смела всех

претендентов в городской совет Еревана и было бы неразумно идти против него. От него зависит, когда вступит в силу новый порядок, согласно которому игорные дома могут работать только в курортных местностях, а в столице и в окрестностях их не должно остаться. За исключением тех, в которых инвестировано не менее чем 40 миллиардов драм. А такой объект только один – „Фараон“, в него инвестировано более чем 100 миллионов долларов. Если конкурентов не осталось бы, доход был бы… сами понимаете. Поправка к закону уже должна была вступить в силу, но была отложена…

В Абовяне журналисты не пропустили возможности спросить у Царукяна о недавнем призыве, который прозвучал из уст его партийного соратника Вардана Осканяна. Он призывал объявить "Процветающую Армению" оппозиционной силой. *Нет, „Процветающая Армения“ не может быть в оппозиции, – ответил он.* – Она поддержит то, *что полезно для страны и для армянского народа.* Кроме того, добавил, в Армении уже есть 3-4 оппозиционные партии, а 5-6 – это явный перегиб палки… Политолог Амаяк Ованесян объяснил, почему олигарх пригласил президента Белоруссии (говорят, приглашал и тогдашнего "короля" Украины Виктора Януковича): дл*я того, чтобы был открыт путь Гагику Царукяну, путь, ведущий к сердцу Сержа Саргсяна.* Мол, ему всего важнее его бизнес, и он не поддержит Осканяна. *Нашли общий язык,* – так еще накануне торжества ответило издание Lragir.am на вопрос, почему сам Саргсян откликнулся на приглашение олигарха. – *А Католикос Гарегин II своим участием „освятит“ их соглашение…*

Новый порядок (поправка к закону) насчет перенесения игорных домов подальше от столицы вступил в силу 1 января 2014 г. Кстати, в конце 2016-ого года армянские СМИ сообщили о том, что Посольство Белоруссии было уличено при поставках местному олигарху Гагику Царукяну роскошных автомобилей. Не уплатив пошлины, он сэкономил не меньше полмиллиона долларов. А недавно приезжал в Гюмри на „Range Rover“ с дипломатическими номерами, принадлежащем Белорусскому посольству.

Тень второго президента

На открытии Новой церкви в Абовяне участвовал и второй президент страны Роберт Кочарян с супругой. На вопрос журналистов о том, не хочет ли он вернуться в большую политику, ответил вопросом: *А вы хотите?* Услышав вопрос, будет ли участвовать в выборах президента в 2018-ом году, *только загадочно улыбался…*

Когда весной 2008-го было объявлено, что наследником Роберта Кочаряна на президентском посту будет Серж Саргсян, в Ереване прошли демонстрации протеста сторонников бывшего кандидата в президенты

Левона Тер-Петросяна. Требовано новых президентских выборов, поскольку исход этих был сфальсифицирован. До сей поры обществу не доложено, кто в эти дни приказал стрелять в митингующих. По официальным данным, погибло 10 человек, но люди говорят о значительно большее число жертв (как написал один комментатор, *мы все знаем, что никогда нельзя верить в официальную версию!*).

В документальном фильме „Потерянная весна Армении“ (2011) представлены факты о трагических событиях 1-го мая. Хотя парламентская группа их и установила, прокуратура не признала. Представители оппозиции, кроме всего прочего, опубликовали письменные доказательства, что из склада Министерства обороны в эти дни было выдано 950 комплектов военной униформы. Они были розданы личным охранникам некоторых высоких должностных лиц, депутатов, среди них – и охранникам премьера Сержа Саргсяна и члена парламента, председателя партии Гагика Царукяна. В эти дни еще действовал президент Кочарян. Но уже в начале 2009 года закулисная борьба между руководителями клана Нагорного Карабаха Саргсяном и Кочаряном была *одна из самых известных городских секретов* (из доклада представителя США в Армении, опубликованного в „WikiLeaks“).

Осенью 2012-ого года кандидатами „Процветающей Армении“ на президентских выборах политологи видели, кроме „Доди Гаго“, еще бывшего министра зарубежных дел Вардана Осканяна и, понятно, Роберта Кочаряна. Последний дал понять, что самый подходящий кандидат – Осканян, имеющий возможность сплотить всех, кроме Саргсяна. Обозреватели предполагали, что в президенты в 2018 г., когда "Процветающая Армения" совсем укоренится, пойдет сам Кочарян. Другие говорили, что Кочарян с Осканяном еще несколько лет назад, перед президентскими выборами 2008 года, учредили новую партию, названную „Процветающей Арменией“ для того, чтобы она проложила дорогу в президенты Осканяну. Но Саргсяну удались кое-какие ответные меры, среди них – возможно – и *убедить Москву, что это не просто план Роберта Кочаряна остаться во власти, а программа склонить Армению в сторону Запада*.

Осканяну, как мы видели, не удалось осуществить задуманное и в 2013 году, а „Доди Гаго“ отказался сам и не помог ни соратнику, ни кому-нибудь другому. Писали, что в начале октября 2012 года президент позвал Царукяна поговорить и что тот попросил дать ему неделю подумать, каким образом объявить о поддержании кандидатуры Саргсяна в приближающихся выборах президента. Люди, хорошо знающие Гагика Царукяна, говорят, *что он поддержит президента. А хорошо знающие "папочку" Царукяна убеждены, что будет наоборот...* „Доди Гаго“, как мы видели, наконец, отказался. На инаугурацию, приглашенный Роберт Кочарян, накануне сказал: *Для двоих людей родом из Нагорного*

Карабаха, старых соратников, борьба из-за власти не приемлема… „Доди Гаго“ в день инаугурации был в отъезде…

Чаша общественного терпения переполнена!

На съезде “Процветающей Армении”, созванном 15 февраля 2014 г., гостей не было. Не приглашали и президента Саргсяна, почтившего своим участием созванное собрание членов этой партии накануне парламентских выборов. Теперь он вряд ли бы прибыл, даже будучи приглашен, вспоминая на прошлом съезде испытанный позор: Осканян на его глазах сурово критиковал деятельность правительства и Республиканской партии. По словам журналистов, Царукян должен был оправдываться перед высоким гостем – мол, даже не подозревал, что написано в тексте речи второго по важности члена партии… На этот раз сам председатель критиковал политику власти и призывал объединить все политические и общественные силы, не согласные с этой политикой. Весной он заявил: «ни на парламентских, ни на президентских выборах Республиканская партия больше не победит!».

Осенью 2014 года по стране прокатилась волна митингов, поднятая тремя партиями парламентского меньшинства с “Процветающей Арменией” впереди. 10-го октября в Ереване прошел митинг, на который пришло около 15-20 тысяч человек. На нем председатель Армянского национального конгресса Левон Тер-Петросян выразил свое мнение о недавно объявленном, но уже давно обсуждаемом проекте конституционных реформ: «*После ста негативных откликов только дурак или прикинувшийся дураком человек поверит и попробует уверить других, что режим добивался этих поправок не для того, чтобы сохранить свою власть, а только на благо страны и народа»*.

После двух недель на площадь Свободы стеклось тоже не меньше людей. *Если в ближайшее время власть не будет сменена, возникнет угроза даже физическому существованию Армении*, – сказал Вардан Осканян. Начало речи Царукяна толпа встретила возгласами согласия, а вот насчет второй части речи, которую он прочел с листа, плечами пожимали даже обозреватели: независимо от политических перемен, госслужащие должны спокойно трудиться, политические взгляды никаким образом не будут влиять на их трудовое право, на социальную обеспеченность и на неприкосновенность частной собственности – он, Царукян, готов стать гарантом всего этого? Сразу все вспомнили намек „Доди Гаго“ накануне того митинга: он не отрицает возможности участвовать в президентских выборах 2018 года.

Яснее Царукян, не такой уж хороший оратор, говорил на конференции, созвавшей тех, которые не были согласны с политикой республиканцев (это мероприятие, организованное “Процветающей

Арменией”, состоялось 5 февраля 2015 года). Он опять критиковал конституционные реформы, навязываемые Сержом Саргсяном, и предупредил: если власть не удовлетворит требований оппозиции, народ нескончаемыми митингами заставит ее провозгласить предварительные выборы парламента и президента. Не надо разочаровываться, ободрял Царукян, и призывал не отказываться от своих принципов до победы. *Чаша терпения общественности переполнена. Один неверный шаг, даже одно не такое слово может вывести на улицы стотысячные толпы, и никто не может сказать, чем все это кончится…*

Привел на поле боя и сбежал

Через неделю президент Саргсян созвал заседание совета Республиканской партии Армении, во время которого объявил войну руководителю „Процветающей Армении” Гагику Царукяну. Вождь республиканцев признался в своих ошибках, запрещая товарищам по партии публично критиковать Царукяном вытворяемые глупости, лично скрывая создаваемый им хаос, не разрешая людям употреблять присвоенной ему клички „Доди Гаго“. Этот человек в политической жизни Армении, сказал он, есть зло. Человек с ограниченными умственными способностями неизбежно становится тормозом прогресса. Родина нам дана не для того, чтобы мы превратили ее в цирк. Наступило время освободить политику от безграмотных людей и вернуть ее в интеллектуальное русло. *Время показать каждому его место – наглецу, невежде, заблудившемуся. Мы обязаны совсем очистить политическое поле от феодальной логики…*

Вот так говорил президент страны. Он сегодня же освободит Царукяна от должности члена совета Национальной безопасности, прикажет премьеру, чтобы тот поручил соответствующим ведомствам проверить в воздухе парящие подозрения о неуплаченных миллиардных налогах под укрытием слабой благотворительности, о скрытых криминальных преступлениях… По телевидению президента слышала вся страна. Так злобно он еще никогда не говорил.

„Доди Гаго“ в долгу не остался. Этот режим должен быть незамедлительно упразднен, было сказано уже на следующий день в провозглашенном его заявлении, и мы должны закрыть эту позорную страницу истории. Надо развеять эту гадкую атмосферу. *Главным делом своей жизни я считаю освободить Армению от этого режима*. Во время правления называемого президентом человека зарубежный долг страны увеличился тремя миллиардами долларов – где эти деньги, *господин Саргсян*? Где деньги, принадлежащие пенсионерам, врачам, учителям, крестьянам, солдатам, полицейским, преподавателям и студентам? Когда

власть поменяется, народные миллиарды присвоившие *2-3 человека должны будут вернуть в бюджет*!

Человеку, называемому Президентом, досталось как никогда. Его, Царукяна, было сказано в заявлении, без каких-либо доказательств обвинили в неуплате налогов, но не было сказано ни слова о том, почему во время этого правления экономика очутилась на краю пропасти, почему уменьшились инвестиции, люди впали еще в более глубокую нищету, а частная собственность, принадлежащая самому президенту и его интересам служащего круга, все росла – и декларируемая, и недекларируемая. Президент *также не объяснил*, почему терроризация бизнеса стало политикой государства*, почему с каждым днем растут темпы эмиграции, почему в стране такая финансовая нестабильность, почему банкам заложены целые деревни, дома, имущество граждан*... Вот такой отпор дал президенту „Доди Гаго“.

Мало того! Царукян открыл причину, из–за которой президент напал на него*, нарушая все человеческие и политические нормы*. Ведь он, лидер „Процветающей Армении”, не один раз отказывался от ему рекомендуемых предложений, которые позволили бы Саргсяну остаться во власти до конца жизни после состоящего конституционного референдума. Мне было предложено множество вариантов сотрудничества*, кстати, лично мне очень выгодных, также и пост президента после конституционной реформы – с условием помочь ему удержать власть. Я категорически отказался... Еще не все*. Обращался к людям: надо готовиться к борьбе. *Хватит трем тысячам выйти на улицы – и они будут вынуждены изменить закон. А если выйдут все – это изменит власть*.

Кажется, это пламенное заявление еще больше укрепило решимость народа придти на митинг, который 20 февраля в Ереване организуют три оппозиционные партии армянского парламента, требующие отставки власти. Среди всеобщего гула послышался и голос Роберта Кочаряна: любые действия против лидера *„Процветающей Армении“ всеми будут считаться политическим преследованием, не имеющим малейшей законной основы.* Но митинг не состоялся – „Процветающая Армения“ заявила, что руководитель партии не хочет обострять ситуацию в Армении. СМИ сообщили о 17-ого февраля в президентуре состоявшемся разговоре между Саргсяном и Царукяном, и о том, что накануне из Москвы прилетел известный бизнесмен Самвел Карапетян (теперешний премьер Карен Карапетян, однофамилец, считаемый ставленником российского миллиардера) – для подавления ярости обеих сторон.

Сам Царукян на вскоре состоявшемся съезде „Процветающей Армении“ заявил об отказе от обязанностей председателя и вообще от участия в политической деятельности – такое его *окончательное* решение, которое

он принял после долгих размышлений. Я ухожу из активной политики, – сказал он. – Я и дальше буду строить в стране *церкви, школы, детские садики, помогу людям культуры и науки. Но это буду делать как армянин, как гражданин Армении, как Гагик Царукян*. Из этой и из последующих речей олигарха люди должны были понять одно: он не бежит от налоговых инспекторов, а спасает страну от пролития крови (если *и дальше все так пойдет, не выиграет никто, тем более наш народ. Так продолжать нельзя, после этого мы все будем обвинять сами себя*).

Кажется, трех в меньшинстве состоящих армянских парламентских партий начавший объединять общий оппозиционный фронт распался и это дело агонизирует до сих пор…

Шекспиру остается снять шляпу…

А „Доди Гаго“ действительно строил. В тот же самом, 2015-ом, году, летом, Каталикос армянской апостольской церкви Гараген II торжественно освятил новую церковь в Нор Ачине, городке недалеко от Абовяна. Участвовал президент страны Серж Саргсян со всей свитой, фундатор церкви Гагик Царукян, а также много красивых господ, среди которых должен был присутствовать и только что назначен новый губернатор Котайкской области, еще недавно исполнявший обязанности мера города Абовяна. Кстати, зять „Доди Гаго“ .

А что касается неуплаченных миллиардных налогов, то в начале ноября 2015 года министр финансов Гагик Хачатрян сообщил, что в 6 из 7 проверенных компаниях, в которых Царукян имеет свою долю, крупных нарушений не найдено. На замечание журналистов, дескать, в таком случае президент публично распространил ложные сведения об олигархом неуплаченных миллионах государству, министр ответил: Серж Саргсян не утверждал это, а просто сказал, что надо посмотреть… Неделю спустя произошло заседание парламента, на котором был обсужден проект поправок конституции. Он был одобрен убедительным большинством голосов, представители „Процветающей Армении“ тоже были среди тех 104 депутатов, которые голосовали „за“. Из политической деятельности удалившегося Царукяна руководители оставили депутатом, но на этом голосовании он не участвовал (вообще на всех заседаниях его видели как новолуние на небосводе). А на референдуме в Котайкской области, считаемой вотчиной „Доди Гаго“, активность граждан была даже больше по сравнению со средней активностью в стране…

Летом 2017-ого года одним из главных политических событий в Армении стал … отпуск президента Саргсяна. Точнее, в обществе поднявшийся большой шум из-за того, как проводит свой отпуск президент страны, а главное – с кем. Бурные обсуждения и гневные

осуждения разожгло сообщение в прессе о том, что руководитель государства отдыхает в Швейцарии – и не в обществе кого-то другого, а председателя "Процветающей Армении" Гагика Царукяна. *Саргсян откровенно продемонстрировал обществу, что все в стране происходившие политические процессы были режиссированы им самим и его окружением,* – писала "Armenian Report" (газету выпускают армяне, в основном живущие за рубежом, которые, *как честные люди и патриоты, не безразличны к судьбе Родины и которым криминально – олигархический режим Армении неприятен*).

По мнению обозревателя "Armenian Report", сотрудничество Царукяна с важнейшими оппозиционными силами республики в начале 2015-го года (среди них – и с Национальным конгрессом Армении, руководимым первым президентом страны Тер-Петросяном), также было очень большое сопротивление предлагаемым поправкам к Конституции – все это было задумано для отвода глаз общества. *В отчаянии живущие люди Армении поверили, что Царукян – непримиримый борец с властью.* И как же не поверишь – президент страны порочит нового лидера оппозиции последними словами, преследует его соратников, даже задерживает. Если сажает, значит, власть боится Гагика!

Многие поверили и на выборах в Национальный конгресс весной 2017-го года голосовали за „Процветающую Армению", которую опять вперед вел не испугавшийся немилости режима Гагик Царукян. В СМИ он *категорически* отрицал слухи, что в политику вернулся, договорившись с Сержом Саргсяном. *Если Гагик Царукян за что-то берется,* – говорил он, как всегда называя себя третьим лицом, – *это не из-за долга и не ради выгоды, а с Божьей воли.*

Он прекрасно сыграл ему данную роль и отнял голоса от Национального конгресса Армении (Альянс Тер-Петросяна остался за пределами парламента), – делает вывод "Armenian Report" .

Как известно, большой страстью Сержа Саргсяна являются шахматы (говорят, и азартные игры тоже, он располагает навыками использовать множество комбинаций ходов и на политической сцене, но трудно поверить, что он смог бы режиссировать спектакль такой продолжительности и такого масштаба – с десятками тысячами статистов, грозящих затоптать самого автора, и еще с закулисным действием, которое для простых зрителей так и остается загадкой. Выходит, что президент Саргсян поругался с олигархом Царукяном только для отвода глаз. И так правдоподобно обливали грязью один другого! Но это – только завязка.

Депутат Карен Карапетян, не зная этого, звонит своему младшему брату Самвелу в Москву: спасай, родной, из-за этих двух, взявшизся за ножи, сцепится вся Армения. А может и сам „Доди Гаго" звонит: подниму всю Армению, если тот… Миллиардер, отложив в сторону все бизнес дела

своей империи, летит в Ереван, где со всеми главными действующими лицами драмы (говорят, что участвовал и сам президент) встречается в доме премьера Овика Абрамяна. Здесь он не чужой: был сватом на свадьбе сына Абрамяна и дочери Царукяна. Гагик-джан, почему ты так против новой конституции? Сам хочешь стать президентом? Или „скромный гражданин с 6 миллиардами " (Роберт Кочарян) настаивает? Брось ты его и сам отойди от сцены – ни один волос не упадет с твоей головы, твои миллионы останутся невредимыми и никто не узнает, что ты там в молодости натворил, чемпион! А в будущем… ты, президент… Но это уже – другой разговор.

Два арбуза в одной руке

Вернемся к своим баранам, как говорят французы. Кажется, „Доди Гаго" хотел играть свою роль, но имеющих более сильную мощь режиссеров были даже два. Как отметил один обозреватель, Царукян в одно время слушал одного, в другое – другого. Одной рукой он хотел держать два арбуза. А режиссеры боролись между собой, и победил местный – Серж Саргсян. Главный его выигрыш: никто, а, во-первых, “Робик", никогда не будет президентом Армении с такими силами, чтобы смог его наказать.

Тексты армянского интернетного издания Shame.am можно называть памфлетами (авторы признают этот мир интересным только потому, что в нем есть много места для сарказма), к Гагику Царукяну сразу после капитуляции в начале 2015-ого года он обратились так: «И как же теперь не сказать этому барану: *скотина, а вчера ты прикидывался почти слоном, что же с тобой случилось? Ведь собирался наказать Сержа, освободить его от должности. Так почему передумал? А может Серж с тобой сделал то, что показывают в порнографических фильмах?»* Shame.am много раз высмеивал “Доди Гаго", но не избегал и серьезных выводов: он на три года занял поле оппозиции, в которое не впускал никого, а позже неуклюже отошел в сторону, оставив только развалины. Самый большой сделанный им ущерб: приведение в абсолютный беспорядок политического пространства.

Незадолго после подорожания продуктов и других товаров в этом году (1 января увеличились цены на сжатый газ, бензин и др. акцизы) заместитель председателя Национального собрания от альянса „Царукян" Микаэл Мелкумян заявил журналистам: «в Армении нет особых предпосылок для возникновения социального мятежа. Но он признал и то, что в стране большая нищета (30%) и безработица (20%), что много людей выехало на заработки за границу. В бюджете государства в 2018 году не предусмотренно повышать зарплаты, пенсии и пособия. Долг государства повысится до 7,2 миллиарда долларов (в прошлом году он составлял 6,8

миллиарда долларов). И все-таки *– нет предпосылок.* Обозреватели признали, что Мелкумян, наверно, прав: в стране есть все предпосылки для возникновения социального мятежа, кроме одной главной – политической силы, которая выразила бы недовольство народа.

В святой войне добра и зла геополитики Армении творческий деятель Рубен Баренц мыслит еще шире. В 2016 году в изданной своей книге („Где путь спасения, камо грядеши?“) он терзается, что может не *остаться* кем заселить будущую „Армения Вильсона“ (это – не „Большая Армения“, но и не малая, с четырьмя провинциями Турции). По его словам, в Армении должно было быть 5-6 миллионов человек, а *осталось жить преимущественно 1,8 миллиона (в Нагорном Карабахе количество жителей уменьшилось от 150 тысяч до 70-80 тысяч).* По его мнению, о количестве населения можно судить по числу выпускников школ: в последние годы советской власти школу закончили 84 тысячи, а в 2016-ом – 23 тысячи юношей и девушек. Кроме того, народ морально не устойчив, например*, по данным печати, сейчас 40 тысяч армянских проституток (для Армении это огромная цифра) обслуживают турок и арабов.* И виноваты в этом руководители страны. О первом президенте, Левоне Тер-Петросяне, автор не хочет даже говорить (*всемирный агент* и*удаизма*), а вот два последних, Кочарян и Саргсян, *осуществили геноцид армянского народа…*

Mehdi Nalbəndi
(İran)

Dünya Müqavimət Poeziyasında "Qarabağ Müqavimət Şeri"nə ötmə baxış

Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim.

Birinci dəfə olaraq ikinci dünya müharibəsində Fransız partizan şairlər, fransanın Nasist ordusu vasitəsi ilə işğal olma zamanı, işğalçılara qarşı yazdıqları şerləri "Müqavimət Şeri" yaxud "Müqavimət Poeziyası" adlandırdılar. Bu baxımdan müqavimət şeri sona çatmış bir janrdır. Ancaq sonralar Fələstinli şair "Qəssan Kənfanı " sionist işğalçılara qarşı yazılan şerləri "Ədəb-Əl-Müqavimə" adlandıraraq, bu şerin diriliyindən xəbr verdi.

Müqavimət poeziyasının müxtəlif kompunentləri vardır. Xalqı dözümə çağırma, təcavüzkarı təhqir etmə, düşmənin əhval ruhiyyəsini dağıtma, dini və milli miflərdən faydalanmaqla xırdaca zəfərləri böyük və geniş əks etdirmə və əks halda düşmən vuran zərbələri az göstərmə, ümum məfkurələri həyəcanlandırma məqsədi ilə hiss incəlikləri və duyğusal detalları yaratma, milli mahnılar və marşlar istehsal etmə, ümidsizlik və çaşqınlığa yol verməmə və dirçəliş naminə davamlı çalışmalar müqavimət poeziyasının

kompunentlərindəndir. Bu özəllikləri nəzərə aldıqda "Müdafiə" Şerini "Müqavimət Poeziyası"-nın bir qolu kimi adlandırmaq olar.

Müqavimət poeziyasının qlobal komandaları vardır. İrlandiyalı "Fani Parnel"-in vətəni haqda nigəranlığını, İtalian "Cüziə Ongrati", Misirli "Həsən Fəthəlbab", Vyetnam "Ciang Nam", El-Salvadorlı "Alxandro Gaze-Ra" yaxud Məcar "Şandor Petyofi"-nin nigərançılığı ilə eyn görürük. Azadlıq və onun məfhumu Albanialı "Əsəd Məküli"-nin dilində eləcə müqəddəs sayılır ki isveççə "Deg Marşuld", Yunanistanlı " Joan Baez ", və Tacik " Mehrəfruz"-un şerində.

Fəlstinin nasirə kəndidən olan " cəbra ibrahim cəbra " ana vətənə xitabən, vətənin sərbst çağları və uşaqlıq xatirələrindən danışır:

Ay bizim torpaq
Gəncliyimiz bir röya kimi
Səndə
Portağal ağacı kölgəsində
Fermadalarda badam ağacları içində
keçdi
İndi bizi yada sal
Səhralar taxılları
Və daşlıq dağlar arasında sərgərdanıq

Gələcək nəsilin kimliyini itirməsi, Müqavimət şairinin əsas narahatlığıdır. Milli Həssaslıqların get-getə azalıb aradan getməsi Müqavimət şairini ölümə daldırır. Iran İslam İnqilabından sonra və 80-ci on illikdə, üz verən İrana qarşı hucum və İran xalqının müqəddəs müdafiə günlərində zühura gələn "Müqəddəs Müdafiə Şeri" aşura şerinə söykənərək, inkişaf etdi və dünyanın Müqavimət Ədəbiyyatının misilsiz parlaq səhifələrini özünə həsr etdi.

Ustad Seyyed Mohəmməd Hüseyn Şəhriyar, Həmid Səbzvari, Əli Müəllim, Qeysər Əminpur, Seyyed Həsən Hüseyni, Mürtəza Əmiri İsfəndiqə, Seyyed Qasim Nazimi, Cəlal Muhəmmədi, Hüseyn İsrafili Və Əli Rza Qəzvəni bu şerin nümayəndələrindən saymaq olar.

Ustad Şəhriyar Şəhidlər analarına xitabən belə dilə gəlir:

Ana! Oğlun Şəhid Oldu Mübarək
Şəhadətlə Səed Oldu Mübarək
ümide Cənnətin Tapdın, Da Səndən
Cəhənnəm Na ümüd Oldu, Mübarək
Belə Toy Kim Görüb Dünyadə Qasim
Toyu Yasə Dönən Şəhzadə Qasim

Ancaq, Qarabağa gəldikdə bu işğal olunmuş ərazinin işğalından sarı şairlərdə dilə gəlib, işğalı və işğalçılığı tənqid atəşinə tutub, sazişkarlığa qarşı etirazlarını göstərdilər. Ola bilsin qarabağa aid şerlərin bəzilərində, yalnız soy və soyçuluq və torpaq və torpaqçılıq pəncərəsindən bu məsələyə yanaşsınlar.

Qarabağ mövzusu ilə bağlı ədəbiyyat tarixində gahdan Baxtiar Vahabzadə “Qarabağ Atı”ndan söz açaraq “1956-cı ildə İngiltərə kraliçasına Qarabağ atı - "Zaman" hədiyyə göndərilmişdi” deyə yazir :

Cıdır düzü...
Sinəsində at oynaqlar,
Cıdır düzü -
İgidliyin arayışı -
Üstündə də nal ləpiri möhür bağlar.
Qarabağın cins atları -
hünərimin kişnərtisi,
Toppuzların gurultusu,
Qılıncların parıltısı,
Neştər səsi! …

Bəxtiarın həmin şerinin davaminda qarabağ və ona aid olan hər nə varsanı Təqdis olunur və qarabağın atı "Qırat" və "Dürat"la müqayisə olunur:

"Qırat", "Dürat"
İndi nədir?
Ekzotika, eksponat!
Dövrümüzdə nə deməkdir
Kral, ya da kraliça? ...

Bu kimi şerlərin ədəbi özəlliklərini danmayaraq onları Vətənə və Yurda və onlara fəxr etməyə ayid görməklə belə, ancaq onları Müqavimət Şeri kimi hesab etmək olmur niə ki xalqı dözümə çağırma, təcavüzkarı təhqir etmə, düşmənin əhval ruhiyyəsini dağıtma, və bu şerin müəllifələrindən olan digər kompunentləri onda görmək olmur.

Ancaq Qarabağ Məsələsinə ayid şerlərdə ən aydın nümunələr də gözə çarpır ki, həmin şerlərdə şair azadəlik və cövmərdlikdən danışaraq, dünyəvi və dini bir monoloqla danışıb, Dünya ilə dialoqa Başlayır.

Şübhəsiz bu şerlərin ən aydın nümunəsini Baba Pünhanın şerində görmək olur. Pünhan və Sayirə bu kimi şairlərin şerlərindən nümunələrin bu kitabda verilməsi üzrə, burada yalnız babadan bir şerin bir parçasını verir və bu ön sözə son qoymaq qərarına gəlirəm.

Məni udsun qara torpağ, Qarabağ getsə əgər,
Yoxdur haqqım mən olum sağ, Qarabağ getsə əgər.

Nə qədər qız-gəlinim düşdü əsir göz görəsi,
Yaz mənim qəbrimə alçaq, Qarabağ getsə əgər.

Dərd vətən dərdidi, bağ dərdi çəkənlər alacaq,
Özgə bir yerdə gözəl bağ, Qarabağ getsə əgər.

...Belə sırlı və müəmmalı gedişnən, Pünhan,
Ümüd Allahadır ancaq, Qarabağ getsə əgər.

Qarabağ şerinin Müqavimət kompunentlərinə malik olan hissəsi ürək yandırıcı və zəfəri əldə etməkdən sarı döyüşə girməyə çağırandır. Bir dinləyin Qəşəm Nəcəfzadəni :

Mən bilmirəm axşam nədi, gün nədi?
Qız- gəlinin əsir- yesir gündədi.
Şuşam getdi, bir balam var, dinmədim,
Mənim kimi balan ölsün, ay Vətən!

Al qılıncı, vur düşməni böl iki,
Bu düşmənlər səni elə bölüb ki ...
İndən belə şer vaxtı deyil ki,
Bu şeri yazan ölsün, ay Vətən!

Yaxud Nərmin Kamalın "Simptomlar" şeri :

… yumurta əvəzinə yumurta tozu
süd əvəzinə süd tozu şorba əvəzinə şorba tozu
yeyilən bu günlərdə
kim ki İsrailin bayrağını nəcisə soxur
gözümün dostudur
amma bizim kəşfiyyat kimi çəpiş məxluq yoxdur
dostunu düşmənini ayırmır
İsraillə tərəfdaşlıq qurur.

Bu məqalə bir kitabin ön sözündən seçilmiş bir hissə olaqaq həmin kitab, qarabağ müqavimət şerindən söz açır və onunla bərabər həmin janrın digər nümunələrindən isə təqdim edir.

Son Söz dahi Rəhbər Ayətullah Xamneyinindir ki : "QARABAĞ İslam Torpağıdır".

Qarabağın Azadlığı Ümidi ilə.

Nərmin Xanməmmədova

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ QAÇQINLAR PROBLEMİ: HÜQUQİ SƏNƏDLƏR VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası tərəfindən Cənubi Qafqaza - Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş ermənilər azərbaycanlılara qarşı aramsız kütləvi qırğınlar həyata keçirmiş, onları öz ev - eşiklərindən məhrum etmiş, ata-baba torpaqlarından sıxışdırmışlar. 1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni-Bayaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə yeksan edilmiş, yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdü.[62]

1917-1920 illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı Qərbi Azərbaycandan (hazırda Ermənistan adlanan ərazidən), həmçinin Naxçıvan, Qarabağ və digər bölgələrdən didərgin salındılar. XX əsrin əvvəllərində erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları nəticəsində yaranmış və beynəlxalq səciyyə kəsb etmiş problemlərdən biri – qaçqınlıq məsələsi idi. Erməni qəddarlığı nəticəsində 1918-1920 illərdə İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Şamaxıdan 300 mindən çox azərbaycanlı qaçqın meydana gəlmişdir.

Mürəkkəb beynəlxalq və daxili vəziyyət, iqtisadi çətinliklər, yoluxucu xəstəliklər, ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan türk-müsəlman əhalinin öz tarixi vətənlərindən didərgin düşüb Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə pənah gətirməsi və s. sosial vəziyyəti xeyli çətinləşdirdi. Belə ağır şəraitdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinın Parlamenti və Hökuməti dərhal qaçqınlara dair təxirəsalınmaz tədbirlərə başladı.

Problemin vacibliyi nəzərə alınaraq hələ üç müstəqil respublika yaranana qədər Azərbaycanda qaçqın və köçkünlərlə iş bilavasitə Müsəlman Milli Şurasının qaçqın şöbəsi tərəfindən aparılırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan dərhal sonra qaçqınlara kömək etmək üçün 1918-ci il iyunun 7-də Fətəli xan Xoyski tərəfindən təşkil edilmiş 2-ci hökumət kabinəsi Gəncədə fəaliyyət göstərərkən Müsəlman Milli Şurası nəzdindəki qaçqın şöbəsi əsasında Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyini təsis etdi. Xudadat bəy Rəfibəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq naziri təyin edildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakıda fəaliyyətə başlayan zaman 1918-ci ilin sentyabr ayında bu nazirlik əsasında 2 yeni nazirlik yaradıldı: Xalq Səhiyyə nazirliyi və Himayədarlıq

[62] Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy.10, İş 80, v. 49-56; f. 970, siy.10, iş 16, v. 1-9; f. 1061, siy.1, iş 95, v. 5-8; f. 970, siy.1, iş 1, v. 28-29; f. 970, siy.1, iş 166, v. 7.

nazirliyi. Qaçqınlar problemi ilə Himayədarlıq nazirliyi məşğul olmağa başladı.[63]

Azərbaycanda qaçqınların problemləri ilə Cümhuriyyətin ilk parlamenti hesab olunan Müsəlman Milli Şurasının qaçqınlar şöbəsi də məşğul olurdu. Milli Şuranın Tiflisdə keçirilən sonuncu iclasında (1918-ci il, 13 iyun) İrəvandakı müsəlman qaçqınların acınacaqlı vəziyyətləri ilə əlaqədar İbrahim ağa Vəkilovun çıxışından sonra:

- nümayəndələr vasitəsilə İrəvandakı qaçqınlara paylamaq üçün təcili pul vəsaiti göndərilməsi;
- Erməni Milli Şurasından imkan daxilində aclıq çəkən müsəlmanlara ərzaq yardımı göstərməsi;
- türk hərbi hissə komandanlığından İrəvan qaçqınlarına ərzaqla kömək etmək və müsəlmanların öz doğma kəndlərinə qayıtmalarınaköməklik göstərmələri

qərara alındı.[64]

Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi Gəncədə olarkən, artıq qaçqınların problemlərini həll etmək üçün dərhal işə başladı. 1918-ci il iyunun 23-də Cavanşir qəzasına tibb işçilərinin göndərilməsi haqqında Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Himayədarlıq nazirinə Cavanşir qəzasına dərhal əhali arasında yayılmış xəstəliyin təbiətinin dəqiq müəyyən edilməsi və epidemiyanın aşkar edildiyi təqdirdə vaxtında qarşısını almaq üçün tibbi nümayəndələri göndərmək, qaçqınları təcrid etmək, onları sığınacaq və yeməklə təmin etmək üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqında təlimat verilir.[65]

1918-ci il iyulun 13-də "Qaçqınlara köməyin təşkil edilməsi barədə qanun"la Xalq Səhiyyəsi nazirinə dərhal qaçqınların vəziyyətinin mümkün qədər geniş şəkildə təşkil edilməsi üçün ən güclü addımların atılmasına, qida məhsulları ilə düzgün təchizatına, xəstəxanaların qurulması və qaçqınların yerləşdirilməsinin qayğısına qalmaq; ehtiyac olduqda müstəqil fəaliyyətə, yaxud xeyriyyə cəmiyyətləri və digər ictimai təşkilatların qismində yerli əhalini çağırmaq haqqında təlimat verilir. Qanuna görə, qaçqın təşkilatlarının xərcləri Xalq Səhiyyəsi nazirliyinin sərəncamında olan qaçqınlara ayrılmış hesabdan ödənilirdi.[66]

Qəbul edilən qərara əsasən Azərbaycan ərazisində qaçqınlara dəmir yolundan pulsuz istifadə etmək icazəsi verilmişdi. "Azərbaycan dəmiryolunda qaçqınların pulsuz gedişinə icazə verilməsi barədə" 1918-ci il 1 avqust qərarına əsasən Azərbaycan dəmir yollarında qaçqınların pulsuz gedişinə hər dəfə qaçqınların siyahı ilə qaçqın təşkilatının nümayəndəsinin fikirlərinə görə icazə verilməli idi.[67]

---

[63] Адресь–Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г.Баку, 1920, С. 78
[64] ARDA, fond 970, siy. 1, iş 6, v. 1.
[65] Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, 1998, С 193

[66] Yenə orada, səh. 212
[67] Азербайджан г., 1918, 7 октября, № 5

Cümhuriyyət hökuməti və parlamenti qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirir, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə çalışırdı. Bu problem dəfələrlə Nazirlər Kabinetinin və Parlamentin iclaslarında müzakirə edilmişdi.

1919-cu ilin iyul-dekabr aylarında, 1920-ci ilin yanvarında Cümhuriyyət parlamentinin keçirilən iclaslarında İrəvan quberniyası və Zəngəzurdan olan qaçqınların vəziyyəti, onların yerləşdirilməsi müzakirə olunmuşdur. 1919-cu il iyulun 17-də keçirilən iclasda Zəngəzur qaçqınlarına 18 milyon 750 min manat buraxılması barəsində qanun layihəsi səsə qoyulur. Qanun layihəsi əksəriyyət səslə qəbul olunur.[68]

1919-cu il iyulun 27-də keçirilən iclasın gündəliyinə Zəngəzur qaçqınlarına yardım etmək üçün göndərilən heyətə parlamentdən bir üzvün seçilməsi məsələsi daxil edilmişdir. Lakin məsələ həll edilməmiş qalır.[69]

Azərbaycan hökuməti özünün ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Gürcüstanda yaşayan yoxsul müsəlman əhalisinə də yardım edirdi. Belə ki, 1920-ci ilin martında hökumət tərəfindən Axalsix və Axalkələki qəzalarının yoxsul əhalisinə 140000 manat pul verilmişdi.[70]

1919-cu il aprelin 5-də Gürcüstan Respublikasının Axalsıx qəzasındakı müsəlman qaçqınlara köməyin təşkil edilməsi haqqında qanunla, Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəyə gürcü hökuməti ilə təcili şəkildə razılıq alıb, Axalsıx qəzasındakı zərərçəkmiş müsəlmanlara diplomatik nümayəndəliyin vəsaitindən 200 min rubl buraxılması istənilir.

Himayəçilik nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan müsəlman qaçqınlarına kömək etməkdən ibarət olmuşdu. 1919-cu il fevralın 17-də "Ermənistanın müsəlman əhalisinə yardım göstərilməsi barədə" qanunu ilə: 1) Ticarət və sənaye nazirlıyinin neft sənayesindən əldə olunan neft məhsullarının üçdə birinin Milli İqtisadiyyat Şurasının hesabına buraxılmasına göstəriş verilir. 2) Ticarət və sənaye nazirinin Ermənistandakı müsəlman əhalisinin ehtiyacları üçün Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsinin sərəncamına bu kerosinin üçdə birindən təxminən 20 min pud sərbəst buraxması barədə göstəriş verilir. 3) Ermənistandakı Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinə hesabat verilsin ki, Müsəlman əhalisinə qaçqınlarına göstərilən miqdarda kerosini İrəvan Müsəlman Milli Komitəsi vasitəsilə satılsın və gəlirdən 500 min həmin komitə vasitəsilə qaçqınlar arasında paylanılsın. 4) Himayədarlıq nazirliyindən bu kerosinin İrəvana daşınması ilə bağlı bütün xərcləri öhdəsinə götürmək xahiş olunur.

1919-cu il fevralın 28-də cənub-qərbi Azərbaycanda general-qubernatorluğun yaradılması haqqında qanunda "hökumətin 6 dekabr 1918-ci il tarixli sərəncamına əsasən, Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsinə bir milyon rubldan yüz əlli mini (150000) Ermənistan Respublikası ərazisində

[68] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, S. 366-370

[69] ARDA, f. 895, siy.1, iş 9, v. 81-83

[70] ARDA, f. 84, s. 1, iş. 23, C. 1, v. 175

yaşayan müsəlman qaçqınların ehtiyacları üçün, qalan səkkiz yüz əlli min (850000) rublu isə cənub-qərbi Azərbaycan qaçqınlarına yardım etmək üçün general-qubernatorun (Bəhram xan Naxçıvanski) sərəncamına verilməsi" və "Himayədarlıq nazirinə bu bölgənin qaçqınlarına maddi yardım göstərmək üçün iş planı təqdim etməyi barədə təlimat verilməsi" öz əksini tapırdı.[71]

"Ermənistanın aclıq çəkən əhalisinin (Ermənistandakı müsəlman əhali nəzərdə tutulur.-N.X.) ehtiyacları üçün rüsumsuz 5000 pud buğdanın buraxılmasına icazə verilməsi" haqqında 1919-cu il 30 aprel qanunu ilə Mərkəzi qaçqınlar komitəsi rüsumsuz 5 min pud buğdanın ixrac olunmasına icazə verir.

"İrəvan quberniyasının müsəlman-qaçqınlarının ehtiyacları üçün vəsaitlərin buraxılmasına dair" 1919-cu il 19 may qanununda nəzərdə tutulurdu:

1) İrəvan Müsəlman milli komitəsinə Ermənistandakı diplomatik nümayəndənin sərəncamında olan məbləğdən 200 min rubl İrəvan quberniyasının müsəlman qaçqınlarının ehtiyacları üçün ayrılır;

2) Xüsusi təftiş və tədqiqat komissiyasına hökumətin həmin ilin 26 fevral tarixli fərmanına görə A.X. İrəvanskiyə verilmiş kerosin məsələsini aydınlaşdırmaq təklif olunur.

1919-cu il iyunun 6-da "Rüsumsuz olaraq 10 min pud un və buğdanın Ermənistandakı müsəlman qaçqınların ehtiyaclarını ödəmək üçün buraxılması" qanununa əsasən maliyyə nazirinə 10 min pud un və buğdanın Ermənistan sərhədlərinə rüsumsuz olaraq göndərməsinə dair təlimat verilir.

Ermənistandakı azərbaycanlı qaçqınların problemini həll etmək üçün Cümhuriyyət Nazirlər Şurası 1919-cu il iyunun 7-də Himayəçilik nazirliyinin müvəkkili vəzifəsini yaradır. 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Himayəçilik nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlayır.

Cümhuriyyət parlamenti 1919-cu il iyulun 17-də "Ermənistanda yaşayan müsəlman qaçqınların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Himayədarlıq nazirliyinin smetadan əlavə 3000000 rubl vəsaitin ayrılması haqqında qanun layihəsi" qəbul etdi. Azərbaycan hökuməti müsəlman qaçqınların Ermənistanda kütləvi ölümünə biganə qala bilməzdi. Bu səbəbdən təcili 3 milyon rubl vəsaitin ayrılması və buğda ilə un alınıb Ermənistana göndərilməsi və müsəlman qaçqınların aclıqdan ölüb, qırılmasının qarşısını almaq qərara alındı.[72]

1919-cu ilin iyulunda 3 milyon manat vəsait ayrılır. Bu vəsait hesabına İrəvandakı azərbaycanlı əhaliyə 15 vaqon un, taxıl, arpa göndərilir.

1918-ci ilin aprel ayında erməni-rus birliklərinin Şamaxı qəzasında törətdikləri qırğınlardan sonra Nikolayevka, Mariyevka, Astraxanka və Çuxuryurd kəndlərində yaşayan rus icması Stavropol quberniyasına köçmüşdü. 1919-cu il fevralın 17-də "Qaçqınların yerləşdirilməsinin tənzimlənməsi üzrə üçün Şamaxı qəzasına komissiya ezam edilməsi haqqında" qanuna əsasən Şamaxı qəzasında olan – Əkinçilik, Daxili işlər və Himayədarlıq nazirliklərinin

---

[71] ARDA, f. 84, s. 1, iş. 23, C. 1, v. 101
[72] ARDA, f. 895, s. 3, iş 178, v. 1-4

nümayəndələrindən ibarət komissiyaya qaçqınların sözügedən vilayətdə yerləşməsi və köçürülməsi məsələsini həll etmək tapşırılır.[73] 1919-cu ilin iyun ayında rus icmasının üzvləri (37 ailə, 194 nəfər) Azərbaycanın Tiflisdəki Diplomatik Nümayəndəliyinə müraciət etmiş, Şamaxıya qayıtmaq üçün Tiflisdən Bakıyadək pulsuz dəmiryol bileti verilməsini xahiş etmişdilər. Cümhuriyyət hökuməti rus qaçqınlarının maneəsiz olaraq Şamaxıya qayıtmalarını təmin etmişdi.

1919-cu il dekabrın 25-də "Qaçqınların Ağdaş, Göyçay, Qazax və Nuxa qəzalarına köçürülməsi barədə" qərar ilə Himayədarlıq nazirliyinin hesabatına əsasən hökumət qaçqınların problemini həll edərək, bu qaçqınları Ərəş, Nuxa, Göyçay və Qazax qəzalarına, dəmir yol stansiyalarına yaxın ərazilərə köçürməyi qərara alır. Qaçqınların əkin sahələri üçün 6 milyon rubl tələb olunurdu.[74]

1920-ci il yanvarın 5-i və 8-də keçirilən parlament iclasları da qaçqınların vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması baxımından atılan addımlara nümunədir. 1920-ci il yanvarın 8-də "Qayət dərəcədə möhtac qaçqınların Cümhuriyyətin ərazisində yerləşdirilməsi və onlara toxumluq taxıl tədarükü üçün smetadan kənar Ümuri-xeyriyyə nazirinə (Himayədarlıq nazirliyi –X.N.) 21 milyon rubl buraxılması" haqqında qanun layihəsi müzakirəyə qoyulur. Parlament qanun layihəsini qəbul edir.[75]

1920-ci il fevralın 26-da "Epidemiya ilə mübarizə və qaçqınlara tibbi yardımın göstərilməsi üçün 12 epidemik dəstənin təşkili" haqqında qəbul edilən qanuna əsasən: 1) Xalq Səhiyyəsi nazirinə epidemiya ilə mübarizə və qaçqınlara tibbi yardımın göstərilməsi üçün 12 epidemik dəstənin təşkili üçün icazə verilir; 2) Əlavə kadrlar və smeta təsdiqlənir; 3) səhiyyə nazirinin sərəncamına yuxarıda adı çəkilən 12 epidemik dəstənin altı ay ərzində saxlanılması üçün 4 milyon iki yüz altmış altı min rubl verilməsi qərara alınır.[76]

1920-ci ilin əvvəlindən Himayəçilik Nazirliyi Cümhuriyyət parlamentinə qaçqınlar və digər problemlərlə bağlı 10 qanun layihəsi təqdim etmişdi.
Faktlardan göründüyü kimi, Cümhuriyyət dövründə parlament və hökumət, xüsusən də Himayəçilik Nazirliyi qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütərəqqi yollarla, milli ayrıseçkiliyə yol vermədən həll etməyə çalışmışdı. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki, onu axıradək həll etmək üçün vaxtı çatdı. Azərbaycanlı qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtması problemi Cümhuriyyət hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qalmışdı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də həll edilmədi. 1922-ci ilədək Ermənistana – öz tarixi-etnik torpaqlarına cəmisi 60 min azərbaycanlı qaçqın qayıda bilmişdi.

---

[73] ARDA, f. 894, s. 1, iş 22, v. 44.

[74] Азербайджан. 1919. 25 декабря, № 279

[75] Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). II cild. S. 699

[76] Азербайджанская Демократическая Республика (1918 1920 гг.). Законодательные акты (Сборник документов). Баку, издательство «Азербайджан», 1998. — 560 с.

Oleq Kuznetsov
(Rusiya)

ОСМЫСЛЯЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ

Думаю, что ни у кого не вызывает сомнения тот факт, что нагорно-карабахский конфликт – это конфликт двух антагонистичных друг другу цивилизаций (соответственно армянской и азербайджанской или, как вариант, тюркско-мусульманской), хотя подобную точку зрения сегодня активно оспаривают радикальные представители армянской националистически настроенной интеллигенции, отказывающие азербайджанскому этносу как самобытному социальному организму в праве на национальную самодентификацию и именующие его «кавказскими турками». Такая точка зрения в принципе не нова и во многом перекликается с позицией официальных властей Российской империи столетней давности, отказывавшихся на рубеже XIX и XX столетий видеть в азербайджанцах самостоятельный этнос и упорно продолжавших именовать его представителей не иначе как «закавказскими татарами». Собственно, сам факт отказа частью армян азербайджанскому этносу в праве на самостоятельное существование как раз и является самым лучшим доказательством того, что противостояние этих двух народов имеет ярко выраженный цивилизационный или культурно-идеологический, а не социально-экономический и государственно-политический характер.

Нагорно-карабахский конфликт согласно терминологии теории американского политолога С.Ф. Хантингтона о столкновении цивилизаций является «войной по линии разлома», характеристике которых посвящены 10-я и 11-я главы его трактата «Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка». От себя добавим, что по количеству своих причин и отправных точек противостояния данный конфликт превосходит все остальные локальные конфликты и региональные перманентно вялотекущие войны современности (например, многолетнее противостояние между христианами юга и мусульманами севера Судана или столь же продолжительное арабо-израильское противостояние на Ближнем Востоке). Глубина «линии разлома» между сторонами конфликта в Нагорном Карабахе несопоставима с той, которая бывает свойственна стереотипному межгосударственному или межнациональному конфликту, к числу которых вполне могут быть отнесены Афганская война СССР 1979-1989 гг., англо-аргентинская (Фолклендская) война 1982 года или даже операция многонациональных коалиционных сил в Персидском заливе против Ирака «Буря в пустыне» 1991 года: она много больше, чем это может показаться на первый взгляд, и определяется она ни одним или двумя, а много большим числом факторов, о которых речь пойдет ниже.

Самуэл Хантингтон в основу своей теории «столкновения цивилизаций» положил тезис о том, что определяющей движущей силой межцивилизационных конфликтов в ближайшие десятилетия будет являться религиозный фактор. Восприятию нагорно-карабахского конфликта как сугубо христианско-мусульманского религиозного противостояния существенным образом мешают два обстоятельства, осознание и понимание которых существенным образом определяет и характеризует истоки армяно-азербайджанского противостояния.

Во-первых, с момента своего провозглашения в 1918 году Азербайджанская республика всегда позиционировала себя как светское государство, опередив в этом не только Турецкую республику, но и остальные страны исламской ойкумены. Мусульманский религиозный фактор в жизни Азербайджана и азербайджанцев на протяжении всего XX столетия если и играл какую-то роль, то она была скорее культурологической, а не политической, а поэтому он не мог оказывать и не оказывал влияния на государственную жизнь этноса. Поэтому современный азербайджанский вариант светского «неполитического» ислама характеризуется лояльностью, толерантностью и полной неконфликтностью с иными религиями и культурами, что качественно отличает его от остального «арабско-магрибского» политического ислама, являющегося в последние десятилетия источником войн, насилия и ненависти на Ближнем Востоке, в Северной Африке, а в последние годы – и в странах Западной Европы.

Во-вторых, армянский этнос, до 1918 года не только не имевший опыта национальной государственности, но и пребывавший на родоплеменной стадии своего социального развития, также создавал свою страну отнюдь не на религиозных канонах официально декларируемого христианского монофизитизма, чаще обращаясь к языческим корням собственной национальной ментальности. Это объясняется тем, что на всем протяжении времени рассеяния армян в мусульманской ойкумене Армянская Апостольская церковь традиционно играла роль административного инструмента во взаимоотношениях армян с властями титульных народов стран их проживания, была частью установленного миропорядка и де-факто поддерживала зависимое положение армян от мусульманских народов. В силу этого обстоятельства она объективно не могла быть не только революционной, но даже сколько-нибудь эволюционной движущей силой процесса армянской национальной самоидентификации, которая должна была строиться на принципиально отличных от армяно-григорианской религиозной идеологии началах.

Политическое самопознание и самоопределение армян в конце XIX и на всем протяжении XX столетия формировалось на основе традиционалистского язычества или неоязычества, но никак не христианской морали и этики. Особенно интенсивно этот процесс

происходил в годы советской власти и не без поддержки со стороны властных структур Армянской ССР, для которых легенды о «Великой Армении», «Древнеармянском царстве», «Армянском государстве Урарту» и иные измышления, не имеющие под собой научной доказательной базы, были ни чем иным как козырными картами в идеологической борьбе с идеологами армянской диаспоры в странах буржуазного и «третьего» мира. Для них Советская Армения представляла собой реинкарнацию «Великой Армении», центр притяжения армянства всего мира. Учитывая антиклерикальный характер государственной идеологии СССР и АрмССР, армяно-григорианская церковь при советской власти в принципе не могла играть роль центра идеологического объединения армянского этноса, а поэтому в качестве архитипической подосновы идеологии объединения армян мира под красным флагом Союза ССР «разрешено» могли использоваться только языческие легенды и мифы предков современных армян или протоармян, с точки зрения социальной эволюции человеческой цивилизации соответствующие периоду родоплеменных отношений. Оттого религиозная «линия разлома» между армянами и азербайджанцами в нагорно-карабахском конфликте гораздо более глубокая и непреодолимая, чем может показаться на первый взгляд, т.к. пролегает она не на религиозном или конфессиональном, а на ментально-мировоззренческом уровне.

Следовательно, вполне определенно можно говорить о том, что интеллектуальный базис идеологического компонента нагорно-карабахского конфликта лежит не в плоскости исламско-христианских противоречий, а в глубинных пластах миропонимания, выходящих за рамки канонической традиции основных мировых религий современности. В основе политической идентичности современного армянского этноса лежат отнюдь не нравственные законы и каноны армяно-григорианского исповедания, а легенды и мифы ветхозаветного дохристианского времени, и чтобы убедиться в этом, достаточно посмотреть материалы и оформление электронных Интернет-ресурсов, создаваемых в контексте армянского Интернационала или Ай Дата и находящихся под идеологическим влиянием экстремистских лозунгов Армянской революционной фракции «Дашнакцутюн». В Рунете – русскоязычном сегменте Интернета – типичным образчиком такого рода ресурсов является сайт www.k4500.com, работающих под лозунгом «Знать! Уметь! Сметь!», введенном в практику политической деятельности АРФ «Дашнакцутюн», где нет ни слова о Христе, Его жертве на кресте во имя спасения человечества, Евангелии, христианстве вообще, а основной смысловой акцент даже в визуализации делается на Аре – божестве-творце мира, Ваагне – армянском божестве мощи и войны, Айке – прародителе армян, получившем от Ара жезл власти, и на битве между Айком и Бэлом, царем Вавилона, состоявшейся 11 августа 2492 г. до н.э. на восточном

берегу озера Вана, Вайоц дзоре. Все это позволяет нам вполне уверенно говорить о том, что политическое самосознание современного армянского этноса крайне удалено от его публично декларируемого как христианское или армяно-григорианское религиозного самосознания.

Из сказанного можно сделать следующий вывод: или армяне на протяжении всей своей истории никогда не были христианами в каноническом понимании данной дефиниции, и Армянская Апостольская церковь на протяжении всей истории своего существования являлась лишь ширмой для сокрытия от глаз мусульман (а с XIX столетия – еще и православных) исконного национального язычества, или политически активная и экстремистски настроенная часть современного армянского народа, разочаровавшаяся в способности этой церкви воплощать в себе и выражать в полном объеме духовные запросы и чаяния этноса, обратилась в неоязычество, стала апеллировать к языческим архетипам национального самосознания, формируя на их основе свою политическую идеологию. Мы не можем гарантировать полную достоверности того или иного тезиса, т.к. каждый из них имеет свою систему аргументации. Но если верен второй, то обращение к идеологии неоязычества свидетельствует о крайней степени психологической агрессивности нынешнего политического истеблишмента армянского этноса, сравнимой с той, которая была свойственна нацистскому руководству Третьего Рейха в 1930-е годы, но с той только разницей, что коллективно детерминированным объектом агрессии для нацистов выступали евреи, а для армян – турки (даже азербайджанцев идеологи современного армянского национализма именуют не иначе как «кавказскими турками»). В связи с этим озабоченность вызывает не факт того, что армяне все более впадают в неоязычество (к сожалению, данная тенденция свойственна многим народам современности), а та экзальтация, с которой они делают это и которая уже была в новейшей истории (примером чего является Ходжалинская резня) и может стать вновь причиной новых геополитических потрясений.

Армянский бог мощи и войны Ваагн, культ которого сегодня доминирует и активно культивируется во внутрипартийной идеологии АРФ «Дашканцутюн» и неразрывно с ней связанного Ай Дата –всемирного армянского Интернационала, по своему написанию и произношению тождественен общесемитскому Баалу, в христианской традиции – брату Сатаны, отпавшему вместе с ним от Бога-Отца. Если рассматривать армянское неоязычество в таком контексте, то нагорно-карабахский конфликт приобретает с культурологической точки зрения вполне эсхатологические черты, вплоть до предтечи Страшного Суда, и в этом конфликте азербайджанская сторона (опять же с позиции христианской или исламской метафизики) является стороной Света, тогда как армяне олицетворяют собой сторону Зла. Однако вполне возможна и

диаметрально противоположная интерпретация метафизических истоков армяно-азербайджанского противостояния с позиции мировосприятия армянского язычества, в контексте которого все мусульмане отождествляются с вавилонским тираном Бэлом, убитым Хайком, прародителем армян (что в общих чертах соответствует фабуле и контексту ветхозаветной истории о сотворении и разрушении Вавилонской башни). В этом случае мы также сталкиваемся с метафизикой на грани эсхатологии, но со сменой полярности знаков: армяне олицетворяют собой Свет, а турки и азербайджанцы – Тьму.

Как бы то ни было, но если учитывать этот аспект, то цивилизационный конфликт вокруг Нагорного Карабаха выходит далеко за рамки традиционной хантингтоновской «войны на линии разлома» между двумя современными мировыми религиями и приобретает для каждой из сторон пафос вселенской борьбы между силами Добра и Зла, участвуя в которой каждая из них видит и понимает себя орудием Добра. Причем в этом случае архитипичность ментальности армян играет куда более существенную роль в сравнении с религиозной ментальностью азербайджанцев, которые в силу традиционной «светскости» своего мировоззрения сегодня более склонны воспринимать нагорно-карабахский конфликт как межгосударственный или как межэтнический, но отнюдь не как эсхатологический, каким он воспринимается или, по крайней мере, публично демонстрируется с позиции радикального армянского политического неоязычества.

Поскольку речь зашла о глубинных архитипических стереотипах национального самосознания этносов, следует обратить внимание еще на одно принципиальное, по нашему мнению, обстоятельство: нагорно-карабахский конфликт несет на себе след исконного семито-арийского противостояния, объективно присутствующего в мировой истории еще с ветхозаветных времен завоевания ареала Ближнего Востока и Северной Африки сначала вавилонянами, а затем римлянами. Причем в настоящее время роль агрессора в отличие от хронологической эпохи четырехтысячелетней давности играют отнюдь не потомки ариев, а потомки семитов. Если смотреть на современную геополитику именно с такой точки зрения, то вполне определенно можно сказать, что рубеж двух столетий – XX и XIX веков – является временем активизации пассионарности и неизбежно с ней связанной агрессии семитских народов, что наглядно проявляется в перманентных в последние годы беспорядках выходцев из арабских государств в странах Европы и непрекращающихся войнах по всему Ближнему Востоку. Конфликт в Нагорном Карабахе вполне логично вписывается в канву этих геополитических процессов и представляет собой ни что иное как «войну возмездия» семитов-армян против азербайджанцев-ариев, интерес армянского этноса к ведению которой постоянно поощряется (не важно, делается это сознательно или

бессознательно) радикальной национальной интеллигенцией через культивирование и активное распространение среди соплеменников, рассеянных в диаспоре, религиозно-эсхатологических идей неоязычества. По крайней мере, именно так это видится с позиции православного человека.

Подводя итог сказанному выше, со всей определенностью можно сделать вывод о том, что современного армяно-азербайджанское противостояние вокруг Нагорного Карабаха даже в его «тлеющем» виде представляет собой яркий и наглядный пример классического столкновения двух антагонистических цивилизаций. При это «линия разлома» между его сторонами более глубокая, а поэтому – еще более труднопреодолимая, и пролегает она сразу в пяти плоскостях – межгосударственной, межнациональной, межрелигиозной, межкультурной и межрасовой. Именно поэтому нагорно-карабахский конфликт не похож ни на одну из войн, ранее известных истории человечества.

Карабахская война 1988-1994 гг. и последовавшая за ней «тлеющая фаза» не была межгосударственной войной, поскольку в Нагорном Карабахе против официальных вооруженных формирований и полицейских сил Азербайджана действовали отнюдь не вооруженные силы Республики Армения, а организованная совокупность местных сепаратистов и международных террористов, в число которых входили как военнослужащие регулярных Объединенных вооруженных сил СНГ армянской национальности, так и военные наемники из стран Ближнего Востока, Европы и США. По сути, война в Нагорном Карабахе представляла собой интервенцию коалиционных сил армянского Интернационала или Ай Дата, организующей силой которого выступала АРФ «Дашнакцутюн» в различных ее ипостасях и реинкарнациях, наиболее известной из которых в последней четверти XX столетия являлась небезызвестная «Армянская секретная армия освобождения Армении» (ASALA или Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia).

Агрессия международных сил армян против народа Азербайджана в Нагорном Карабахе не являлась и колониальной войной в ее классическом или современном понимании, т.е. войной за природные ресурсы или территории проживания. Военная победа в той войне не принесла армянской стороне ни новых источников сырья, но новых рынков сбыта, не изменила вектора или баланса торгово-экономических отношений (особенно для Армении или самого Нагорного Карабаха, в экономике которых до сих пор господствуют черты феодального натурального хозяйства). Суммарные расходы армянской стороны на оккупацию Нагорного Карабаха и текущее поддержание его военной и административно-хозяйственной инфраструктуры за последние два десятилетия так и не были возмещены инвесторам, не говоря о реализации

их надежды на получение прибыли или хотя бы каких-нибудь минимальных дивидендов.

Конфликт в Нагорном Карабахе не является гражданской войной или войной за самоопределение (антиколониальной войной) в традиционном ее понимании. Армянские сепаратисты Арцаха не только не стремятся к обособлению на контролируемой – освобожденной или завоеванной – территории, но и активно развивают свою политическую и экономическую экспансию вглубь Армении и близлежащие страны традиционного проживания армянской диаспоры (в первую очередь, России, Украины, Абхазии). Поэтому для армянской стороны нагорно-карабахский конфликт является составной частью военно-хозяйственной экспансии – своего рода «холодной» колониальной войны – за обретение их этносом геополитического и неразрывно с ним связанного экономического господства не только в Закавказье или в целом на Кавказе, но и во всей Передней Азии.

Победа в войне в Нагорном Карабахе не принесла ни Армении, ни Арцаху никаких внешнеполитических, военно-стратегических или экономических выгод. Более того, международное сообщество в лице институтов ООН считает армян агрессорами, оккупантами и интервентами, что означает гипотетическую возможность применения в Арцаху в настоящем или будущем различных санкций, которых не существовало в практике международных отношений 20-летней давности, когда армяно-азербайджанское противостояние носило характер боевых действий (речь идет о возможности установления бесполетных зон над Арменией и Арцахом или введения эмбарго на поставки оружия или технологий двойного назначения). В любом случае, Карабахская война с позиций рационализма или пресловутого «здравого смысла» принесла Армении и армянству больше издержек, нежели выгод, приносит сегодня и будет приносить в будущем существенные финансовые потери. Следовательно, для армянской стороны нагорно-карабахский конфликт имеет не военно-экономический, а исключительно политико-идеологический приоритет, а поэтому его можно охарактеризовать в соответствии с терминологией, предложенной Самюэлом Филлипсом Хантингтоном, как «войну индентичности». Иными словами, она была развязана армянами, в интересах армян и ради сохранения национальной идентичности армян.

Армяне – сегодня это один из немногих народов, большинство представителей которых проживает вне территории своих государственно-политических образований (мы имеем в виду Республику Армения). Иными словами, численность людей из армянская диаспоры, зачастую не связанных политическими узами гражданства со страной, которую принято в отношении них называть «исторической родиной», по их совокупной численности превосходят население этого государства. Несмотря на то, что этнографы полагают, что точную численность армян в

мире подсчитать невозможно по причине их диаспоральной дисперсности, тем не менее, с точностью до сотни тысяч человек оценить их количество все-таки можно. Думаю, не ошибусь, если скажу, что армян в мире сегодня насчитывается около 11 с половиной миллионов человек. При этом в Армении в настоящее время проживает чуть менее трех миллионов армян, что составляет четверть их общей численности. Остальные же три четверти живут в рассеянии.

Для консолидации этноса, пребывающего преимущественно в рассеянии, необходим внешний объединяющий фактор, в качестве которого выступил именно нагорно-карабахский конфликт. Необходимо помнить те исторический условия, в которых он был развязан: во времена СССР между гражданами советской Армении и прочими их соплеменниками стоял «железный занавес», наличие которого предполагало идеологический раскол между двумя сообществами представителей этого этноса. Армяне в СССР долгие годы жили в соответствии с совершенно иными нравственными ценностями и социальными ориентирами, нежели их соплеменники в иных странах мира – в Ливане, Сирии, США или Франции. Распад Советского Союза и обретение бывшими советскими армянами вследствие этого своей национальной государственности породили необходимость их быстрейшей интеграции в мировое армянство, поскольку численность диаспоры традиционно превышала и превышает сегодня численность автохтонного населения суверенной Республики Армения. Армения и диаспора должны были объединиться, и побудительным мотивом для такого объединения стала вооруженная борьба за Арццах, получившая в новейшей истории наименование Карабахской войны 1991-1994 гг. Постсоветская Армения с ее слабо развитой хозяйственной и социальной инфраструктурой (во многих районах РА сегодня нет даже водопровода) без Арцаха не могла бы представлять собой объекта интересов для инвесторов из всемирной армянской диаспоры в том объеме, в котором она представляет его сейчас. По сути, Карабахская война стала для бывших советских армян (как ереванских, так и карабахских) стала своего рода пропуском в мировое армянское сообщество. Обладание Арцахом для современной Армении является главным способом (если не смыслом) относительно стабильного и финансово благополучного существования за счет инвестиций или прямых субвенций со стороны диаспоры, а поэтому нагорно-карабахский конфликт в его перманентно «тлеющем» состоянии будет поддерживаться ей максимально долго.

Армения с точки зрения источников формирования государственного бюджета является страной-реципиентом, получателем гарантированной помощи извне. Помимо собственного валового внутреннего продукта главным источником финансового благополучия Республики Армения является регулярная спонсорская помощь системы международных

неправительственных армянских организаций, консолидирующих деньги армянской диаспоры для целенаправленной подпитки своей «исторической родины», ежегодный размер которой достигает до 10 млрд. долларов. Иными словами, в своем нынешним виде Армения не является самодостаточным, а поэтому 100-процентно суверенным государством, жизнеспособность которого напрямую зависит от эффективности деятельности и результатов помощи лоббистов его национально-государственных интересов из числа соплеменников, проживающих в других странах мира и являющихся их гражданами. Армяно-азербайджанский конфликт вокруг Нагорного Карабаха был бы давно урегулирован в соответствии с принципами международного права, если в этом была заинтересована армянская диаспора, точнее – ее финансовая элита. Ей для этого достаточно было бы прекратить на несколько месяцев финансирование нынешнего политического режима в Ереване. Но ничего подобного даже в форме намека в его адрес никогда не было сделано. Следовательно, существуют какие-то внеэкономические причины, подталкивающие ее на первый взгляд неоправданные траты.

Ответ на вопрос о том, почему вялотекущий нагорно-карабахский конфликт жизненно необходим истеблишменту армянской диаспоры, объясняет причину столь активного и, на первый взгляд, безрассудного с рационалистической точки зрения сохранения и поддержания этого очага международной напряженности на Южном Кавказе. Истеблишмент армянской диаспоры, по нашему мнению, рассматривает Нагорный Карабах (Арцах) в качестве своеобразного второго Ноева ковчега, который в самом ближайшем будущем физически спасет его в условиях приближающихся глобальных геополитических трансформаций и метаморфоз. Активная исламизация Европы и радикализация политического ислама в Передней Азии или на Балканах, свидетелями которых все мы является в последние два десятилетия, объективно снижает спектр политического влияния и связанных с ним финансовых возможностей армянской диаспоры в традиционных для нее странах проживания – Сирии, Ливане, Франции, балканских государствах. Снижение численности коренного (титульного) населения ведущих стран Европы, увеличение среди их граждан доли иммигрантов из стран Африки и Азии (главным образом, из региона Магриба), исповедующих мусульманство, агрессивное распространение на этом фоне в странах Западной Европы так называемых «либеральных ценностей», против которых активно выступают христианские традиционалисты и исламские фундаменталисты, в ближайшем будущем приведет к обострению всего спектра социальных противоречий и росту влияния и социально-политической активности последователей «фундаменталистских» религий, к числу которых в первую очередь будут относиться православие и ислам.

Тотальная исламизация стран Западной Европы, которую нам следует ожидать уже через поколение, т.е. через каких-то 20 лет, если она произойдет по «боснийскому сценарию», т.е. в радикальной форме, что еще в 1918 г. Освальд Шпенглер вполне провидчески называл «Закатом Европы», приведет к неизбежному и относительно скорому выдавливанию с континента представителей двух традиционно враждебных мусульманам этнических и религиозных меньшинств – армян и евреев. Подобная участь может коснуться и европейских христиан, но им будет открыт путь исхода в Россию (возможно, при условии их субъективной публичной декларации приверженности традиционным христианским ценностям). Евреев всегда примут Израиль или США. Что же касается европейских армян, то местом их исхода могут стать опять же США и Россия, а вместе с ней и Украина, в которых сильно влияние армянской диаспоры, или «второй Ноев ковчег» – Нагорный Карабах или Арцах. Подобное видение проблемы в целом объясняет и стратегическое по своему характеру финансирование армянской диаспорой через Республику Армения присутствия армян в Карабахе, и строительство в Ханкеди международного аэропорта, способного принимать авиалайнеры большой пассажировместимости, и неуступчивость официального Еревана на переговорах по нагорно-карабахскому урегулировании любого уровня, и появление разного рода информационных провокаций, так или иначе связанных с темой Нагорного Карабаха и армянского присутствия там. Начавшееся переселение армян из Сирии, на которых уже сегодня апробируются и отрабатываются механизмы организации массового исхода, – наглядное тому подтверждение.

Самюэл Филлипс Хантингтон писал о том, что «войны по линиям разломов проходят через этапы усиления, всплеска, сдерживания, временного прекращения и – изредка – разрешения. Эти процессы обычно последовательны, но часто они накладываются один на другой и могут повторяться. Единожды начавшись, войны по линиям разломов, подобно другим межобщинным конфликтам, имеют тенденцию жить собственной жизнью и развиваться по образцу “действие – отклик”. Идентичности, которые прежде были множественными и случайными, фокусируются и укореняются; общинные конфликты соответствующим образом получают название “войн идентичностей”»[77]. По сути, он намекал на то, что «войны по линиям разломов», а нагорно-карабахский конфликт относится именно к их категории, самопроизвольно никогда не прекращаются, поскольку в поддержании если не самой войны, то хотя бы духа или ощущения войны каждая сторона (или одна из сторон) видит выражение своей национальной идентичности. Наиболее открыто и импульсивно процесс демонстрации своей национальной идентичности в контексте нагорно-карабахского

[77] Хантингтон, С.Ф. Столкновение цивилизаций. с. 432.

конфликта происходит у армян: ни один армянин мира не будет признаваться своими соплеменниками армянином, если не будет говорить, что Нагорный Карабах – Арцах или второй Ноев ковчег армянства – является законной азербайджанской, а не исконной армянской территорией. И это объяснимо: в геополитических реалиях сегодняшнего дня: армянам в среднесрочной перспективе ничего другого не остается делать, как верить в Арцах как в Землю Обетованную.

В свою очередь это вызывает необходимость осмыслить аспект психологического отношения армянского этноса к проблеме нагорно-карабахского конфликта. Иными словами, рассмотреть его с точки зрения этнопсихологии.

Многие российские этнографы и мемуаристы, писавшие о Кавказе, в числе первоочередных имманентных черт этнопсихологии закавказских армян указывали их почти что патологическую жажду материального обогащения, которая у них, правда, никогда не входила в конфликт с канонами религиозной этики, скупость до скаредности, готовность совершать любые не сопряженные с этнорелигиозным бесчестием действия, если они сулят получение любой, даже самой малой выгоды[78]. Если говорить академическим стилем, то армяне всегда и везде ставили и ставят во главу угла свой частный или своекорыстный интерес – как в отношении людей, так и в отношении окружающего их социума, но только до той поры, пока речь не заходит о совершении действий или поступков, табуированных для них традиционалистскими нормами религиозной этики.

Как мы уже говорили выше, на протяжении столетий эсхатологической идеей, веками объединявшей армянский этнос, была мечта об обретении собственной национальной государственности (не важно, в форме ли возрождения теократического Древнеармянского царства либо через создание буржуазно-республиканской «Великой Армении»). Распад Советского Союза, результатом чего стало образование, в том числе, и независимой Республики Армения, по сути, лишил армян мира этого иррационального смысла их коллективного национально-религиозного бытия. Да простят меня азербайджанские читатели, но в конце 1980-х гг. армянские боевики из стран Ближнего Востока, Европы и США, пользуясь сумятицей перестроечной поры, массово приезжали в Армению, чтобы воевать за национальную идею все-таки против советских войск, а когда те в Закавказье перестали существовать, то превратились в ударную силу армянских сепаратистов Нагорного Карабаха. Вместе с тем я отнюдь не хочу утверждать, что армяно-азербайджанский вооруженный конфликт в Нагорном Карабахе оказался «случайной» войной. Карабахская война 1991-1994 гг. стала

[78] См., например: Дубровин, Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе: в 8-ми тт. Т. 2. СПб., 1871, с. 405-406.

закономерным следствием естественного умирания этнорелигиозной эсхатологической идеологической доминанты об обретении вновь «Великой Армении» вследствие ее практической реализации, если хотите – продуктом коллективной рефлексии армян на это.

Парадоксально, но факт: обретя национальную государственность, армяне, и особенно – их мыслящая часть, националистически настроенная интеллигенция, практически одномоментно лишилась смысла социального бытия. Ей оказалось не о чем мечтать и не для чего жить. Красноречивым примером тому может служить судьба Паруйра Айрикяна, который в 1970-х гг. считался чуть ли ни № 1 в армянском националистическом диссидентстве, но с уходом с исторической сцены Союза ССР, против которого он так истово и искренне боролся, превратившегося для большинства своих соотечественников в политического маргинала, кем он, собственно, и был в советское время. Трагедия этого человека как раз заключается в том, что он, будучи вдохновленным идеей, в реальной жизни был совсем не тем, кем представлялся себе сам, а когда все выяснилось, не смог принять этого. Республика Армения, в одночасье превратившаяся из прекрасной мечты в суровую реальность, породила в умах тех, кто долгие годы жил этой мечтой, интеллектуальный и эмоциональный вакуум. Утрата, говоря языком психологической науки, доминирующей констелляции или побудительного мотива к деятельности, породила фрустрацию, избавить от которой могло лишь появление принципиально новой эсхатологической идеи. Ей-то как раз и стала для армян война за Нагорный Карабах, которая предвкушалась ими как триумф после триумфа.

Несмотря на явный военно-технический успех этой кампании, армяне потерпели в ней сокрушительное психологическое поражение, и наиболее их трезвомыслящая часть прекрасно осознает это. На смену созидающей, а поэтому позитивной в своей основе коллективистской идее обретения идеала «Великой Армении» пришла негативная и поэтому бесперспективная идея оборонительной войны на карабахском фронте, а по сути – тоскливая и бесперспективная идея выживания в экстремальных условиях, созданных для себя своими же руками, в условиях которой человек сталкивается с обстоятельствами судьбы уже один на один. Она пока сообщает некий смысл жизни ее творцам – армянам среднего и старшего поколения, но абсолютно не воспринимается их детьми и внуками, о чем со всей определенностью говорит содержание контактов молодых армян в социальных сетях.

Нет, молодые армяне в основной своей массе, подобно своим отцам и дедам, являются ревностными националистами, которые даже более истово, чем их предки, делят мир на «своих» и «чужих», буквально упиваясь тем, что армяне теперь живут не только в Передней Азии, Европе или Северной Америке, но уже и в Австралии, Океании, странах

Центральной Африки и даже в абсолютно чуждых им по национальному менталитету Японии и Китае. А значит это только одно: современным молодым армянам абсолютно неинтересна их «историческая родина», центром притяжения их субъективного интереса и воплощением мечты стала диаспора. Они больше не связывают субъективные жизненные перспективы с Арменией, ее идеал не привлекает их, молодые умы изучают варианты и возможности ухода в диаспору, их душой уже овладел Агасфер. Маятник исторического процесса начал свое движение в противоположную сторону – армяне устремились в диаспоральное рассеяние, прочь от идеала «Великой Армении», их новейшая дисперсия началась, следствием чего станет достаточно скорое и неизбежное ослабление нынешней Республики Армения. Это произойдет не через год и не через два, но обязательно в среднесрочной перспективе, в ближайшее десятилетие, после чего экономика и политика этой страны окончательно впадут в состоянии стагфляции – перманентного застоя, сопряженного с падением ранее достигнутого уровня и постепенной утратой былых ценностей.

Армения же в этом случае, а тем более – Карабах, останутся для них все тем же далеким нравственным идеалом, который они легко и без угрызений совести променяли на материальный достаток жизни в кварталах своих соплеменников где-нибудь в лос-анджелесских Глендейле или Голливуде, Монтебелло или Бурбанке, канадском Торонто или Монреале, не говоря про Юг России, Москву и Санкт-Петербург. Естественно, армянская диаспора как и прежде будет собирать деньги на содержание своих соплеменников в Армении и Нагорном Карабахе, часто используя для этого государственные или муниципальные бюджеты стран и областей своего проживания (например, французский департамент О-де-Сен, президентом Главного совета которого является этнический армянин Патрик Деведжян, начиная с 2008 года ежегодно за счет средств французских налогоплательщиков спонсирует развитие коммунальной инфраструктуры в сельской местности Армении). Но это будут своего рода отступные, плата за возможность называть себя армянином, пользоваться сопряженными с этим благами, но не быть при этом гражданином Республики Армения и не проживать на ее территории или в Нагорном Карабахе.

В условиях современной транснациональной глобализации религиозно-мистическая идея «Великой Армении» уже перестала быть идеологической основой существования армянского этноса в целом и превратилась в идеологию своеобразного закрытого элитарного клуба для тех, кто, обладая властью и деньгами, готов в деловом общении с себе подобными преумножать их, рассуждая при этом на принятые в обществе избранных темы и платя членские взносы. Для существования подобной структуры организованных по этнорелигиозному признаку социально-

деловых коммуникаций конфликт в Нагорном Карабахе является обязательным условием. Известно, ни что так не сближает людей как чувство социальной сопричастности и коллективной ответственности, которое в среде армян вырабатывалось веками практикой уплаты джизьи. Власть исламских, затем российских и советских (для ереванских и карабахских армян) правителей прошла, а практика сбора и распределения средств на общенациональные нужды осталась. Столетия жизни этноса доказали рациональность и жизнеспособность такой традиции, а поэтому отказываться от нее нет оснований. Отчисления на общенациональные нужды подобны балласту, который придает кораблю армян нужную остойчивость в море мировых неурядиц, невзгод и войн. Остается только определить, ради какой цели они собираются?

Деньги армянской диаспоры не могут идти на содержание армян, проживающих в Армении, которые в результате этого превращаются в нахлебников на шее своих иностранных соплеменников. Позволить себе кормить граждан Армении армяне диаспоры не могут, поскольку это претит их имманентному чувству скаредности и своекорыстного интереса. Другое дело – отдать деньги в пользу соплеменников, терпящих нужду по причине войны. В этом смысле нагорно-карабахский конфликт – это своего рода психологический компромисс для армян между чувствами частного и общественного интересов. Для них он объективно необходим, чтобы не менять сложившихся за столетия правил и форм организации общественных отношений в их этнорелигиозной среде. Конфликт в Нагорном Карабахе позволяет армянам мира по-прежнему сознавать себя армянами, при этом ничего кардинально не меняя в привычном образе жизни и стереотипе мыслей. Такую же функцию для мирового еврейства выполняет ближневосточный конфликт. Оба этих конфликта позволяют преимущественно диаспоральным народам – армянам и евреям – сохранять и поддерживать внутри своих корпораций чувства национально-религиозного единства и сопричастности, без которых их этнорелигиозное самосознание превратилось бы в прах.

Поэтому, когда речь заходит судьбе карабахских армян, составляющих всего два процента от общей численности мировой армянской диаспоры, следует понимать, что речь идет не о них, а о способе существования армянства в его нынешней форме вообще. Следует понимать, что сегодняшняя Республика Армения – это не центр и даже не точка притяжения армянской диаспоры. Мы уже сравнивали ее с кораблем, и если дальше использовать кораблестроительные термины, то Армения для диаспоры – это балласт, который специально грузят на борт, чтобы придать судну мореходные качества, расчетную осадку и остойчивость, а Карабах или Арцах – это кингстон, посредством которого осуществляется взаимосвязь подводной части судна с забортной средой. Иными словами, если организация или человек говорит о Карабахе, подразумевая Арцах, то

он считается «другом армян» и может претендовать на их помощь и поддержку, но если же он публично высказывает какую-либо иную точку зрения на этот вопрос, его подвергают обструкции и гонениям подобно тем, которым подвергались сами армяне в исламском мире.

Мы достаточно долго говорили о позиции армянской стороны нагорно-карабахского конфликта, обсуждая истоки, побудительные мотивы ее действий, прогнозируя возможные варианты развития событий. В связи с этим возникает вопрос о нашем видении позиции азербайджанской стороны, без ответа на который все сказанное выше не будет отличаться честностью и целостностью.

Карабахская война 1988-1994 гг., безусловно, оказала определяющее влияние на процесс самоидентификации или формирование идентичности (по С.Ф. Хантингтону) современного азербайджанского этноса, следствием чего стало его превращение в полноценную государствообразующую нацию. Однако вместе с тем мы должны сказать, что вектор этого процесса в Азербайджане по своей направленности был отличен от того, который присутствовал в идеологии армян, а также большинства иных народов, обретших в 1990-е гг. свою национально-государственную независимость (среди них можно назвать все народы бывшей Югославии, Словакии, Эритреи, стран Центральной Азии, отчасти Судана). В большинстве этих стран (бывшей Югославии, Эритрее, Судане), а также в нагорно-карабахском конфликте с армянской стороны, «войны по линии разломов» стали следствием и зачастую главным результатом национально-религиозной поляризации участвовавших в ней этносов. В Азербайджане же война в Нагорном Карабахе оказала на массовое общественное сознание несколько иное влияние, чем в перечисленных выше регионах мира, благодаря ей страна и ее народ обрели национально-государственную идентичность, осознав себя отнюдь не закавказскими мусульманами (как того хотелось бы ее армянским оппонентам), а именно нацией, сознательно и последовательно формирующей единое полиэтничное государство.

Не вызывает сомнения тот факт, что выбор азербайджанцами как этносом данного вектора институализации своей идентичности был обусловлен не влиянием внешних факторов, сопряженных с войной, а предопределен содержанием и ходом процесса этногенеза азербайджанской нации сначала в составе Российской империи, а затем – Советского Союза, отличительной чертой которого являлась сикулярность. Наиболее ярко ее влияние в исторической судьбе азербайджанского народа проявилось в кратковременный (с цивилизационной точки зрения) период существования Азербайджанской Демократической республики 1918-1920 гг., доказавшей возможность и ставшей первым примером светской государственности в исламской ойкумене. Для азербайджанского этноса (в его современном государственно-политическом понимании,традиционного

локализованном с географической точки зрения в треугольнике Каспийского моря, Аракса и Большого Кавказского хребта), ислам являлся фактором политической идентичности только в отношении северных и восточных соседей, во внутренней жизни народа он имел более традиционалистский (фоновый), а не идеологический (системообразующий) характер, и именно поэтому процесс его собственной самоидентификации имел глубоко сикулярный национально-государственный, а не этнорелигиозный характер.

К слову, Самюэл Хантингтон так и не понял этой –сикулярной– особенности идентичности азербайджанского этноса новейшего времени или не захотел заметить ее, т.к. она не укладывалась в рамки его концепции «столкновения цивилизаций» в виде «войн по линиям разломов», в совокупности причин которых религиозному фактору он отводил определяющую роль. Вместе с тем нельзя не отметить, что он вполне справедливо указал на него как на основную движущую силу армянского сепаратизма в Нагорном Карабахе, справедливо заметив при этом, что «местные группировки» армян Нагорного Карабаха «являются, в лучшем случае, государствами в зачаточном состоянии»[79]. Это замечание Хантингтона вольно или невольно дает ответ на вопрос о том, почему именно неоязычество явилось для нынешних армян Нагорного Карабаха основой их национально-религиозной идентичности: социум, находящийся на родоплеменной стадии своего социального развития, увы, объективно не может воспринять для себя нравственных ценностей любой мировой монотеистической религии, будь то христианство, ислам или иудаизм.

Хочет ли признавать официальный Баку или нет, но именно Карабахская война 1991-1994 гг. превратила азербайджанский этнос в нацию. Армянский сепаратизм в Карабахе в самом начале 1990-х гг. спровоцировал центростремительные тенденции и в иных областях страны, что привело к появлению сепаратистских настроений в районах традиционного проживания лезгин или аварцев, и даже самопровозглашение на юге Талыш-Муганской автономии, причем подобный местечковый сепаратизм отчасти подпитывался традиционными шиитско-суннитскими внутриисламскими противоречиями. В конкретно исторических условиях того времени для полиэтничного Азербайджана не могло быть и речи для какой-либо одной национально-религиозной идентичности, поэтому, исходя из коллективистского чувства национально-государственного самосохранения, обществом был взят курс на обретение гражданско-политической идентичности и единства. В этом смысле жители Азербайджана проявили и показали себя в первую очередь этатистами, а уже затем – сикулярными националистами, и только в самом конце – мусульманами. Поэтому нагорно-карабахский конфликт не

[79] Хантингтон, С.Ф. Столкновение цивилизаций. с. 444.

соответствует в полной мере концепции Хантингтона о «столкновении цивилизаций» как о межобщинном и межконфессиональном противостоянии. В нагорно-карабахском конфликте главная линия разлома пролегла между стремлением граждан Азербайджана к сохранению суверенной государственности и стремлением армян к ее разрушению. Раскол произошел по линии размежевания идей государственности и идей анархии, идей цивилизации и идей варварства, в столкновении между которыми тактически выигрывает варварство, но конечная победа остается все-таки за цивилизацией. А поэтому конфликт в Нагорном Карабахе, по сути, для теории С.Ф. Хантингтона является тем самым обязательным исключением, которое подтверждает правило.

Вполне очевидно, что нагорно-карабахский конфликт был навязан Азербайджану извне, со стороны армянского Интернационала или Ай Дата. Поэтому он был поставлен обстоятельствами в изначально невыгодное положение и все время находился в положении «догоняющего» или «обороняющегося», лишь отвечая на атаки и выпады армянской стороны. Азербайджан в этом конфликте никогда не имел стратегической инициативы, не смог обрести ее и после прекращения активной фазы боевых действий. По нашему мнению, главной причиной этого стал рационалистический подход официального Баку к формам и способам урегулирования последствий конфликта, исходя из принципов и норм международного права и практики дипломатических отношений. Однако используемые им традиционные инструменты и предъявляемые к оппонентам законные требования по соблюдению территориальной целостности государства не получили достаточной поддержки инструментами силы или принуждения, которые международное сообщество так и не решилось применить в отношении армян Нагорного Карабаха и Армении.

Указанные нами доминантные черты азербайджанской национальной идентичности, – этатизм и сикулярность – позволяют говорить о том, что после возвращения земель Нагорного Карабаха в государственное лоно Азербайджана не случится их непроизвольной идиосинкразии, т.е. отторжения от социального организма страны после стольких десятилетий оккупации. Нация, сумевшая в военное время преодолеть внутренний социально-политический раскол, способна преодолеть последствия и навязанного извне территориального раскола. В отличие от властей Арцаха, Армении и истеблишмента армянской диаспоры официальный Баку точно знает, что он будет делать с возвращенными в состав Азербайджана территориями Нагорного Карабаха и прилежащих к нему оккупированных районов, о чем свидетельствует наличие сформулированных и всесторонне обоснованных планов реинтереграции этих земель в состав страны, которые представляются вполне реализуемыми при наличии у азербайджанского руководства политической

воли и достаточных материальных ресурсов[80]. И первое, и второе у него, похоже, имеется в достаточном количестве.

Анализ содержания указанных планов позволяет говорить о том, что реинтеграция области нагорно-карабахского конфликта в государственную и общественную жизнь страны будет происходить отнюдь не на тех политических принципах, которые официальный Баку иногда позволяет себе декларировать в целях создания благоприятного с позиций либерализма имиджа на международной арене. После возвращения земель Нагорного Карабаха их экономическое, социальное, административное и гуманитарное обустройство будет происходить опять же на принципах этатизма и сикулярности, что исключит в будущем для армянского этнического меньшинства любую возможность какой бы то ни было автономии, даже национально-культурной. Впрочем, такую модель развития событий вряд ли можно будет считать антиармянской, поскольку она в полной мере соответствует нынешнему характеру политического режима Азербайджана, которая на все 100 процентов сформировалась в условиях и под влиянием последствий Карабахской войны 1991-1994 гг., которые сегодня толерантно принято называть нагорно-карабахским конфликтом.

Любое затягивание конфликта ведет к поляризации идентичности сторон и эскалации противоречий. С. Хантингтон писал об этом так: «По мере нарастания насилия поставленные на карту первоначальные проблемы обычно подвергаются переоценке исключительно в терминах “мы” против “них”, группа сплачивается все сильнее и убеждения крепнут. Политические лидеры активизируют призывы к этнической и религиозной лояльности, и цивилизационное самосознание укрепляется по отношению к другим идентичностям. Возникает “динамика ненависти”, сравнимая с “дилеммой безопасности” в международных отношениях, в которой взаимные опасения, недоверие и ненависть подпитывают друг друга. Каждая сторона, сгущая краски, драматизирует и преувеличивает различие между силами добра и зла и в конечном счете пытается превратить это различие в основополагающее различие между живыми и мертвыми»[81]. От себя добавим, что в конечном итоге линия фронта любой затяжной войны неизбежно превращается в границу, которая затем переносится на политическую карту мира (примером этого может служить государственно-политическое разделение Корейского полуострова по 38-й параллели на Север и Юг, начало которому было положено еще в 1895 году).

[80] См.: Музаффарли, Н., Исмаилов, Э. Концептуальные основы восстановления постконфликтных территорий Азербайджана. Баку: Кавказ, 2010; Muzaffarly N., Ismailov E. Basic Principles for the Rehabilitation of Azerbaijan Post-Conflict Territories. Stocholm: CA&CC Press, 2010.

[81] Хантингтон, С.Ф. Столкновение цивилизаций. с. 433.

Резюмируя сказаное выше, мы на полном основании можем сделать вывод о том, что нагорно-карабахский конфликт в его нынешнем виде и состоянии нужен исключительно армянам и никому более. Карабах для них, в отличие от азербайджанцев, – это не территория (они там не живут) и не источник материальных благ (в эту область спонсируются деньги без надежды на их возвращение). Карабах, а точнее – Арцах, для них – это очередная реинкарнация метафизической легенды о «Великой Армении», копия с несуществующего оригинала, она же – симулякр, новый семиотический знак, позволяющий разделить изменившийся в последние десятилетия мир на сторонников и противников, но на этот раз уже не Армении, а Арцаха. Не будет Арцаха – не будет Армении, не будет Армении – не будет армянской диаспоры в ее нынешнем виде. Этот факт нужно понимать предельно четко и откровенно. Из этого может быть сделан только один вывод: какие бы усилия не прикладывал Азербайджан, какие бы действия не предпринимали международные посредники из Минской группы ОБСЕ по мирному урегулированию нагорно-карабахского конфликта его возвращение в состояние status ante bellum принципиально невозможно. И для армян, и для азербайджанцев решение этой территориальной и военно-политической проблемы возможно только в формате «или все, или ничего». Как говорили древние латиняне, tertium non datur – третьего не дано. И чем дольше будет длиться режим оккупации армянской стороной Нагорного Карабаха, тем меньше шансов будет у официального Баку вернуть его под свою не только фактическую, но и формальную юрисдикцию исключительно мирными средствами. Известные истории способы «относительно мягкого» решения подобных геополитических проблем, примерами которых могут являться мандаты Лиги Наций или аншлюс, в отношении Нагорного Карабаха не будут иметь достаточной эффективности и легитимности…

Мы уже писали о том, что цивилизационная линия разлома между враждующими сторонами в этом локальном конфликте в современных планетарных масштабах – самая глубокая и имеющая самые острые края. Наличие такого антагонизма между армянской и азербайджанской (тюрко0мусульманской) идентичностями предопределяет невозможность установления консенсуса между ними средствами медиации, т.е. в переговорном процессе, а поэтому единственно возможным средством разрешения межцивилизационных противоречий может стать исключительно военное принуждение одной стороны конфликта со стороны другой. Международное право на стороне Азербайджана, но его нормы игнорируются армянской стороной в силу своей ментальности и стремления к доминированию этнорелигиозной идентичности, и подобная позиция создает необходимые условия для ее вооруженного принуждения к соблюдению общепризнанных мировых стандартов межгосударственных отношений. Освобождение Карабаха 0 глобальная доминанта внещней

политики Азербайджана, без реализации которой национальная государственность и военно-политическая состоятельность этой страны будет неполноценной.

Ömer Turan
(Türkiyə)

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLERİN RUSLARA HİZMETLERİ

Ermeniler ve Türkler Onbirinci Yüzyılın ortalarından beri aynı coğrafyada, aynı yönetimler altında, aynı sosyal ve ekonomik şartlarda birlikte yaşamışlardır. Selçuklu ve Osmanlı hakimiyetlerinde Ermeniler, dinlerini, dillerini, kültürlerini ve kimliklerini koruyabilmişlerdir. Ermeniler arasında Ondokuzuncu Yüzyılda ortaya çıkan milliyetçilik hareketi, Rusya'dan destek almadan öte, Rusya'ya hizmet şekline girmiştir. Bir dönem Osmanlı Parlamentosu'nda milletvekili olarak da görev yapmış, Taşnak liderlerinden Pastırmacıyan'ın kaleme aldığı "Why Armenia Should Be Free" isimli kitabı bu duruma güzel bir örnektir. Bildirimiz Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde yazılmış ve Boston'da basılmış bir itirafname mahiyetindeki bu kitabı bilim çevrelerinin dikkatine sunacak, söz konusu kitaba dayanarak Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin Kafkaslarda ve Doğu Anadolu'da Ruslara nasıl hizmet ettiklerini ve Türklere nasıl ihanet ettiklerini gözler önüne serecektir.

Anahtar Kelimler: Türk - Ermeni İlişkileri, Birinci Dünya Savaşı, Ermeni Milliyetçiliği, Garokin Pastırmacıyan, Rusya.

SERVICE OF THE ARMENIANS FOR RUSSIA

DURING THE FIRST WORLD WAR

Turks and Armenians have lived in the same geography, under the same administrations, in the same social and economic conditions since Eleventh Century. Under the Selcuki and Ottoman rules, the Armenians were able to keep their religion, language, culture and identity. Armenian Nationalism in the Nineteenth Century, rather than benefiting from Russia, developed into a form of service for her. One of the leaders of Tasnaksutyun Organization, Garegin Pasdermadjian, became a member of the Ottoman parliament for a while. His book *Why Armenia Should Be Free* is a good example for this situation. It was written and published in Boston just after the First World War. This paper will

introduce this book, which like a confession, depicts Armenians' service for Russia and betrayal for the Ottoman Empire during the First World War.
Keywords: Turkish - Armenian Relations, The First World War, Armenian Nationalism, Garokin Pastirmaciyan, Russia.

Türkler ve Ermeniler Onbirinci Yüzyıldan beri Kafkaslarda ve Anadolu'da birlikte yaşıyorlar. Bu kadar uzun bir süre birlikte yaşamanın bir sonucu olarak sesler, mutfaklar, kültürler birbirine karıştı. Birbirlerini etkilediler, birbirlerinden etkilendiler. Türk yönetimlerinde Ermeniler varlıklarını, dillerini, dinlerini korudular. Çünkü gerek Selçuklular döneminde gerekse Osmanlılar döneminde Türk idareciler Ermenileri ortadan kaldırmayı veya asimile etmeyi düşünmediler. Buna yönelik bir gayret içerisinde olmadılar. Bilakis Ermenilere kimliklerini koruyabilecekleri bir yönetim şekli sundular. Türkler, inançlarının ve tarihi kültürlerinin bir gereği olarak, bütün Müslüman olmayan toplulukları bir emanet gördüler. Onlara kendi dini liderlerinin yönetimi altında yaşama ve varlıklarını sürdürme imkanı sağladılar. Bu çerçevede Ermeniler de kendi patriklerinin idaresinde kiliselerini, okullarını, mahkemelerini, sosyal yardımlaşma kurumlarını yaşattılar; kendi din ve kültürlerini muhafaza ettiler. Osmanlı yönetimine bağlı sadık yurttaşlar olmaları sebebiyle kendilerine "millet-i sadıka" denildi. Bu olumlu şartlar sebebiyle Ermeniler İmparatorluğun her tarafına yayıldılar. Sadece Erzurum'da, Van'da, Bitlis'de değil; İzmir'de, Edirne'de, İznik'te de Ermeniler yaşadı. Dükkan açtı. Ticaret yaptı.[82]

Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupa tarihinde milliyetçilik çağı olarak anılır. Avrupa'da başlayan milliyetçilik hareketi mahiyet değiştirerek Doğu Avrupa'ya ve Balkanlara ulaştı. "Mahiyet değiştirerek" ifadesinin altını çizmek istiyorum. Avrupa'nın geçtiği sosyo-ekonomik gelişmeleri yaşamayan bu coğrafyada, milliyetçilik, Avrupa'dan farklı bir anlam kazanmıştır. Kendi dinamiklerinden ziyade bir büyük devletin/devletlerin desteğine dayanarak, hakimiyetinde yaşadığı devletten otonomi veya bağımsızlık elde etmek bu coğrafyada milliyetçiliğin bariz vasfıdır. Milliyetçilik düşüncesiyle tanışarak Osmanlı hakimiyetinden çıkmak isteyen Ermeni milliyetçileri de bu yolu takip etmek istemişlerdir. Ancak Ermeni milliyetçilerinin faaliyetleri kendi davaları için bir büyük devletin desteğini almaktan öte bir şekle bürünmüş; o büyük devlete hizmet etmeye dönüşmüştür. O büyük devlete hizmet etme işini, kendi toplumuna zarar verme, hatta kendi toplumunu imha etme noktasına vardırmışlardır. O büyük devlet Rusya'dır.

Bu süreç Ondokuzuncu Yüzyılın başında Rusya'nın Güney Kafkasya'ya inmesiyle başladı. Eçmiyazin'de kontrolünde ihya ettiği Katogikosluk Rusya'nın

---

[82] Osmanlı hakimiyetinde Ermenilerin durumu için bk. R.Y.G.Çark, *Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953; Mesrop K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, Routledge and Kegan Paul, London, 1977; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları,* İstanbul, 1983.

Ermenileri dini bakımdan yönlendirmesine imkan sağladı. Rusya hakimiyetinde yaşayan Ermeniler, Türkiye'deki Ermenileri "kurtarabilmek" için Hınçak ve Taşnak örgütlerini kurdular. Bu örgütler Rusya'nın siyasi ve ideolojik kültürü içerisinde şekillendiler. Rusya'daki diğer sol ve sosyalist örgütlerden ilham aldılar. Örgüt mensupları Rusya'dan geldiler, Türkiye'de eylemler gerçekleştirdiler, sonra tekrar Rusya'ya kaçtılar. Ayrıca Rusya'dan Türkiye'ye silah ve cephane geçirdiler. Türkiye'deki Rus askeri ateşeler, örneğin Van'daki Rus askeri ateşesi buradaki Ermeni gençlerine silah kullanma talimi yaptırdı. Rus diplomatlar Ermeni eylemcilerine siyasi destek verdiler. İhtilalci Ermeni örgütleri Rusya ile çatışmamaya özen gösterdiler. Birinci Dünya Savaşı başlarken bütün imkan ve potansiyellerini Rusya'nın hizmetine sunarak Rusya tarafından ödüllendirilmeyi ümid ettiler. Bu tutumun zirvesi Birinci Dünya Savaşı yıllarıdır.[83]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ermenilerin Rusya'ya hizmetleri, hakimiyetinde ve birlikte yaşadıkları Türklere ve Müslümanlara ihanetleri anlamına gelmektedir. Konuya ilişkin Osmanlı, Rus, İngiliz, Amerikan, Alman ve Fransız belgeleri bilinmektedir. Esasen bu durumu Ermeniler de gizlememektedirler. Ermeni Milli Komitesi Başkanı Bogos Nubar Paşa'nın belgeleri, ihtilalci örgütleriyle ve dini kurumlarıyla Ermenilerin, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı İtilaf Devletleri ve bilhassa Rusya ile ne kadar "yakın işbirliği" içerisinde olduklarını göstermektedir. Ben burada bir Ermeni ihtilalci liderinin, Garokin Pastırmacıyan'ın kaleme aldığı, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen sonunda Boston'da basılan, *Why Armenia Should Be Free* isimli kitabı dikkatinize sunmak istiyorum.[84]

Garokin Pastırmacıyan (bazı yerlerde Armen Garo ismini kullanmıştır) Erzurum'da varlıklı bir aileye mensuptur. Geniş arazileri vardır. Dedesi, babası ve diğer aile fertleri Erzurum'daki Ermeni olaylarında aktif olarak yer almış kimselerdir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Erzurum'u işgal eden Rus ordusundaki Ermeni generaller Loris Melikof ve Lazaref'e büyük bir yakınlık göstermişler, ev sahipliği yapmışlardır. Garokin Pastırmacıyan, 1873'te Erzurum'da doğmuş, ilkokulu buradaki meşhur Sansaryan Okulu'nda okumuş, 1891 yılında bu okulun ilk mezunlarından biri olmuştur. 1894 yılında Fransa'ya giderek Nancy Koleji'nde ziraat okumaya başlamıştır. Nancy Üniversitesi'nde bu dönemde 26 Ermeni öğrenci eğitim görmektedir. Pastırmacıyan dahil dört

---

[83] Ermeni milliyetçiliği ve Ermeni milliyetçiliğini temsil eden örgütler konusunda geniş bilgi için bk. Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement; the Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, California University Press, Berkeley, 1963; Anahide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*, Zoryan Institute, Cambridge, 1984; Justin McCarthy, *Turks and Armenians: Nationalism and Conflict in the Ottoman Empire*, Turco-Tatar Press, Madison, 2015.

[84] G. Pasdermadjian, *Why Armenia Should be Free, Armenia's Role in the Present War,* Hairenik Publishing Company, Boston, 1918.

tanesi eğitimlerini bırakarak İstanbul'da Taşnak Cemiyetinin düzenlediği faaliyetlere katılmak üzere İstanbul'a gelmişlerdir. Pastırmacıyan Osmanlı Bankası işgaline katılmıştır. İşgalciler bankada bulunan 154 kişiyi ve 300 milyon Frank'ı 14 saat rehin almışlardır. Berlin Antlaşması'nı imzalayan büyük devletlerin temsilcileri adına İstanbul'daki Rus elçiliğinin baştercümanı Maksimof'un aracılığıyla işgal sonlandırılmıştır. Osmanlı hükümeti işgalcilerin kıllarına dokunulmadan İstanbul'u terk etmelerine izin vermiştir.[85]

Avrupa'ya dönen Pastırmacıyan Nancy'de yarım bıraktığı eğitimini tamamlamak istedi. Ancak Fransa hükümetinin Osmanlı Bankası işgaline katılan teröristleri Fransa'da bulundurmama kararı üzerine İsviçre'ye giderek Cenevre Üniversitesi'nde Tabiat Bilimleri okudu. 1900 yılında eğitimini tamamladı ve doktora derecesini aldı. 1901 yılında Kafkasya'ya giderek Tiflis'e yerleşti. Burada bölgenin madenlerini inceleyecek bir kimya laboratuvarı açtı. Mamafih ihtilalciliği baskın yönüydü. 1896 yılından beri Taşnak mensubuydu. Tiflis'te de Taşnak faaliyetlerine aktif olarak katıldı, Taşnak'ın idarecileri arasında yer aldı. 1908'de Meşrutiyet ilanına kadar Rusya'dan Türkiye'ye silah ve cephane transferi ile meşgul oldu. Türkiye'ye geçirilen bu silah ve cephaneler bir isyan esnasında kullanılacaktı. 1908 yılında Meşrutiyet ilan edilip parlamenter rejime geçilince Pastırmacıyan Erzurum'a gelerek buradan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na milletvekili seçildi. Dört yıl milletvekili olarak İstanbul'da bulundu.[86]

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, Osmanlı-Rus çarpışmalarından bir buçuk ay önce Kafkasya'ya geçti. Burada Türklere karşı savaşacak Ermeni Gönüllü taburlarının düzenleyicileri arasında yer aldı. Söz konusu taburlar, Doğu Anadolu bölgesindeki Ermenileri isyana teşvik ve bölgeyi Rus işgal kuvvetlerine hazırlamak için kurulmuşlardı. Kasım 1914'te Türk-Rus Savaşı başladığında İkinci Ermeni Gönüllü Taburu'nda bulundu. Söz konusu İkinci Tabur, ilk defa 14 Kasım'da Beyazıd yakınlarında Türk askerleri ve Kürtlerle çarpıştı. 24 saat süren bir çatışma esnasında taburun komutanı Dro'nun ağır yaralanması üzerine Pastırmacıyan komutanlığı üstlendi. Bu tarihten Mart 1915'e kadar taburuyla birlikte Eleşgirt, Tutak ve Malazgirt civarında 11 çatışmaya katıldı. Mart 1915'te Dro'nun iyileşmesi üzerine tabur komutanlığını ona devretti. 1915 yazında Tiflis'teki yönetim kurulunun temsilcisi olarak Rusların işgal ettiği Van'a gitti. Bu sırada Türk ordusunun bir

---

[85] Pasdermadjian, s.5-7. Konuyla ilgili Pastırmacıyan'ın anıları için bk. Armen Garo, *Osmanlı Bankası Baskını, Armen Garo'nun Anıları*, Çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul, 2015, s.106-157. Konuya Ermeni perspektifinden bir bakış için bk. Gürcan Çilesiz, *İstanbul'da 30 Saatlik Kaos: 26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası Baskını ve Ermeni Katliamı*, Belge Yayınları, İstanbul, 2015. Konuyla ilgili bilimsel bir çalışma için bk. Fikrettin Yavuz, *Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

[86] Pasdermadjian, s.7-9.

hamle yaparak Rus ordusunu geri püskürtmesi üzerine buradaki Ermeniler Rus ordusunu takiben Kafkaslara göçmekteydiler.[87]

1917 baharında Rusya'da Bolşevik İhtilali ilerlerken Kafkaslarda Ermenilerin planları çökmüştü. Pastırmacıyan Petersburg'a giderek geçici Rus hükümetiyle Kafkasların durumunu görüştü. Aynı yılın Haziranı'nda Tiflis'teki Ermeni Milli Konseyi'nin ve Ermeni Katogikosu'nun özel temsilcisi olarak Ermenilerin çektiklerini ve beklentilerini Amerikan halkına ve hükümetine anlatarak onların sempatisini kazanmak için Amerika'ya geçti. Bu kitap Pastırmacıyan'ın Amerika'daki halkla ilişkiler faaliyetleri çerçevesinde yazılmıştır.[88]

Kitabın başlangıcında, Birinci Dünya Savaşı ufukta belirdiğinde hem Rusların hem Türklerin Ermenilere işbirliği teklif ettikleri belirtilir. Ruslar, Ermenilerin destek vermeleri ve savaşın kazanılması halinde, Ermenilere altı Osmanlı vilayetinde otonomi vaad etmişlerdir. Osmanlı heyeti ise Gürcülerin, Azerbaycan Türklerinin ve Kuzey Kafkasyalıların zaten kendileriyle birlikte hareket edeceklerini,[89] Rusya ve Osmanlı Ermenilerinin de kendileriyle birlikte hareket etmesi ve savaşı kazanmaları halinde, üç Osmanlı vilayetiyle Rusya'daki Ermeni vilayetlerinde Ermenilere otonomi verileceğini söylemiştir. Ermeniler Türk teklifini reddederek Rus teklifini kabul etmişlerdir. Rusya'da seferberlik başlayınca 160.000 Ermeni ihtiyat askeri çağrıya olumlu cevap vermiş, 20.000 civarında gönüllü de Türklere karşı savaşmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir.[90]

Rus hükümeti, Ermenilere fazla güvenmediği için, Türklerle savaşa girişmeden, Kafkaslardaki çoğu askeri Ermeni olan İkinci ve Üçüncü ordu birliklerini Alman sınırına sevk ederek yerlerine Rus askerleri koymuştur. Ayrıca tüfeklerin hazır olmadığını ileri sürerek Türklere karşı savaşmaya hazır olduklarını bildiren 20.000 Ermeni gönüllüsünden sadece 7.000 tanesine silah vermiştir. Halbuki birkaç ay sonra İran'daki ve Van'daki Kürtlere 24.000 tüfek dağıtmışlardır. Rus ordusundaki Ermeni generaller ve subaylar da Alman sınırına nakledilmiştir. Kafkasya cephesinde Ermeni general olarak sadece General Nazarbekof bırakılmıştır. O da İran sınırına gönderilmiştir. Bu şartlarda savaş başlamıştır. Rus hükümetinin bu tavrına rağmen Ermeniler Rusların

---

[87] Pasdermadjian, 9-10. Savaşın başlangıcında Türk ordusunun Doğu Anadolu bölgesindeki savaşları için bk. Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi,* Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2005, s.5-99.

[88] Pasdermadjian, s.10.

[89] Birinci Dünya Savaşı başlarken Gürcülerin, Azerbaycan Türklerinin ve Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı hükümeti ile ilişkileri ve yapılan anlaşmalar hakkında bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya,* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1990, s.499-500.

[90] Pasdermadjian, s.15-19.

başarısı için ellerinden ne gelirse yapmışlardır. Üç akim kalan Türk saldırısında Ermeni gönüllü taburları çok kritik bir rol oynamışlardır.[91]

Türk saldırılarının ilki 1914 Aralığı'nda vuku bulan Sarıkamış harekatıdır. Enver Paşa Rus ordusunun güney kanadını dağıtarak Tiflis'i almak istedi. Emrinde Dokuzuncu, Onuncu ve Onbirinci kolordular olmak üzere üç kolordu vardı. Dokuzuncu Kolordu Oltu üzerinden Ardahan'a doğru ilerliyordu. Oradan Ahılkelek yoluyla Tiflis'e gidecekti. Onuncu Kolordu Sarıkamış'ı alarak oradaki 60.000 kişilik Rus ordusunun geri çekilişine mani olduğunda Onbirinci Kolordu Rus ordusunun merkezine saldıracaktı. Dokuzuncu Kolordu bir zorlukla karşılaşmadan üç gün içerisinde Ardahan'a ulaştı ve buradaki Müslümanlar tarafından karşılandı. Onuncu Kolordu Oltu'dan Sarıkamış'a ilerlerken Barduz Geçidi'nde Dördüncü Ermeni Gönüllü Taburu tarafından durduruldu. Onuncu Kolordu bu şekilde 24 saatlik bir duraksama yaşadı. Bu süre zarfında Rus ordusu savunulamayacak bir durumda olan Sarıkamış'a yeterince kuvvet yığmaya muvaffak oldu. Türkler başarılarından çok emin oldukları için yanlarına ne ulaşım vasıtaları almışlardı, ne de eşya ve gereç. Sarıkamış karşısında üç gün süren savaş sonucunda, Türkler, Rus ordusundan ziyade soğuk sebebiyle 30.000 kayıp verdiler. Türkler planladıkları gibi 24 saat önce Sarıkamış'a ulaşabilselerdi, karşılarında sadece topçusu olmayan bir tabur Rus ihtiyat askeri bulacaklardı. Keri idaresindeki Ermeni kuvvetleri 600 kayıp pahasına Türk ordusunu 24 saat durdurarak Rus ordusuna toparlanma imkanı sağladılar.[92]

Sarıkamış yenilgisinden sonra Türkler Nisan 1915'te İran üzerinden Culfa'ya gitmek suretiyle Rus ordusunun sol kanadını imha etmeyi planladılar. Buraya ulaştıktan sonra Bakü'ye yöneleceklerdi. Buradaki Azerbaycan Türklerinin hemen kendilerine katılacaklarını ve Rusların tren hatlarını keseceklerini biliyorlardı. Böylece Rus ordusunun tamamını Kuzey Kafkasya'ya doğru çekilmeye mecbur bırakacaklardı. Türkler o zaman İran'da Rusların Ermeni General Nazarbekof yönetiminde sadece bir tugaylarının ve bir Ermeni gönüllü taburunun olduğunu biliyorlardı. Söz konusu kuvvetler Salmast ile Urumiye arasında dağınık bir durumdaydılar. Halil Beyin idaresindeki Türk kuvvetleri ise çok donanımlı bir tümen asker ve yaklaşık 10.000 Kürt'ten oluşuyordu. Üstün kuvvetleriyle Halil Bey Urumiye'yi birkaç saat içerisinde eline geçirdi. 1000 civarında Rus'u esir aldı. Ve Salmast'a yürüdü. Burada Türklerle Ermeniler arasında çok şiddetli bir savaş gerçekleşti. Antranik'in yönetimindeki Birinci Ermeni Gönüllü Taburu Halil Beyin hücumuna üç gün direndi. Bu süre zarfında Ruslar Kafkasya'dan taze kuvvetler getirerek Halil

---

[91] Pasdermadjian, s.20.

[92] Pasdermadjian, s.21. Birinci Dünya Savaşı başlarında Sarıkamış dahil Doğu Anadolu bölgesindeki Türk-Rus savaşları konusunda geniş bilgi için bk. Hakkı Altınbilek, Naci Kır, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekatı, C.II, Birinci Kitap,* Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1993, s.97-536.

Beyi geri çekilmeye mecbur bıraktılar. Bu üç gün zarfında 3600 Ermeni hayatını kaybetti.[93]

Ermeniler Nisan 1915'te Van'da bir ayaklanma başlattılar. Türk kuvvetlerine ve Kürtlere karşı bir ay süreyle savaştılar. Mayıs başlarına kadar savaşları sürdü. General Nikolayef komutasındaki diğer üç Ermeni gönüllü taburu Erivan'dan Van'a 250 kilometreyi aşarak on günde geldi. Eğer Ermeniler Van'da söz konusu Türk kuvvetlerini ve Kürtleri tutmayarak Halil Beyin kuvvetlerine katılmasına izin verselerdi, Türkler Rusları İran'da yener ve Bakü'ye birkaç hafta içerisinde ulaşırlardı. Çünkü Aras ile Bakü arasındaki Rusların kuvveti yoktu. Ve Azerbaycan Türkleri silahlı ve hazır bir şekilde topluca isyana hazır bir şekilde Türklerin gelmelerini bekliyorlardı. Paris nasıl Almanlar için bir hedefse Bakü de Türkler için böyle bir hedefti. Burası hem bir zenginlik kaynağıydı. Hem de Enver Paşa ve diğer İttihatçıları etkileyen Turancılık düşüncesi 1908'den sonra İstanbul'a Bakü'deki Azerbaycan Türkleri tarafından getirilmişti.[94]

Bu dönemde Türklerin Ruslara üçüncü hücumu 1915 Temmuzu'nda gerçekleşti. Yine Halil Bey komutasındaki 11 tümenden oluşan Türk kuvvetleri Kafkas ordusuna saldırdılar. Birkaç gün içerisinde Malazgirt ovasını, Tutak'ı ve Eleşkirt ovasının büyük bir bölümünü ellerine geçirdiler. Bir haftada Rus ordusunun merkezi 100 kilometre geri çekildi, Van bölgesini korumasız bıraktı. Eğer o günlerde Türklerin kuvvetleri bir veya iki tümen daha fazla olsaydı, Rusların sol kolundaki dördüncü ordunun tamamını esir alabilirlerdi. Bu duruma düçar olmamak için Rus ordusunun sol kolu küçük bir kuvveti ana orduya yardıma göndererek hızla Rus sınırına doğru çekildi. Rus ordusu, Haziran sonunda, sol kanattan yardım alarak, Ermeni General Nazarbekof komutasında, Türkleri eski pozisyonlarına gönderebildi. Bu şartlarda Van bölgesindeki 150.000 civarında Ermeni her şeylerini bırakarak Erivan'a doğru kaçmak zorunda kaldılar. Haziran ayındaki Türk-Rus çatışmalarında doğrudan yer almayan Ermeni gönüllü taburları, Van bölgesinde Rus ordusuna ve Ermeni göçmenlerine yanlardan koruma sağladılar.[95]

Pastırmacıyan'ın kaleminden Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslara hizmetleri, bir başka söyleyişle Türklere ihanetleri, bunlardan ibaret değildir, devam etmektedir. Ancak bizim için bu kadarı kafidir. Toparlamak gerekirse, İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı basarak saatlerce personeli rehin alan

---

[93] Pasdermadjian, s.21-22.

[94] Azerbaycan Türklerinden Doktor Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey vs. kastedilmektedir. Pasdermadjian, s.22-23. Ermenilerin 1915 baharında gerçekleştirdikleri Van ayaklanması konusunda geniş bilgi için bk. Justin McCarthy, Esat Arslan, Cemalettin Taşkıran, Ömer Turan, *The Armenian Rebellion of Van,* University of Utah Press, Salt Lake City, Utah, 2006.

[95] Pasdermadjian, s.23-24. 1915 yazında Türk ordusunun söz konusu bölgedeki savaşları konusunda bk. Altınbilek & Kır, s.537-870; Recep Balkan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekatı,* Yay. Haz. Kerime Şahiner, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2006.

bir Taşnak lideri, daha sonra hiçbir pişmanlık göstermediği halde, Osmanlı Parlamentosu'na milletvekili olarak girebilmiştir. Aynı Taşnak lideri milletvekili, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na karışmadan Kafkaslara geçerek Türklere karşı savaşacak gönüllü taburların kurulmasını organize etmiştir. Dahası bizzat bunlardan birinin yöneticisi olarak Doğu Anadolu'ya gelmiş, Türk ordusuyla, Türklerle ve Kürtlerle savaşmıştır. Kitabında Ruslar için Türklere ve Müslümanlara karşı ne kadar can ü gönülden savaştıklarını, ne büyük hizmetler verdiklerini anlatmakta, onlardan hizmetlerinin karşılığını istemektedir. Kitap bu haliyle bir itirafname, ihanetnamedir. İhanet edenin iflah olmayacağı bir büyük hakikattir. Bu hakikati geç de olsa anlayıp anlamamak, buradan gerekli dersleri çıkarıp çıkarmamak, Ermenilerin kendi bilecekleri bir iştir.***

Kaynaklar:

Hakkı ALTINBİLEK, Naci KIR, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3ncü Ordu Harekatı, C.II, Birinci Kitap,* Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1993.

Recep BALKAN, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağ Kanat Harekatı,* Yay. Haz. Kerime Şahiner, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2006.

Fevzi ÇAKMAK, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi,* Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2005.

R.Y.G.ÇARK, *Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953,* Yeni Matbaa, İstanbul, 1953.

Gürcan ÇİLESİZ, *İstanbul'da 30 Saatlik Kaos: 26 Ağustos 1896 Osmanlı Bankası Baskını ve Ermeni Katliamı,* Belge Yayınları, İstanbul, 2015.

Armen GARO, *Osmanlı Bankası Baskını, Armen Garo'nun Anıları,* Çev. Attila Tuygan, Belge Yayınları,İkinci Baskı, İstanbul, 2015.

Nejat GÖYÜNÇ, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları,* İstanbul, 1983.

Mesrop K. KRIKORIAN, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908,* Routledge and Kegan Paul, London, 1977.

Akdes Nimet KURAT, *Türkiye ve Rusya,* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1990.

Justin McCARTHY, Esat ARSLAN, Cemalettin TAŞKIRAN, Ömer TURAN, *The Armenian Rebellion of Van*, University of Utah Press, Salt Lake City, Utah, 2006.

Justin McCARTHY, *Turks and Armenians: Nationalism and Conflict in the Ottoman Empire,* Turco-Tatar Press, Madison, 2015.

Anahide Ter MINASSIAN, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912),* Zoryan Institute, Cambridge, 1984.

Louise NALBANDIAN, *The Armenian Revolutionary Movement; the Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century,* California University Press, Berkeley, 1963.

G. PASDERMADJIAN, *Why Armenia Should be Free, Armenia's Role in the Present War,* Hairenik Publishing Company, Boston, 1918.
Fikrettin YAVUZ, *Osmanlı Devleti Dış Politikasında Ermeni Sorunu: 1896 Osmanlı Bankası Baskını Örneği,* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2009.

Rafiq Səfərov

Автограф Наджаф-бея Везирова в книге о Ireванском ханстве
Поездка в Тифлис – участие в конференции

Недавно мне выпала возможность совершить научную поездку в соседнюю Грузию. В конце 2016 года я участвовал в работе IV Международного конгресса кавказоведов, который состоялся в Институте языкознания им. Арн. Чикобава АН Грузии в городе Тифлисе. Прошедший конгресс был организован совместно Институтом кавказоведения факультета гуманитарных наук Тбилисского государственного университета им. Ив. Джавахишвили и упомянутым Институтом языкознания. Цель Конгресса состояла в междисциплинарных исследованиях проблем, связанных с письменностью на Кавказе и научным анализом соответствующих вопросов. Они охватывали такие вопросы, как исторические виды алфавитного письма Кавказа (грузинского, албанского, армянского) и периодизация их развития; теории о происхождении письменности на Кавказе; использование алфавитов восточных языков для кавказских языков; алфавиты младописьменных языков Кавказа; письменность как инструмент политики и др.[96]. Конгресс прошел в плодотворной обстановке и имел большой успех среди его организаторов и участников. На пленарных и секционных заседаниях было заслушано большое число докладов по различным вопросам кавказоведения.

Многоликий город

Богатое историческое прошлое города Тифлиса одинаково относится ко всему Южнокавказскому региону, что вызывает большой интерес. За многовековую историю Тифлис пережил влияние зороастрийской, христианской и мусульманской культур. Этнокультурную основу города сформировали тюрко-мусульманская (азербайджанская), грузинская и позже армянская общины. В историко-архитектурном облике Тифлиса

[96] IV International Congress of the Caucasiologists. Scripts in the Caucasus. Tbilisi, 1-3. XII. 2016.

переплелись разные культуры. В основе образования исторической части города в его наиболее древних кварталах хорошо прослеживается ведущее место азербайджанской культуры и ее влияния на дальнейшее формирование и развитие города.

В древние времена территория вокруг Тифлиса располагалась на западной окраине этнического ареала расселения албан, основавшие в последней трети IV века до н. э. Албанское царство. Во второй половине IV века Сасаниды построили здесь крепость[97], основали зороастрийский храм – Атешгях, который по сей день сохранился в азербайджанской части города. Сасанидский шахиншах Хосров Ануширван включил Тифлис в состав Азербайджанского наместничества. С 653 года город Тифлис находился в полунезависимом состоянии от арабов. Продолжение арабских завоеваний на Кавказе привело к образованию Тифлисского эмирата – мусульманского государства, вначале под властью Арабского халифата в составе Азербайджанского наместничества во главе с эмиром, существовавшего с 736 по 1122 год. В Сельджукский период в 1122 году Тифлис при помощи кыпчаков перешел в руки грузин. Но грузинский век здесь длился недолго – с 1238 по 1336 года им владели монголы. Их продолжением стала туркиманская (азербайджанская) эпоха владения Тифлисом – город принадлежал падишахам Каракоюнлу и Аккоюнлу (1444-1500 года) и затем Кызылбашской державе во главе с шахами Сефевидами и Афшарами (1517-1750 года). В отдельные периоды городом управляли грузинские цари и князья. В туркимано-кызылбашскую эпоху Картилем управляли грузины-мусульмане – ставленники кызылбашских шахов.

С глубины веков азербайджанская культура наложила сильный отпечаток на город в пределах крепостных стен и окружающие его кварталы. Древнейшая часть Тифлиса носила и сегодня носит название «Кала» (в переводе с азербайджанского – «Крепость»). Крепостные стены вокруг Калы и других городских кварталов были построены и поддерживались в хорошем состоянии азербайджанскими правителями вплоть до распада Кызылбашской державы, но после российского вмешательства постепенно пришли в упадок. По сведениям историков, в средние века в Тифлисе было не менее семи мечетей. После арабского завоевания тюрко-мусульманское население становится неотъемлемой частью города, его особого духа и колорита[98]. В самом сердце города расположены построенные азербайджанцами цитадель – Нарын-Кала, что переводится с азербайджанского как «Малая крепость», целебные серные бани, перестроенные кызылбашским (азербайджанским) шахом Аббасом, центральная площадь Базар Мейданы (по-азербайджански «Рыночная

---

[97] Обращение Грузии / Пер. Е.С. Такайшвили. Тбилиси, 1989.

[98] Кантария Кети. Мечети города Тбилиси // Историко-культурологический онлайн журнал «PROMETHEUS», № 5.

площадь»). При русских она называлась «Татарская площадь», т. е. «Азербайджанская площадь», так как в официальном обиходе царских властей кавказские азербайджанцы именовались татарами. Для четкой идентификации добавлялась этническая дефиниция «азербайджанские татары» или реже закавказские татары».

За цитаделью, на южной стороне от Нарын-Калы, раскинулись Сеидабад баглары (по-азербайджански «Сеидабадские сады»), преобразованные русской властью в Ботанический сад. В середине XIX века рядом на возвышенности еще существовало мусульманское кладбище, территория которого сегодня также находится в составе Ботанического сада. Это кладбище было самым крупным и приличным – и по размерам, и по числу построек, – здесь имелось много разных мавзолеев, причем всяких, и портальных и башнеобразных. С учетом того, что две пятых своего существования Тифлис был тюрко-мусульманским городом, можно предположить, что на этом кладбище возможно найти могилы времен Тифлисского эмирата. И сегодня еще наблюдаются в разных частях бывшего кладбища надгробные плиты и их отдельные фрагменты. Помимо этого уничтоженного кладбища вокруг старой части города существовали еще другие азербайджанские кладбища в Вере, Ваке и т.д.

Занятия в Грузинской парламентской библиотеке

В преддверии конгресса я посвятил свое время научным изысканиям в Национальной парламентской библиотеке им. Ильи Чавчавадзе Республики Грузии, расположенной в Тифлисе – городе общекавказского масштаба. Исторически город Тифлис расположен на стыке азербайджанского и грузинского этнических ареалов, что отразилось на составе его населения. Позже к тюрко-мусульманской (азербайджанской) и грузинской общинам города добавилась армянская, а в колониальный период – русская и др.

Город Тифлис, при русском владычестве получивший статус административного центра Кавказа, постепенно превратился в его культурную столицу. Одни из первых библиотек, театров, музеев, даже институтов на Кавказе были открыты именно в этом городе. В числе культурных заведений регионального значения стала и эта библиотека – одна из самых ранних публичных библиотек на Кавказе.

История Национальной библиотеки парламента Грузии берет свое начало с 1846 года, когда на базе канцелярии Кавказского наместника, князя Михаила Воронцова, была учреждена первая на Кавказе «Тифлисская публичная библиотека». В 1913 году Тифлисская публичная библиотека преобразовалась в «Научную библиотеку Музея Кавказа» и полностью слилась с Музеем Кавказа. В 1923 году, в результате объединения библиотеки Музея Кавказа и Парламентской библиотеки,

созданной в 1918 году в независимой Республики Грузии, появилась «Государственная публичная библиотека Грузии».

Библиотека наряду с Национальным архивом являлась в регионе центральным книгохранилищем сведений о Кавказе и сопредельных странах и одновременно выполняла научные и просветительские функции. На сегодняшний день фонд библиотеки остается самым крупнейшим на Кавказе. Ее общее количество единиц хранения составляет 7,5 млн., из них: книг – 3,53 млн. экземпляров, в том числе: книг на грузинском языке – 0,446 млн.; на русском языке – 2,883 млн.; на европейских языках – 0,1646 млн.[99].

Обнаружение автографа Наджаф-бея Везирова

Среди разбросанных по разным отделам библиотеки книг, часть интересующих меня изданий хранится в раритетном отделе. Уважив просьбу азербайджанского ученого, дирекция библиотеки допустила меня к работе с книгами в раритетном отделе, уже закрывавшемся в связи с проведением ремонтно-строительных работ[100]. Во время научных изысканий в библиотеке я случайно наткнулся на одну книгу из личной книжной коллекции известного азербайджанского писателя – Наджаф-бея Фатали-бей оглу Везирова (1854-1926), оставившего яркий след в драматургии, публицистике и театре. На одной из первых страниц его рукой написано «Из книг Наджаф бека Везирова». На той же странице стоит его личная подпись. Тем же почерком имеется запись «Из книг Наджаф бека Везирова» на двух других страницах книги.

Помимо его автографов в книге наличествуют старинные азербайджанские экслибрисы с различными надписями на арабском алфавите высокопарного характера, относящиеся сугубо к мусульманской атрибутике. Они по виду соответствуют личным печатям овальной, квадратной и прямоугольной формы. Надпись отпечатка овальной печати содержит шиитской формулу «Мухаммед, Али и Хусейн»[101].

Биография

Н. Везиров был уроженцем азербайджанского города Шуши – столицы Карабагского ханства, древняя земля которого взрастила немало талантливых личностей, прославивших Азербайджан на весь мир. Что касается времени появления на свет Наджаф-бея, то не только точные

---

[99] Национальная парламентская библиотека Грузии. URL: http://www.nplg.gov.ge/eng/Collections (Дата обращения: 10.01.2017)

[100] Выражаю глубокую благодарность начальнику департамента г-ну Давиду и завотделом г-же Нино за любезно предоставленную возможность.

[101] Хубов Егор. Описание достопамятных происшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршества Симеонова (1779 г.) до 1809 года / Соч. князя Егора Хубова; С арменскаго пер. арм. церкви архидиакон Иосиф Иоаннесов. СПб, 1811.

число и месяц, но и даже год рождения писателя не вполне установлены. В личном архиве писателя хранятся документы, в которых отмечены различные даты его рождения – от 1850 года, что явствует из справки о смерти, до 1859 года, указанного в паспорте и членской книжке. Однако о том, что Наджаф-бей Везиров родился в 1854 году, свидетельствуют его автобиография, удостоверение, выданное ему Народным комиссариатом земледелия Азербайджанской ССР от 28 декабря 1920 года, данные в издательстве культурно-просветительского общества «Сафа» и во всех опубликованных о писателе книгах[102].

Писатель происходил из обедневшей дворянской семьи. Его отец Фатали-бей был родом из села Зюмюрхач Карабагской провинции (эялета). Ныне это село входит в состав Бардинского района. Родители писателя принадлежат родословным, имеющим исключительные заслуги в общественно-политической жизни Азербайджана. Дед писателя по отцу мирза Ханмухаммед-ага был вторым сыном мирзы Алимухаммед-аги – советника Карабагского владыки Ибрагимхалил-хана Джаваншира. Мать писателя Мина ханум была дочерью Гасан-бея Мехмандарова из известного рода Мехмандаровых. Гасан-бей являлся сыном мирзы Али-бея, в период правления Ибрагимхалила-хана Джаваншира исполнявшего должность мехмандара – сопроводителя гостей[103].

Получив начальное образование в приходской школе (моллахана), Везиров отправился в Баку на учебу и в течение 1868-1874 годов обучался в Бакинском реальном училище. Здесь он знакомится с преподавателем, просветителем и мыслителем Гасан-беем Зардаби (Меликовым), который привлек его к театральной деятельности, благодаря чему он стал одним из основателей национального театра. В годы учебы (1874-1878) в Петровско-Разумовской сельскохозяйственной академии в Москве он начал печататься в газете «Экинчи» (1875-77). В студенческие годы подружился с русским писателем и публицистом В.Г. Короленко. Драматическому мастерству учился у А.Н. Островского, русского драматурга, творчество которого стало важнейшим этапом развития русского национального театра.

О месте и роли творчества Н. Везирова, его общественно-политических взглядах

Таланты Н. Везирова проявились в разных областях. Являясь выдающейся личностью, он сыграл исключительную роль в создании и развитии национального театра, а также в развитии драматургии Азербайджана. Везиров был достойным продолжателем всемирно известного азербайджанского писателя Фатали Ахундзаде.

[102] Ələkbərova Əzizə. Nəcəf bəy Vəzirovun arxivinin təsviri. Bakı, 2012.
[103] Yenə orada.

Везиров написал много пьес, в которых проявил себя как превосходный бытописатель. Созданные им образы были очень типичны и социально оправданы; демократический пафос произведений Наджаф-бека никогда не ослабевал. Ему принадлежит авторство первой азербайджанской трагедии «Горе Фахреддина». Драматургия Везирова обогатила репертуар молодого азербайджанского театра, окончательно утвердила реалистический, ахундовский стиль театрального искусства Азербайджана. Впоследствии он получил прозвище «мусульманского Островского» [104].

Об автографах и личных печатях в книге

Прежде, чем перейти к разбору книги, обратим внимание и на другие автографы. Кроме нескольких автографов Н. Везирова в книге также наличествуют автографы некоего Гасан-бея Керимбекова. Все автографы написаны старым русским алфавитом, бывшим в употреблении до 1918 года. Согласно свидетельству об окончании полного курса Бакинского III высшего начального училища в 1917 году Мамедриза-беем Султан-бей оглу Гаджибабабековым (внук главного архитектора города Баку в XIX веке Гасым-бея Гаджибабабекова) среди подписей преподавателей есть имя Гасан-бея Керимбекова[105].

При визуальном осмотре автографов обоих авторов автограф (подпись) Г. Керимбекова выглядит более ранним в сравнении с автографом Н. Везирова. Вероятно, эта книга прежде принадлежала Керимбекову. Опираясь на нижеприводимую информацию, попытаемся высказать предположение о том, как эта книга могла попасть в библиотеку Н. Везирова.

Известно, что родиной предков Н. Везирова является деревня Зюмюрхач. Его семья также в различные времена жила в этой деревне, которая располагалась близко к Барде – раннесредневековой столице Кавказской Албании. В процессе развития просветительского движения среди мусульманских народов открывались школы нового типа (усул-и джадид). Так, 25 октября 1883 года в селе Барда Джаванширского уезда Елисаветпольской губернии была открыта новая школа. Для открытия этой школы по распоряжению находящегося в Тифлисе управления Учебного округа приехал гянджинец Мусеиб-бей Керимбеков, который приобрел у местного жителя в аренду место и здание для школьного помещения. М. Керимбеков длительное время возглавлял хозяйственные и финансовые дела школы. Кроме того, он со своей семьей значительное время проживал в деревне Угурлубейли[106].

---

[104] Əsgərli Zaman. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı: Şuşa, 1998.
[105] Из семейного архива Рены И. Аббасовой, праправнучки Гасым-бея Гаджибабабекова.
[106] Məhəmmədqızı Afərin, Bərdəli Şakir. Bərdə. Zümürhaçlı Vəzirovlar. Bakı, 2004.

В то же время окончивший Иреванскую Учительскую семинарию известный деятель просвещения, журналистики и литературы Хашим-бей Везиров преподавал в Бардинской школе. Он также в разное время работал учителем в Иреване, Нухе и других азербайджанских городах. Не исключено, что он является близким родственником Наджаф-бея Везирова. Принимая во внимание выдающиеся заслуги Х. Везирова, 6 октября 1896 года его назначили директором открывшейся новой школы в городе Шуше. В это же время в Шуше жил и работал Н. Везиров. Кстати, Хашим-бей, как и Наджаф-бей, был уроженцем Шуши[107].

По имеющейся у нас информации можно предположить, что Гасан-бей и Мусеиб-бей Керимбековы могли быть связаны родственными узами, также как и упоминаемые Наджаф-бей и Хашим-бей Везировы. А жизненные пути Н. Везирова и Г. Керимбекова могли пересекаться в Шуше, Баку и Гяндже.

О книге, в которой обнаружен автограф

Книга, в которой были обнаружены автографы и экслибрисы, описывающая события в Иреванском ханстве с 1779 года по 1809 год, вышла 1811 году в Петербурге под названием «Описание достопамятных произшествий в Армении случившихся в последние тридцать лет, т. е. от патриаршества Симеонова (1779 г.) до 1809 года». Этот труд с посвящением императору Александру I сочинил Егор Хубов на армянском языке. Перевод на русский язык был сделан архидиаконом армянской церкви в Петербурге Иосифом Иоаннесовым и издан в его типографии, только что открывшейся с разрешения императора, при посредничестве семьи Лазаревых (Лазарянов). Егор – это адаптированная к русскому антропонимическому стандарту форма его армянского имени Геворг. Как мы видим, Хубов позволил себе полномасштабную фальсификацию, называя Иреванское ханство Арменией.

Уже с первой страницы книги автор откровенно лукавит, добавляя к своему имени княжеский титул, каковой на самом деле иметь не мог. Этот Егор Хубов был племянником Араратского патриарха Симеона и воспитывался в Учкильсе (Эчмиадзине) под наблюдением дяди. Хубов неспроста называет титул и должность дяди «Араратский патриарх» вместо привычного сегодня всем нам чина Эчмиадзинского католикоса всех армян.

Симеон вел политику сближения с Россией и преследовал далеко идущие цели – создание Армении на азербайджанских землях в Закавказье. То, что эта политика не носила случайного характера видно, между прочим, из свидетельства близкого ему человека – Егора Хубова[108].

---

[107] Yenə orada.

[108] Иоаннисян А. Р. Иосиф Эмин. Ереван, 1989.

Книга полностью выдержана в духе неприязни к исконным жителям Иреванского ханства – местным азербайджанцам, так и вообще к мусульманам – насельникам Кызылбашской державы. Этот Хубов уже с первой страницы в обращении к русскому царю заявляет, что цель описания напомнить армянам о грабительстве и разорении персами Иревани в позднейшее время. Эти строки просто переполнены грубой ложью и фальсификацией. На самом деле Иреван был частью Кызылбашского государства, населенного кызылбашами-азербайджанцами, в позднейшее время при временных неурядицах в стране вокруг города Иревана образовалось азербайджанское Иреванское ханство, охватывавшего большую часть бывшего Чухурсаадского вилаета. Обозначение кызылбашей-азербайджанцев персами есть дань старой христианской традиции называть этим термином другие этносы и все созданные ими государства на территории Ирана.

Е. Хубов, как и его предшественники, прибегал к разным приемам подлога и фальсификации, а также подтасовки фактов, пытаясь всеми средствами приобщить исконно азербайджанские земли Чухурсаадского вилаета с городом Иреваном к армянской истории.

Кто же является участниками событий в описании Хубова? По Хубову вместо коренных жителей туркиманов-кызылбашей, инициаторов и участников описываемых событий как со стороны Иреванского ханства, так и со стороны Кызылбашской державы во главе с Каджарами, были армяне Иревана и персы.

В книге отсутствует название не только народа, принимавшего участие с обеих сторон в разыгравшихся событиях, но и имя страны, на территории которой происходили эти события. В отличие от лживых утверждений и подтасовки фактов, прямого подлога для обеспечения пропаганды в интересах армянских территориальных притязаний, существует множество артефактов, исторических источников, архивных материалов о прежнем названии азербайджанского этноса, об албано-азербайджанской принадлежности Чухурсаадских земель (территории нынешней Армении).

Общеизвестно, что Иреванское ханство является частью исторического Азербайджана, ханство было образовано иреванскими азербайджанцами наряду с другими азербайджанскими ханствами после смерти шаха Надира Афшара в 1747 году и распада Кызылбашского (Азербайджанского; кызылбаши – субэтническое имя, которым с XV века называется основная часть нынешних азербайджанцев при наличии общего этнонима – туркиманы) государства. Кстати этими именами армяне в то время называли азербайджанцев.

В отличие от армянских фальсификаторов еще в конце XVIII века русский автор С. Бурнашев описал политические границы Азербайджана, включавшие в том числе и Иреванское ханство. Свою информацию он

черпал из первых рук, а ими могли быть разного звания люди из грузин и албан, а также представителей армянской церкви в Тифлисе[109].

Со второй половины XIV века Ираванская провинция, которая стала основанием для формирования Чухурсаадского вилаета, входила в состав одного из туркиманских (азербайджанских) государств – Каракоюнлу. На территории Иреванской провинции армяне появляются после основания в 1441 году одного из армянских патриарших центров в Эчмиадзине, на который они испросили соизволение у государя падишаха Джаханшаха Каракоюнлу. Название Эчмиадзин происходит от азербайджанского топонима Учмуэдзин, означающий по-азербайджански три муэдзина. Муэдзин значит по-арабски служитель мечети, призывающий мусульман на молитву с вершины минарета. В данном случае колокольни трех бывших албанских церквей, ставших местом обоснования патриаршей резиденции, вместо муэдзина звонили для призыва на церковную службу, отчего местные азербайджанцы прозвали их Учмуэдзином, а пришлые армяне, переняв это название, произносили его на свой лад – Эчмиадзин[110].

По истечении некоторого времени переселенцы армяне во главе с Араратским патриархом постепенно настолько освоились в Чухурсаадской области во многом благодаря покровительству и заботе Туркимано-Кызылбашских шахов, что начали мистифицировать не только историю Чухурсаада, но и соседних вилаетов, в том числе и Карабага[111].

В попытке приобщить земли соседних народов к своей истории и тем самым обеспечить идеологическое обоснование территориальных претензий армянские деятели прибегают к разным приемам. С помощью подлога и подтасовки фактов они фальсифицируют историю в свою пользу. Среди армянских авторов начали появляться исторические труды, в которых армяне присваивают азербайджанские и грузинские земли.

Заключение

Цель армянской пропаганды длиною более 200 лет очевидна – постепенно, целенаправленно и настойчиво пытаются лишить азербайджанцев всего азербайджанского и превратить в изгоев на своей земле. В процессе развития азербайджанской историографии стремление армян и армянофилов приобщить земли, культурное наследие и саму историю соседних народов к армянской истории и тем самым обеспечить идеологическое подспорье территориальных претензий к другим народам

---

[109] **Бурнашев С. Д. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния, сделанное… в Тифлисе в 1786. Курск, 1793.**

[110] Сафаров Р. Место Чухурсаада в исторической географии Азербайджана (к постановке проблемы) // Azerbaijan & Azerbaijanis, 2003, № 1.

[111] Сафаров Р. Ф. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии в XIX-XX веках (этнодемографическое и этногеографическое исследование). Баку, 2009.

все сильнее и сильнее натыкается на научные труды ученых, опирающихся на неопровержимые факты и исторические источники.

Такого рода находка подтверждает тот факт, что азербайджанцы всегда были в курсе подобных книжек, что сфабрикованная в них история еще с того времени под давлением властей проникала в школьные учебники и заражала общественное сознание. Интерес к подобным историческим книгам напоминает нам – потомкам о том, что в царские времена, несмотря на насаждение искусственно созданной проармянской точки зрения на историю Иревана и всей Иреванской губернии (Чухурсаадского вилаета), в азербайджанском сознании они продолжали бесспорно считаться азербайджанской землей.

Зарубежные архивы, библиотеки и музеи хранят еще немало тайн по истории и культуре азербайджанского народа. Они ждут своего исследователя.

Rəsmiyyə Rzalı-Qarayeva

Güzəşt edilən torpaqların geri qaytarılmasına dair

XVIII əsrdə çar Rusiyasının imperiyaya çevrilməsi və I Pyotrun Qafqaz siyasəti Azərbaycan türklərinin faciəsinə səbəb oldu. 1701-ci ildən başlayaraq vaxtilə Səfəvi dövlətinin, o cümlədən Osmanlı imperiyasının ərazilərində yaşayan ermənilər I Pyotrla əlaqəyə girərək onlara yardım göstərilməsini istəyirlər. Bundan əvvəlsə ermənilər Avropa ölkələrinə, Avstriya, Macarıstan imperatorlarına müraciət etmiş, lakin dəstək ala bilməmişdilər. Bu zaman onlara I Pyotra müraciət etmək məsləhət görülmüşdü. Arxivlərdən İsrail Orli adlı erməni ticarətçinin fəaliyyəti ilə bağlı əldə edilən sənədlərdə rusların Qafqaza gəlməsi məsələsinin əsasının qoyulduğu məlum olur.

1441-ci ildə - Qaraqoyunlu dövlətinin zamanında indiki Eçmiədzin ərazisinə Sisdən ermənilərin kilsəsi köçürülür. Sənədlərin birində göstərilir ki, ermənilər bu köçürülmənin əleyhinə olublar. Çünki o vaxtkı sənədlərdə Qərbi Azərbaycanda ermənilərin kompakt yaşadıqları bir şəhərə, ya da bir kəndə rast gəlinmir. Buna görə də ermənilər bələd olmadıqları əraziyə köçürülməsinə etiraz edirlər. Lakin Qriqoryan kilsəsinin rəhbərlik etdiyi bu köçürmə siyasəti zorla da olsa həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dini təriqətlər içərisində ən təcavüzkarı, cinayətkar struktura malik olanı erməni Qriqoryan kilsəsidir. Bu gün də ermənilərin qondarma “Böyük Ermənistan”ın bütün ideoloji, iqtisadi, siyasi və digər sahələrini idarə edən və ona nəzarət edən də həmin kilsədir. Məhz buna görə də I Şah Abbas Eçmiədzin kilsəsini ləğv etmək istəyir. Lakin ermənilər vəsait toplayaraq bu tədbirin qarşısını alırlar.

Şah Abbas İsfahan yaxınlığında Culfa adlı şəhər saldırır və ətrafda olan bütün erməniləri ora köçürür. Təxminən 1678-ci ildə erməni tacirlərinin birgə yığıncağında (həmin yığıncağa erməni kilsəsinin katalikosu Akop başçılıq edirdi) onlara ömək etmək üçün Avropa dövlətlərinə müraciət etmək qərarına gəlir. Bu qərarla 12 erməni tacir yola düşür, istanbula çatanda başçıları ölür, qalanları, o cümlədən biraz əvvəl bəhs etdiyimiz İsrail Orli erməni Qriqoryan kilsəsinin tapşırığı ilə rus çarı I Pyotrla görüşür. Bu hadisə 1701-ci ildə baş verir. İ.Orli Pyotrla görüşdükdən sonra 21 il ərzində bütün Qafqazı gəzir, ermənilərin yaşadıqları İran və Osmanlı Türkiyəsi ərazilərini dolaşaraq bütün erməniləri toplayıb Azərbaycan Səfəvi dövlətinə yönəltmək üçün cəhdlər edir.

Təəssüflər olsun ki, Səfəvi hökmdarı Şah Məhəmməd Hüseynin dövründə bu dövlət getdikcə zəifləyir. Erməni müəllifləri yazır ki, 1721-1722-ci illərdə əfqanların Səfəvilərə qarşı qaldırdıqları üsyanların kökündə məhz erməni fitvası dururdu. I Şah Abbasın dövründə ermənilərə böyük imtiyazlar verilmiş, bu məqsədlə 43 fərman imzalanmışdır. Lakin sonralar erməni müəllifləri bu fərmanları fars dilindən erməni və rus dillərinə tərcümə edərkən qəsdən təhriflərə yol verirlər. Təəssüf ki, tarixçilər və tərcüməçilər Avropa və Rusiyanın arxivlərində saxlanılan həmin tərcümələrə istinad etməli olurlar. Beləliklə, 21 il ərzində Qafqaz barədə toplanan məlumatlar I Pyotra təqdim olunur.

1722-ci ildə Pyotr Dərbəndə gəlir, lakin yerli əhali olan türklərdən qorxaraq, ermənilərə verdiyi vədi yerinə yetirmədən geri dönür. I Pyotrla sövdələşmədən sonra erməni qoşunları Azərbaycanın şimal hissələrində toplanaraq rus qoşunlarının Azərbaycana soxulmasını gözləyirdilər ki, birləşib əraziləri ələ keçirsinlər. Ermənilərin paytaxtı isə Xaçmaz rayonu ərazisində olan Niazoba qəsəbəsi olmalı idi. 1724-cü ildə I Pyotr ermənilərin Rusiya ərazilərinə köçürülməsi barədə fərman imzalayır. Sonra bağlanan 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqavilələri ermənilərin köçürülməsi üçün hüquqi sənədə çevrilir. Ortaya belə bir məntiqi sual çıxır: əgər Azərbaycan torpaqları ermənilərə məxsus idisə, onların köçürülməsi ilə bağlı maddələrin bu müqavilələrə salınmasına nə ehtiyac vardı? Ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi məsələsi bütün dövrlərdə rusların xarici siyasətində əsas xətt olub. Ona görə də 1804-1813, 1826-1828-ci illərdə 1-ci və 2-ci Rusiya-İran müharibələrindən, I Aleksandr və I Nikolayın dövrlərindən sonra I Pyotr tərəfindən əsası qoyulmuş köçürmə siyasəti reallaşdırılmağa başlayır. Rusya Qafqaz xalqları içərisində özünə müttəfiq tapa bilmədiyindən İran və Türkiyə ərazilərində yaşayan xəyanətkar erməniləri müttəfiq seçir. Bütün dövrlərdə ermənilər Azərbaycanda baş verən bütün soyqırımıların, faciələrin, xəyanətlərin başında dayanıb. Bu proseslərin gedişi rus yazıçıları Qlinkanın, Mayskinin, Şavrovun, Veliçkonun, həmin vaxtlar İranda səfir işləyən Qriboyedovun əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Təkcə Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur xanlıqlarına və Qarabağ ərazilərinə köçürülür. Onların daha çox hissəsi isə İrəvan xanlığı ərazisində yerləşdirilir. Ermənilərin əsas məqsədi Xəzər dənizi

sahillərində yerləşmək idi. Ermənilərin həmin ərazilərə köçürülməsi hərbi-strateji cəhətdən Rusiya üçün əlverişli deyildi. Rusiya Azərbaycanla Türkiyə ərazisində sədd yaratmaq üçün erməniləri Naxçıvan ərazisinə köçürürdü.

1828-ci il mart ayının 21-də növbəti bir cinayətkar qərar qəbul olunur. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində erməni vilayəti yaradılır. Bu vilayət düz 20 il – 1849-cu ilə qədət mövcud olur. Həmin illərdə İranda səfir işləyən Qriboyedov I Nikolaya ünvanladığı məktubda yazırdı: "Əlahəzrət imperator, yadınızdan çıxarmayın ki, erməniləri Rusiya imperiyasının daxili ərazilərinə köçürmək olmaz. Çünki az sonra sizdən torpaq iddiası edəcəklər..."

XI əsrdə tərtib olunmuş Qafqaz Qrafik Komissiyasının sənədlərinə əsasən həmin illərdə yerli əhalinin sayı 63 faiz təşkil edirdi. Erməni vilayəti özünü doğrultmadığından 1849-cu ildən İrəvan quberniyası adlandırılır. Bu ad isə 1939-cu ilə qədər mövcud olur. Məhz bu tarixdən sonra ermənilər onun adını Yerevan qoydular. Beləliklə, 1849-cu ildən 1918-ci il may ayının 29-na kimi İrəvan azərbaycanlıların yaşadıqları qədim yurd yerləri olub və bu İrəvan xanlığı ərazisində mərkəz rolunu oynayırdı. 1801-ci ildən 1828-ci ilə kimi çar Rusiyası nə qədər çalşsa da, bu şəhəri ala bilməmişdi. Bu işlərə komandanlıq edən general Sisyanov İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ermənilərə yazırdı ki, biz sizə inanmırıq, çünki sizin xislətinizdə xəyanətkarlıq var. 1931-ci ildə Şaxtin adlı bir rus müəllifinin çap etdirdiyi "Daşnaksütyun partiyası rus ağqvardiyaçılarının və ingilis komandanlığının xidmətində" adlı kitabında ermənilərin 1818-1820-ci illərdəki xəyanətkarlığı əksini tapıb. Sonralar bu kitab Mikoyanın göstərişi ilə keçmiş ittifaqın kitabxanalarından yığışdırılmışdı. Lakin tarixçilər çətinliklə də olsa, həmin kitabın bir nüsxəsini Moskvanın Lenin kitabxanasından əldə edib.

1918-ci il may ayının 14-də Batumidə Osmanlı Türkiyəsi ilə danışıqlar başlandı. Bu danışıqlarda erməni və gürcü nümayəndələri ilə yanaşı, Azərbaycan Milli Şurasının üzvləri M.Ə.Rəsulzadə və xarici işlər naziri vəzifəsini yerinə yetirən Məmmədhəsən Hacınski iştirak edirdilər. Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini elan edəndən sonra Milli Şuranın mayın 29-da keçiriləcək üçüncü iclasında gündəlikdə duran məsələlərdən biri İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəştə gedilməsi idi. Həmin il may ayının 14-də Erməni Milli Şurası üzvləri Azərbaycan Milli Şurasına müraciət etmişdi. Danışıqlar zamanı ermənilər Azərbaycan Milli Şurasının nümayəndələrindən şifahi olaraq İrəvanın güzəştə gedilməsinə razılıq alırlar. Azərbaycan tərəfi onlara şərt qoyur ki, müharibəni dayandıracaqlar, Qarabağdan, Naxçıvandan və Zəngəzurdan imtina edəcəklər, gələcəkdə mehriban qonşuluq şəraitində yaşayacaqlar. Həmin toplantıda bu şərtlər çərçivəsində İrəvan ermənilərə güzəştə gedilir. Orada ermənilərə ultimatum verilmişdir. Fətəli Xan Xoyski M.Hacınskiyə yazdığı məktubda göstərir ki, ermənilər bizim ultimatumumuzu qəbul etdilər. Həmin sənəddə İrəvan şəhərinin güzəştə gedilməsinin tarixi bir zərurət və tarixi bir bəla olduğu da göstərilir. Əslində isə hər hansı bir tarixi şərait ölkə rəhbərlərini belə bir addım atmağa sövq etməməlidir. Çünki torpaq rəhbərlərin deyil, millətindir.

Onlar ermənilərin çox hiyləgər və təcavüzkar tayfa olduqlarını bilməli idilər. Axı ermənilərlə təmasda olan başqa xalqlar qısa vaxtda onları tanıyırdılar.
Bir haşiyə çıxaq ki, Rusiya Dövlət Dumasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təmsil edən Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, İsmayıl xan Ziyadxanov idilər. İsmayıl xan Ziyadxanov Dumada ilk tarixi çıxışı belə idi: "Biz bura məmləkətimizdə, Vətənimizdə insan cəsədlərinin üzərindən, qan dəryasından keçib gəlmişik. Bizim torpaqlarımıza yüz il bundan əvvəl təcavüz olunmuşdur, xalqımız parçalanmışdır. Bizə qarşı soyqırımları tətbiq edibsiniz. Bizim ərazimizdə kəndlilərin əlindən torpaqlarını alıb köçürülən rus kənlilərinə verirsiniz.O torpaqların taleyini özünüzə bağlayırsınız. Və bizə ali məktəblərdə oxumaq qadağan olunub. Azərbaycan xalqına dövlət idarəçiliyində işləmək yasaq edilib..."

1941-ci ildə akademik Patyomkinin redaktəsi ilə nəşr olunan "Diplomatiya tarixi" kitabının 77-ci səhifəsində erməni məsələsinə toxunulur. Burada söhbət qədim dövrdən bizim eranın 66-cı ilindən gedir. Roma imperatoru Neronla Parfiya hökmdarı Valagez arasında danışıqlar başlayır. Bu danışıqlar erməni məsələsinə həsr olunur. Həmin vaxt ermənilər Fərat çayının yuxarı hissəsində yerləşən kiçik bir knyazlıqda yaşayırdı. Kiçikliyinə baxmayaraq, bura münaqişə mərkəzi idi, iki xalq bir-birini qırırdı. Minillər öncə həm romalılar, həm də parfiyalılar ermənilərin bu qədər xəyanətkar, ikiüzlü, alçaq xislətli tayfa olduqlarını bilirdilər. 1907-ci ildə tərtib olunmuş bir sənədə baxsaq, bu xəyanətin nədən ibarət olduğunu bilərik. Bu sənəd akademik Ziya Bünyadov tərəfindən 1989-cu ildə "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri" adlı jurnalın 2-ci sayında çap olunmuşdu. Sənəddə ermənilər və erməni Qriqoriyan kilsəsi haqqında böyük bir xarakteristika var. Bu məxfi sənəd çar II Nikolayın tələbi ilə tərtib olunmuşdu. Orada xəyanət, alçaqlıq, mənsəbpərəstlik, ikiüzlülük, satqınlıq məhz bu tayfanın ən başlıca milli xüsusiyyəti kimi səciyyələndirilir.

Əgər tarixi və siyasi şəraiti götürsək, bu da qismən əlverişli idi. Gümrü şəhərini türklər ələ keçirmişdi. Həmin dövrdə Türkiyənin Qafqazda dominantlığı məlum idi. Azərbaycan da öz dövlət müstəqilliyini elan etmişdi və cümhuriyyətin müstəqilliyini tanıyan dövlətlərdən birincisi Türkiyə idi. Sənəddə göstərilir ki, mayın 29-da Milli Şuranın dördüncü iclasında bu məsələ müzakirə olunanda 28 nəfər iştirak edib. 16 nəfər İrəvanın güzəştə gedilməsinə səs verib, 12 nəfərdən biri əleyhinə, 3-ü bitərəf olub, yerdə qalan 8 nəfər haqqında məlumat verilmir. Digər tərəfdən, İrəvandan olan deputatlar – Mirhidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Nərimanbəy Nərimanbəyov növbəti iclasın çağırılmasını təklif edirlər. Adını çəkdiyimiz deputatlar şuranın qərarına etiraz edərək, yazılı sənədlə müraciət edirlər. Lakin onların etiraz sənədi yazılı surətdə qəbul olunsa da, protokol sənədində yoxdur. Ən əsası da odur ki, bu güzəşt xalqın iradəsi nəzərə alınmadan və referendum keçirilmədən edilib.

1918-ci ilə qədər həmin ərazi 9,7 min kvadratkilometr idi. Lakin sonralar hakimiyyəti ələ alan bolşeviklər çar Rusiyasının yeritdiyi siyasəti davam

etdirdilər. Yəni 1921-ilin iyunundan 1929-cu ilin fevralın 28-nə qədər Azərbaycanın 29,8 min kvadratkilometr ərazisini ermənilərə verdilər. Cinayətin bir tərəfi bu idisə, digər tərəfi də Naxçıvanın Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrılması idi. Həmin güzəştin ən ağır nəticələrindən biri də budur. Ən yeni tariximizdə olan bu tarixi hadisəni xatırladaq.

1991-1993-cü illərdə ermənilər Rusiyanın hərbi yardımı ilə Azərbaycanın daha 17 min kvadratkilometr torpağını işğal etdilər. Bütövlükdə isə 1918-ci il 29 may tarixindən indiyədək ermənilər Azərbaycanın 46,8 min kvadratkilometr ərazisinə nəzarət edir və indi orada bir nəfər də olsun azərbaycanlı yaşamır. Acı nəticə odur ki, XX əsrdə 2,5 milyon azərbaycanlı etnik təmizləməyə məruz qalıb. Təkcə son müharibə zamanı Azərbaycana 60 milyard dollar ziyan dəyib. BMT-nin 1948-ci ilin dekabrında qəbul etdiyi 260 nömrəli Konvensiyasında deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımı insanlıq üçün ən ağır cinayət hesab edilir. Və bunu dünyanın aparıcı dövlətləri qəbul edib: ABŞ, keçmiş SSRİ rəhbərliyi, bir sözlə, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına daxil olan 5 daimi üzvü və digər ölkələr. Həmin Konvensiya indi də qüvvədədir. Biz hələ də dünyanın ikili standartlar siyasətindən əziyyət çəkirik. Azərbaycan xalqının iradəsi yalnız Konstitusiyaya əsaslanaraq həyata keçirilir. Bu maddəni əsas tutaraq 1918-ci il AXC-nin varisi kimi həmin güzəşt qərarının qüvvədən düşdüyünü elan edib beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində bağışlanılan torpaqların geriyə qaytarılması tələb olunmalıdır. Məsələni yalnız bu şəkildə qoyub mübarizəyə başlamaq lazımdır. Düşmənə qarşı davamlı bir mübarizə aparılmalıdır.

Sevinc Əliyeva

Министр иностранных дел Горской Республики Гейдар Баммат: отношение к армянам и Азербайджанской Демократической республике

Ключевые слова: АДР, Горская республика, Гейдар Баммат

Minister of Foreign Affairs of the Mountain Republic Heydar Bammat: attitude towards Armenians and Azerbaijan Democratic Republic

Keywords: ADR, Mountain republic, Heydar Bammat
Açar sözləri: AXC, Dağlı Respublikası, Heydər Bammat

Xülasə

Dağlıq Respublikasının Xarici işlər naziri Heydər Bammat Azərbaycan Xalq Respublikası ilə əməkdaşlıq layihələrini dəstəkləyirdi. Heydər Bammat

dinc müsəlman əhalisinə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən şiddəti qınayırdı. Bütün bunlar o dövrün mənbələrində əks olunur.

Summary

As Minister of Foreign Affairs of the Mountain Republic Heydar Bammat supported projects of cooperation and association with the Azerbaijan Democratic Republic. He condemned the violence perpetrated by Armenians against peaceful reflection in the sources of the period.

Гайдар Баммат был не просто из цвета кумыкской когорты того времени, а именно представителем интересов всех национальных демократических сил народов Северного Кавказа. Гейдар Баммат беззаветно ввергся в пучину процессов, охвативших распадающуюся Российскую империю. В марте 1917 г. он вошел в состав Временного областного исполнительного комитета – органа Временного правительства, основанного в Темир-Хан-Шуре представителями национальной интеллигенции Дагестана. С этого момента, можно сказать, и началась его бурная общественная деятельность.

Именно в этот период Гайдар Баммат проявил себя выразителем обще мусульманских интересов. Когда 19 мая 1917 года помощником по гражданским вопросам генерал-комиссара областей, занятых российскими войсками по праву войны был назначен Я.Завриев, Гайдар Баммат направил телеграмму в Тифлис с протестом. Ввиду важности описания накала общественно-политических страстей в регионе и гражданской позиции Гайдара Баммата предлагаем полный текст документа:

«Редакцией получена следующая телеграмма от представителя Дагестанского областного комитета в Тифлисе Г.Бамматова

Сегодня мною послана Министру Председателю, министру иностранных дел, председателю совета солдатских и рабочих депутатов следующая телеграмма: «Распоряжением Временного Правительства управление занятыми по поводу войны областями Турции передано Особому генерал Комиссару генералу Аверьянову. Помощником его назначен один из руководителей партии дашнакцутюн Доктор Завриев. Тифлисский мусульманский комитет считает долгом обратить внимание Правительства, что настоящее назначение в особенности доктора Завриева вызывает в Мусульманском населении Кавказа глубокую тревогу и беспокойство.

На почве широкой провокации в последнее время отношения между мусульманами и армянами крайне обострились. В завоеванных областях над мирным мусульманским населением со стороны армян были допущены возмутительные насилия, выразившиеся в отдельных случаях в массовых избиениях женщин и детей. Назначение в такой момент на

руководящий управлением завоеванных областей пост представителя наиболее агрессивной армянской партии вызывает в кавказских мусульманах чувство глубокого недовольства и протеста. Во имя справедливости и спокойного течения Кавказской жизни Тифлисский Мусульманский комитет настоятельно просит о замене доктора Завриева представителем более терпимых течений армянской мысли, а также о назначении еще одного помощника Генерал-комиссара мусульманина по указанию центрального мусульманского Кавказского комитета. Мусульманский Комитет подчеркивает, что 70% населения завоеванных областей составляют мусульмане. Прошу областной Комитет энергично поддержать.

Областной Комитет, известив об этом Бюро объединенных горцев, обратился с особой телеграммой к представителям власти в Петрограде.

На основании этой телеграммы и других дополнительных сведений Дагестанский Исполнительный Комитет послал телеграммы в Петроград председателю Совета министра иностранных дел в Комитет Всероссийского Мусульманского Совета и Председателю Совета солдатских и рабочих депутатов следующего содержания:

Дагестанский областной исполнительный комитет уведомлен о назначении доктора Завриева, члена партии Дашнакцутюн помощником Генерал-Комиссара Областей Турции занятых по праву войны. В видах справедливости необходимо назначение еще одного помощника генерал-Комиссара Мусульманина по указанию центрального мусульманского комитета; в этих областях семьдесят процентов мусульман. Назначение Завриева представителя самой крайне армянской партии совершенно недопустимо. Должно быть избрано более лояльное лицо. Уже теперь допущено возмутительное насилие над мирным мусульманским населением областей, в виде массовых избиений беззащитных женщин и детей армянами как результат провокационной агитации. Тревога населения растет, передаваясь в другие мусс. Области, грозя повсюду столкновениями массового характера. Единственный способ предотвратить подобное бедствие разрешение вопроса на началах справедливости, согласно проведенному нами ходатайству. Просим о скорейшем разрешении вопроса с уведомлением Областного комитета» [14, 8, 8 об.].

Г. Баммат интересен не только как одна из необыкновенно зрелых личностей своего времени, как общественный и государственный деятель, но и как мыслитель, публицист, аналитик. Творческое, историческое наследие Г. Баммата явилось предметом изысканий многих исследователей. Но интерес к его творческому и историческому наследию не утихает, напротив, есть потребность в анализе его понимания и оценки ситуации того времени, в котором он жил. Ведь Г. Баммат пережил самые

крутые повороты истории, был в гуще наиболее знаковых событий, соприкасался с историческими личностями своего времени.

Зачастую с его именем связывают дипломатическую историю Горской Республики – государства народов Северного Кавказа (1918-1920) и эмигрантскую политическую деятельность кавказцев. Однако, не менее интересна фигура Г. Баммата и в общем контексте азербайджано-северокавказско-турецких взаимоотношений. Еще будучи членом Тифлисского мусульманского совета, Г. Баммат принял участие в работе Особого совещания 11 ноября 1917 г. в Тифлисе. От Дагестанского областного исполкома Г. Баммат вошел в состав и основанного в конце 1917 г. Закавказского комиссариата (15 ноября 1917 – 10 апреля 1918).

В то время среди представителей Кавказа наметилась поляризация взглядов на отношение к идущей в Европе и Азии Первой мировой войне и особенно к Оттоманской империи. Представители Азербайджана и Северного Кавказа сочувственно относились к единоверной Турции. В условиях роста национальных и религиозных чувств эта тяга была особенно велика.

Гейдар Баммат на страницах газеты «Горская жизнь» от 17 декабря 1917 года выразил надежду, «что братья-грузины, так же как и армяне, не втянутся в непосредственные боевые действия с турецкими войсками, а будут бороться вместе с другими народами Кавказа за подписание со странами Центрально-Европейских держав мирного договора, который бы стал не только основанием для выхода Кавказа из мировой войны, но и заложил бы основу его будущей государственной независимости» [5, 206]. 28 февраля 1918 года была принята «Резолюция временного правительства Союза горцев Северного Кавказа и Дагестана о принятии срочных мер к политическому воссоединению территории и народов Северного Кавказа и Дагестана с Закавказьем, а также к вступлению в сношения с Оттоманской империей и союзными ей державами для выяснения возможности активной поддержки названными государствами независимого кавказского государства» [17, 206].

В марте 1918 г. на закрытом совещании руководителей Дагестанского областного исполкома и Национального комитета с представителями Союза горцев Северного Кавказа, состоявшемся в доме князя Тарковского, была обсуждена тяжелейшая ситуация в связи с угрозой северокавказским народам со стороны захвативших власть большевиков, а также поддерживающих их солдат и дашнаков. Было принято единогласное решение направить в Оттоманскую империю делегацию за военной помощью «для установления порядка и спасения ислама», так как национально-государственному строительству мешали находившиеся в Дагестане большевики [12, 48; 15, 1-11]. В состав полномочной делегации вошли Зубаир Темирханов, Абдул Меджид Чермоев, Мухаммед-Кади Дибиров и Гайдар Баммат. Они отправились в

Трапезунд, а затем в Стамбул на переговоры с оттоманским правительством, заверявшим, что окажет помощь народам Северного Кавказа. Упомянутый визит демонстрировал, что кавказские мусульмане возлагали надежду на Турцию. Члены делегации призвали Закавказский комиссариат «прекратить враждебные отношения между Тифлисом и Турцией». Планировалось объединение Южного и Северного Кавказа в одно государство и признание ее независимости. Делегаты Северного Кавказа, и в частности, Гайдар Баммат доказывали, что судьба Южного Кавказа зависит исключительно от существования на Северном Кавказе независимого государства. В декларации от 1 апреля, представленной главой северокавказской делегации Г. Бамматом председателям оттоманской и закавказской делегаций в связи с этим отмечалось: «Северный Кавказ твердо убежден, что Закавказье не может существовать без связи с территориями народов Дагестана и Северного Кавказа. Создание единого Кавказского государства продиктовано географическими, экономическими, стратегическими и политическими размышлениями…» [1, 23-24]. Эти же инициативы получили свое развитие и на состоявшейся в мае Батумской мирной конференции, целью которой было заключения договора мира и дружбы между Оттоманской империей и Закавказской Федеративной Республикой [9, 312-313]. Политические руководители Закавказья вели переговоры с горским правительством о провозглашении всего Кавказа независимой федеративной республикой.

Со своей стороны, по поводу деятельности делегации горцев Северного Кавказа в Оттоманской империи протестовал Кремль, вопреки провозглашенному им же принципу права наций на самоопределение, не желавший признавать независимость ни Северного, ни Южного Кавказа. Об этом, в частности, сообщалось в ноте Народного комиссариата иностранных дел турецкому посланнику Халиб Кемаль-бею от 30 мая 1918 г. В документе отмечалось, что Народный совет Терской области также выступал против намерения закавказского правительства привлечь Северный Кавказ к акту отделения Кавказа от России [7, 335-338]. Несмотря на эти потуги большевиков, Стамбул продолжал поддерживать Союз объединенных горцев Северного Кавказа. Вместе с оттоманской делегацией представители Северного Кавказа выехали в Батуми на переговоры с целью объединения со странами Южного Кавказа [7, 253]. Надо отметить, что о допуске представителей Горской Республики на конференцию ходатайствовала и турецкая сторона. 9 мая 1918 г. состоялось заседание закавказских представителей по вопросу допуска делегации Горской Республики на Батумскую конференцию. Выступивший на ней Гайдар Баммат отметил, что Стамбул поддерживает идею объявления независимости Северного Кавказа, хотя по тактическим причинам этот акт пока и не был принят руководством Союза горцев Северного Кавказа и Дагестана: «Оттоманское правительство заверило нас,

что принципиально оно отнесется также благосклонно к нашему объявлению независимости, как оно отнеслось к объявлению независимости Закавказья. Мы не предрешаем содействия Турции, но возможность этого содействия есть в случае осложнения с Севера. Я категорически заявляю, что никакого объявления независимости горцами сделано не было…» [19, 108-117]. Однако идея эта «витала в воздухе», оживленно обсуждалась в кулуарах [19, 108-117]. Наконец, 11 мая 1918 г. независимость Горской Республики, – государства народов Северного Кавказа, – была провозглашена. Председателем нового государства стал А. М. Чермоев, а министром иностранных дел – Гайдар Баммат. Он стал рупором, лицом Горской Республики, воплощением ее идей и идеалов. В первую очередь, он стал добиваться налаживания отношений с Оттоманской империей и странами Южного Кавказа. 8 июня ему удалось подписать с Оттоманской империей договор о дружбе и мире, в силу которого турецкое правительство признало независимость Горской Республики.

К началу июля 1918 года грузинские войска с помощью немцев заняли Адлер, а затем и Сочи. Значительная часть Черноморского побережья Кавказа оказалась фактически под контролем Германии [10, 109-110]. Германо-турецкие войска продолжали наступать. Скоро в Гяндже обосновались две турецкие дивизии и штаб генерала К. Нури-паши. По оценке Г. Баммата, «если мусульманское население Азербайджана относилось с нескрываемой симпатией к успехам турецкого оружия и никакой привязанности к России не проявляло, другое было к ней отношение Армении и в социалистических кругах Грузии» [11, 80-81].

В тоже время, с целью получения военной помощи против большевиков, оккупировавших в этом время не только Владикавказ, столицу Горской Республики, но и Дагестан, Г. Баммат вел в Стамбуле переговоры с турецким правительством. Дело шло о выделении из состава находящихся под командованием Нури-паши войск воинских контингентов для оказания помощи горцам в освобождении их территорий от большевистских сил.

По сообщению Г. Баммата, «с целью оживления нашей самодеятельности мы двинули вопрос назначения к нам Юсуф Изет-паши и организации добровольческих отрядов из беглых черкесских солдат. Юсуф Изет-паша выезжает на днях к нам – с ним кадровые офицеры. Нижних чинов и унтер-офицеров, он получит в Батуме. Ему отпускают все технические принадлежности: радио, телеграф, телефон и средства. Оружие и патроны в достаточном количестве. Мы должны использовать дорогу Нуху-Ахты, получить по ней максимум того, что можно и поставить Германию перед свершившимся фактом восстания наших народов […] относительно займа, о котором я имел беседу с Талаат-пашей я должен повторить, что этот вопрос турки ставят в зависимость от

политического общего положения. На военные расходы Изет-паша кое-что получил, Энвер обещал только телеграфировать Изет-паше выдать нам 10 000 лир» [20, 79-80].

Объясняя причины необходимости сближения с турецкими руководителями, Г. Баммат писал: «Зачем нужно быть возможно ближе к Нури-паше? – Он может, если пожелает, выделить из своих сил части для Северного Кавказа – хотя бы маленькими порциями выуживать у него нам полезно… неофициально Турция будет посылать нам оружие и инструкторов. По подсчету Энвер-паши, инструкторский состав будет около 3 тысяч. Заем можно будет реализовать… До окончания необходимых формальностей Энвер-паша обещал телеграфировать Эссад-паше, чтобы… отпустили 10.000 лир (150.000 руб.) по бывшему при моем отъезде курсу…» [19, 145-146]. Далее, в своем письме председателю горского правительства А. М. Чермоеву Г. Баммат признал, что «нашим основным и единственным другом, увы слишком слабым, является Турция и в ней Энвер-паша…» [19, 146].

Следует подчеркнуть, что горское правительство не имело территориальных претензий к Азербайджанской Демократической Республике. В связи с этим, уже находясь в условиях эмиграции, Г. Баммат подчеркивал, что «мы окончательно и бесповоротно признаем границы Кавказа, установленные Карским договором 1921 г.» [11, 323].

Со своей стороны помощь и поддержка со стороны Азербайджана имела огромное значение для Горской Республики.

На своем заседании от 10 июля 1918 г. правительство Азербайджана обсудило вопрос о платформе и формах объединения с Горской Республикой, признав создание объединенных государственных структур необходимыми и полезным. Было решено приступить к объединению четырех областей управления: а) вооруженных сил, б) духовных дел, в) иностранной политики и г) финансовых вопросов.

31 августа 1918 г. Г. Баммат, сообщая из Стамбула А. М. Чермоеву о политике Турции в отношении Кавказа, отмечал, что Али Башамин от имени Энвер-паши высказался за объединение Горской Республики и Азербайджана. Мотивация заключалась в том, что положение Азербайджана было более благоприятное. Баммат писал: «со времени проезда Фаруха-бека Везирова и Агаева здесь стали ходить слухи о соединении Дагестана (одного) с Азербайджаном и образовании самостоятельной единицы из чеченцев и прочих народов наших на Северном Кавказе. Я, конечно, самым критическим образом возражал против проектов, называя их инсинуациями и подчеркивая, что мы рассматриваем такой проект как предательство наших братьев, я заявил от своего и имени коллег Башамина…, что мы немедленно покинем Константинополь, если турецкое правительство по тем или иным видам станет на эту точку зрения. Вопрос формального воссоединения с

Азербайджаном в настоящий момент дал бы тот же эффект, так как ни наши кавказские соседи, ни их покровители не допустили чрезмерного увеличения Азербайджана и, конечно, сильнейшим образом сократили его на Север, отдав все возможное казакам» [19, 149-153]. Последний пассаж имел в виду политику Германии, которая, стоя на точке зрения Брест-Литовского договора, не желала нарушать мир с большевиками из-за Горской Республики.

6 октября 1918 г. Дербент был занят частями турецкой дивизии генерала Юсуфа Изет-паши, прибывшим из Баку в Дагестан на помощь горцам-мусульманам с отрядом из 4 000 человек. 29 октября турки вошли в Темир-Хан-Шуру и восстановили горское правительство во главе с А. М. Чермоевым. По благодарной оценке Г. Баммата, высказанной им уже в эмиграции в статье «Тюркизм, Турция и Кавказ»: «Мы слишком хорошо помним и никогда не забудем той крови, которую пролили у нас турецкие аскеры в совместной борьбе против красных и белых оккупантов нашей территории… Этого священного долга никаким гостеприимством оплатить нельзя» [11, 369]. Флаг Горской Республики был водружен в Темир-Хан-Шуре. «На приход турок смотрели как на силу, которая поможет созданию твердой власти. Из среды ярых сторонников турок – духовенства и мелкобуржуазной части были группы, которые хотели, чтобы быть под протекторатом Турции или даже быть присоединенными к ней», - отмечал представитель национальной интеллигенции Дагестана Адиль-Гирей Даидбеков [2, 261].

В октябре 1918 г. между Азербайджанской и Горской Республиками был заключен договор, предполагающий установление общей оборонительной системы и проведения согласованной экономической политики. Уполномоченными от правительства Азербайджанской Республики выступили председатель правительства Ф. Х. Хойский и министр финансов М. Г. Гаджинский, а от Горской Республики – председатель правительства А. М. Чермоев и министр финансов В. Г. Джабагиев. В ходе работы над договором было принято постановление, согласно которому:

«I. Общими делами Республики Азербайджана и Горцев Кавказа объявляются:

1) Иностранные дела – причем, заключение международных трактатов и соглашений обеими странами, а также установление своих основных взаимоотношений с другими державами проходит либо, сообща и совместно обоими странами, либо, с ведома и согласия правительства каждой из сих стран.

2) Внешняя военная оборона обоих государств и их независимости – причем система такой обороны устанавливается соглашениями договаривающихся сторон. Равным образом, договаривающиеся стороны обязываются оказывать друг другу военную помощь для поддержания

внутреннего порядка и спокойствия в сих странах в тех случаях, когда о такой помощи попросит заинтересованная сторона.

Примечание: Во время войны воинские силы обеих стран поступают под общее командование одного лица, избираемого правительствами сих стран по согласованию между собою.

3) Финансы, поскольку речь идет о расходах, которые должны быть покрыты сообща на основаниях, которые будут выработаны особо.

II. Следующие дела должны решаться на основаниях общих, устанавливаемых путем соглашения правил:

1) Вопрос об установлении для обеих Республик общей таможенной территории, таможенное законодательство и основание распределения таможенных сборов.

2) Установление монетной системы и денежной валюты.

3) Постановления, касающиеся системы мер и весов.

4) Постановления, касающиеся эксплуатации и тарификации железнодорожных, почтовых, телеграфных и телефонных сообщений между правительствами договаривающихся стран по каждому отдельному вопросу» [3, 1-5].

7 ноября Кавказская исламская армия вместе с горскими отрядами с боями взяла город Петровск, выбив оттуда отряд казаков и армян под командованием полковника Лазаря Бичерахова. После этого вся территория Дагестана и Чечни перешла под контроль Горского правительства [4, 82-84].

Таким образом к моменту окончания Первой мировой войны 11 ноября Горская республика в целом контролировала Северо-Восточный Кавказ.

Но вскоре из-за поражения в Первой мировой войне стран Четверного союза турецкие войска вынуждены был покинуть Дагестан. По свидетельству современников, некоторые офицеры турецких войск были выходцами из Северного Кавказа. Адиль-Гирей Даидбеков отмечал: «В среде командного офицерского состава было много лиц из горцев Северного Кавказа, жаждавших побывать на родных землях и видеть остатки своих соплеменников, они уезжали убитые горем и печалью, но с надеждой вернуться в будущем» [2, 262-263]. Оставшиеся в горах офицеры-турки обучали местную молодежь военному делу и в дальнейшем задействовали их для занятия укреплений в Гунибе, Хунзахе, Кумухе и пр. Турки оставили горскому правительству много медикаментов и оборудования для лазаретов, оружие, и т.д., которые потом переправили из Шамиль-Калы в Темир-Хан-Шуру [2, 262-263; 13, 12об.].

В конце 1918 г. Г. Баммат выехал в Западную Европу для того, чтобы в составе находящейся под председательством А. М. Чермоева дипломатической делегации Горской Республики принять участие в работе

Парижской мирной конференции, на которой должны были решиться и судьбы народов бывшей Российской империи.

В первой половине 1919 г. территория Горской Республики была оккупирована белой армией генерала А. Деникина, захватившей к маю этого года и Дагестан. Вынужденное покинуть свою территорию горское правительство обосновалось в Тифлисе. Несмотря на это делегация Горской Республики в Париже продолжала действовать от имени своего правительства, однако не была допущена к работе Парижской мирной конференции. Интересы горцев представлял А. М. Топчибаши [19, 252-253].

Находящийся в Париже Г. Баммат долго и безрезультатно обивал пороги представительств держав Антанты, с просьбой рассмотреть вопрос о признании независимости Горской Республики. В случае, если Англия не окажет поддержки Республике Северного Кавказа, Г. Баммат предлагал горскому правительству «искать пути примирения с большевизмом, так как проливать кровь горцев для реставрации старой России мы считаем преступлением» [19, 174]. По оценке Баммата, все попытки горцев отстоять свою государственную независимость отдельно от Южного Кавказа заведомо обречены на провал. Единственным выходом является создание Кавказской Федерации [19, 174].

В ноябре-декабре 1919 г. основные силы Деникина терпели поражение на Южном и Юго-Восточном фронте, в результате чего командование Добровольческой армии пошло на переговоры о мире с Советом обороны Дагестана. Предполагалось признание Совета обороны Дагестана в качестве правительства страны и вывод с ее территории войск, за исключением территории железной дороги до Петровска [1, 29-30].

В тоже время, с целью противодействовать попыткам большевиков захватить Дагестан, азербайджанское правительство направило туда находящегося на их службе турецкого генерала Нури-пашу в качестве главнокомандующего северокавказского фронта. Его задача заключалась в том, чтобы в случае приближения к Дагестану русских большевиков присоединить Дагестан к Азербайджанской Республике, тем самым предотвратив аннексию страны советской Россией [6, 195-196].

Нури-паша должен был объединить разрозненные воинские части горцев под знаменем ислама для борьбы с большевиками (новой угрозой, возникшей после разгрома белогвардейцев). Турецкий генерал организовал переговоры между командирами и лидерами Дагестана и Северного Кавказа Али-Гаджи Акушинским, Ибрагимом-Гаджи, Кязим-беем, Нажмутдином Гоцинским и Кайтмазом Алихановым, обещая им военную помощь из Азербайджана [18, 11-12].

Поражение белых войск, усиление большевизма и распространение советской власти на большую часть бывшей Российской империи, подтолкнуло 17 января 1920 г. Верховный совет Антанты признать *де-*

факто независимость Азербайджана и Грузии. Члены дипломатической делегации Горской Республики в Париже вели переговоры с отдельными представителями держав Антанты об образовании Общекавказской Федерации. Однако в то время правительства Антанты считали возможным пойти на признание *де-факто* лишь Южного Кавказа. Исходя из этой реальности, Г. Баммат вернулся на Кавказ и пытался вести переговоры о создании Кавказской Конфедерации с правом Горской Республики на автономию в составе Азербайджана. В этих обстоятельствах глава азербайджанской делегации на Парижской мирной конференции А. М. Топчибаши предложил главе английского правительства Д. Ллойд-Джорджу признать *де-факто* Горскую Республику, что, однако, не встретило понимания руководителей держав Антанты.

Ситуация изменилась к худшему и в самом Дагестане, так как к этому времени руководство кемалистов, ведущее борьбу с государствами Антанты, с целью получения военной и финансовой помощи от Кремля окончательно взяло курс на союз с большевиками, таким образом признавая как Северный, так и Южный Кавказ, сферой их влияния.

По этим и другим причинам 20 марта 1920 г. Нури-паша вместе с офицерами своего штаба и азербайджанскими добровольцами вынужден был вернуться в Азербайджан. Еще 13 апреля Г. Баммат обратился по радио к комиссару иностранных дел советского правительства Г. Чичерину, напомнив ему об обещании большевистского правительства уважать права на самоопределение народов бывшей империи Романовых. Исходя из этого, Баммат требовал от Кремля освободить от красных войск территорию независимой Республики Северного Кавказа. Однако этот призыв остался без ответа [1, 31-33]. Прекращение помощи национально-освободительному движению горцев со стороны Турции, а также последовавшая за этим в конце апреля 1920 г. оккупация красной армией самого Азербайджана, имели роковые последствия для независимости государств как Северного, так и Южного Кавказа.

Оказавшись в эмиграции, Гайдар Баммат тесно соприкасался и сотрудничал с представителями азербайджанских политических кругов. Вся его деятельность в Турции, а также в дальнейшем в Европе, была неразрывно связана с деятелями азербайджанского национально-освободительного движения. Он все больше и больше убеждался в правильности идеи объединения народов Кавказа, несмотря на то, что, как и подавляющее большинство кавказских эмигрантов, был вынужден уехать из Турции, свернув там свою деятельность. В многочисленных статьях, опубликованных на страницах эмигрантской печати, Г. Баммат, защищая право на независимость народов Кавказа, наряду с этим не забывал учитывать государственные интересы Анкары, считая позицию Турцию крайне важной для национальных интересов кавказцев.

До конца своей жизни Гайдар Баммат был одним из основных пропагандистов и последователей идеи объединения Азербайджана, Грузии и Северного Кавказа в единое конфедеративное кавказское государство.

1. Баммат Г. Кавказ и русская революция (политический аспект). Махачкала, 2000.
2. В объятиях красного дьявола. Сборник материалов и документов // Ответственный редактор и составитель Х. М. Доного Махачкала, 2011.
3. ГААР (Государственный Архив Азербайджанской Республики). Ф. 970. Оп. 1. Д. 23.
4. Германо-турецкое соглашение от 23 сентября 1918 г. и временная консолидация Союза объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана// Георгий Мамулиа. В борьбе за Конфедерацию народов Кавказа. К вопросу о политической деятельности Гайдара Баммата в 1917-1921 гг. Гайдар Баммат – известный и неизвестный. Сборник документов и материалов. Баку, 2015.
5. «Горская жизнь». 17 декабря 1917. № 46// Гасан Оразаев. Из публицистики Гайдара Баммата// Гайдар Баммат – известный и неизвестный. Сборник документов и материалов. Баку, 2015.
6. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Москва, 1991.
7. Документы внешней политики. М.: Гос. Изд-во политической литературы, 1959.
8. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Сборник документов.
9. Из протокола первого заседания Батумской мирной конференции от 11 мая 1918 г. // Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Сборник материалов. Тифлис, 1919.
10. Империалистическая интервенция на Дону и Северном Кавказе / Под ред. Минца И. И. М., 1988.
11. Мамулиа Г., Вачагаев М., Доного Х. М., Гайдар Баммат и журнал «Кавказ». Сборник статей за период существования журнала 1934-1939 гг. Махачкала-Париж, 2010.
12. Расулзаде Мамед Эмин. Сборник произведений и писем // Составление, предисловие и примечания Исхаков С. М.: Издательство Флинта, 2010.
13. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). Ф. 71. Оп. 33. Д. 686.
14. РГАСПИ. Ф. 71. оп. 34. Д. 1059.
15. РГАСПИ. Ф. 71. Оп.33. Д. 1708.
16. РГАСПИ. Ф. 71. Оп.33. Д. 1705.

17. Резолюция временного правительства Союза горцев Северного Кавказа и Дагестана о принятии срочных мер к политическому воссоединению территории и народов Северного Кавказа и Дагестана с Закавказьем, а также к вступлению в сношения с Оттоманской империей и союзными ей державами для выяснения возможности активной поддержки названными государствами независимого кавказского государства. г. Владикавказ, 28 февраля 1918 г.// Гайдар Баммат – известный и неизвестный. Сборник документов и материалов. Баку: Азербайджанское историческое общество, 2015.
18. Самурский (Эфендиев) Н. Гражданская война в Дагестане. Махачкала, 1925.
19. Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1920 гг.), Горская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы. Махачкала, 1994.
20. Тахо-Годи А. Революция и контрреволюция в Дагестане. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1927 // Научное наследие А. А. Тахо-Годи. Книги, статьи, доклады, выступления, письма. Ч. 1. Махачкала, 2006.

Şamil Mehdi

Qərb ya Şərq-düzgün seçim qarşısında
Təlatümlər və torpaq itkiləri

Yüz il bundan əvvəl, 1918-ci ilin noyabr ayının 11-də Kompyen meşəsində atəşkəs elan olması ilə I Dünya müharibəsinin qurtarmasını bəyan edən müqavilə imzalandı və müasir dünya xəritəsinin cizgiləri çəkilməyə başladı. Dörd imperiyanın süqutu ilə yeni dövlətlər, o cümlədən, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları yaranmalarını bəyan etdilər. Bu il hər üç respublikanın müstəqilliklərini elan etmələrinin 100 illik yubileyi qeyd olunur.

O dövrün reallıqları şəraitində Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucuları mərkəzi İrəvan şəhəri olmaqla 9 min kvadrat kilometr ərazini ermənilərə güzəştə getməyə məcbur oldular. Azərbaycan Cümhuriyyəti 114 min kvadrat kilometr ərazi ilə 1920-ci ildə beynəlxalq güclər tərəfindən tanındı. O, Cümhuriyyətin süqutundan və Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra az bir müddətdə - 3-4 il ərzində Zəngəzuru Ermənistan SSR-ə güzəştə getdi, Nazçıvanla quru sərhədi itirildi, Qarabağın dağlıq ərazisində Muxtar Vilayət yaradıldı və mərkəzi azərbaycan hakimiyyətinin təsiri zəiflədildi.

1948-1951-ci illərdə mərkəzi Sovet hökumətinin qərarı ilə Ermənistan SSR-dən yüz min azərbaycanlı məcburi şəkildə Azərbaycana köçürüldü və yüzillərlə yaşadıqları doğma məkanlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.
Keçən əsrin 80-cı illərdə SSRİ-nin zəifləməsi və sonda süqut etməsi dövründə Ermənistan Dağlıq Qarabağın ilhaqına başladı və altı illik qanlı prosesdən sonra Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı yeddi rayonun 14.5 min kvadrat kilometr ərazini zəbt etdi.

Bu qısa xatırlatma nəticə çıxartmağa imkan verir: yüz il ərzində siyasi təlatümlər baş verdikdə, Azərbaycan ərazi itirib, Ermənistan ərazi əldə edib. Səbəb bir çox faktorlardan asılı olsa da (beynəlxalq və regional güclərin siyasəti, vətəndaş cəmiyyətinin səviyyəsi, hakimiyyət-xalq münasibətləri, diaspor, iqtisadi-sosial vəziyyət və s.), qısa olaraq, təşəbbüs həmişə Ermənistanın əlində olub, Azərbaycan yalnız müdafiə mövqeyində olub.

2018-ə vəziyyət

İndi, yəni 2018- ci ilin dörd ayında baş verən proseslər aydın şəkildə ona işarə edir ki, 2014-cü ildə Rusiya Federasiyasının Ukraynanın ərazisinin bir hissəsinin açıq (Krım) və digər hissəsinin (Donbas) gizli ilhaqı ilə başlanan siyasi təlatüm pik nöqtəsinə yaxınlşır. Aprelin sonuna dünyadakı vəziyyətə baxanda nə görürük:

Qərb dünyasını təmsil edən dünya gücləri (ABŞ, Avropa və müttəfiqləri) bir mövqedən çıxış edərək sistemli şəkildə müxtəlif səbələr gətirməklə (Ukraynaya təcavüz, insan haqlarının pozulması, qərb demokratiya ölkələrində seçkilərə müdaxilə və s.) Rusiyaya qarşı siyasi, iqtisadi, maliyyə təcridedilməsi tətbiq edirlər, müasir texnologiyaları əlçatmaz edirlər. Bu təzyiq getdikcə artırılır və tələb olunan nəticələr əldə olunmayana qədər dayandırılacağı real görsənmir.

Rusiya son illərdə apardığı xarici siyasətin (2007-ci il Münhen Təhlükəsizlik Konfransında prezident V.Putinin məşhur mövqeyi) girovuna çevrilib. Ölkə iki müharibə (Suriya və Şərqi Ukrayna) aparır və demək olar ki, müttəfiqsiz qalıb, təklənib. Rusiyada həyat səviyyəsi sürətlə aşağı düşür, əhalinin kasıb hissəsi 25 % təşkil edir. Təhsil və səhiyyənin səviyyəsi qaneedici deyil, ali savadlı kadrlar (əsasən gənclər) kütləvi şəkildə ölkəni tərk edir. Siyasi azadlıqlar məhdudlaşır, mətbuat, TV, İnternet üzərində tam nəzarət yaradılır. Mart ayında keçirilən növbədənkənar prezident seçkiləri rəqabətsiz və qeyri-ədalətli kimi qiymətləndirildi. Yaxın gələcəkdə ölkənin qapadılacağı və iqtisadi böhranın dərinləşəcəyi gözlənilir.

Təlatümlərə hazırıqmı?

Bu suala cavab verməzdən əvvəl bir neçə məqama diqqət ayırmağa ehtiyac var. 2017-ci ilin nəticələrinə görə Ermənistanda ÜDM 7%-ə yaxın artım olub və regionda ən yüksək göstəricidi.. Minimum əmək haqqı –115 amerika dolları,

orta əmək haqqı 383 amerika dolları təşkil edir və bu göstəricələrə görə ölkəmizi üstələyir. İxracın həcmi Azərbaycanın ixracından (neft və qazdan əldə olunan gəlir çıxılmaqla) çoxdur. Xarici siyasətdə Rusiyadan tam asılılığa baxmayaraq, Avropa Birliyi ilə sıx əməkdaşlıq aparılır, NATO-nun tədbirlərində iştirak edilir. İşğal olunmuş ərazilərdə müəyyən məskunlaşma siyasəti aparılır, yeni istehsal müəssisələri açılır, yollar salınır. Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətinin sərhədlərindən kənarda işğal edilmiş ərazilərdə əkin-biçin işləri görülür, iri və xırdabuynuzlu heyvandarlıq fermaları yaradılıb, arıçılıq geniş yayılıb. Şuşada daimi yaşayan iki-üç min əhali var. Qarabağdakı qondarma rejimin nümayəndələri bir çox ölkələrə səfərlər edir, rəsmi şəkildə dövlət yardımları almağa nail olurlar.

Ermənistanda müstəqillik dövründə dördüncü prezident seçildi. Parlamentdə dörd partiyanın fraksiyası mövcuddur. Ölkədə ən azı iki müxalif TV, ona yaxın müxalif qəzet və sayt fəaliyyət göstərir. Siyasi partiyalar, QHT-lər sərbəst fəaliyyət göstərir. Dünyadakı erməni diasporu ilə ənənəvi yaxşı münasibətlər var və hər il milyonlarla vəsait ölkənin inkişafına yönəldilir.
Bütün sadalanlara baxmayaraq, S.Sarqsyanın baş nazir seçilməsindən sonra etirazlar dalğası bütün Ermənistanı bürüdü. Ermənistanda prezident üsul-idarəsindən parlament idarəçiliyinə keçid bu il başlandı. Səlahiyyətləri bir xeyli məhdudlaşdırılmış prezidentin seçkilərindən sonra (2018), parlament tərəfindən real hakimiyyətə malik baş nazir vəzifəsinə seçkilər keçirildi. Bu vəzifəyə iki müddət prezident olmuş (2008-2018) Serj Sarqsyan seçildi və geniş xalq kütlələrinin etirazına səbəb oldu.

Xüsusi qeyd olunmalıdı ki, “məxməri inqilab” adlandırılacaq etirazları sistem müxalifəti deyil, bir nəfər keçmiş jurnalist, indiki deputat təşkil etdi və ona başçılıq etdi. Etirazçılar və polis arasındakı kəskin qarşıdurmalara, kütləvi həbslərə baxmayaraq, hakimiyyət çevrilişi qansız, insan itkisi olmadan keçdi. 2000-ci illərin əvvəlindən hakimiyyəti ələ keçirmiş “Qarabağ klanı” liderlərini müdafiə üçün xalq kütlələri ilə qarşıdurmaya getmədi. Eyni zamanda xaricidən, hətta Ermənistan iqtisadiyyatının böyük hissəsinə nəzarət edən Rusiyadan heç bir müdaxilə olmadı. 11 günlük kütləvi etirazlar nəticəsində təzə seçilmiş baş nazir haqsız olduğunu bəyan etdi və istefa verdi. Postsovet məkanında Gürcüstandakı “qızılgül inqilabından” sonra dinc yolla hakimiyyətin dəyişməsi ikinci dəfə Ermənistanda baş verdi.

2018-ci il Azərbaycan üçün də maraqlı başladı. Ötən ilin yekunlarına görə ÜDM 1.2% azaldı, bu ilə dövlət büdcəsi amerika dolları ölçüsündə iki dəfə azalıb, xarici borclar ÜDM-in 74.5%-nə çatıb və xarici borclanma davam edir. Minimum əmək haqqı –69 amerika dolları (Ermənistanda 115), orta əmək haqqı 310 amerika dolları (Ermənistanda 383) təşkil edir. Milli valyutanın iki dəfə dəyərsizləşməsi nəticəsində maliyyə sistemi ciddi zədə alıb, on minlərlə insanın banklara vaxtı keçmiş borcları var. Dövlətin rəsmi qəbul etdiyi infilyasiya 14 faizdən çoxdur, qeyri-rəsmi hesablamalara görə 25-28% həndəvərindədir.

Rəsmən qəbul edilməsə də, bu və digər göstəricilər, iqtisadi böhranın dərinləşdiyindən xəbər verir.

11 aprel tarixində növbədənkənar prezident seçkiləri keçirildi və fantastik 86.03%-lə İlham Əliyev növbəti dəfə prezident seçildi. Prezident seçkilərindən sonra dərin iqtisadi, siyasi islahatların aparılacağına cəmiyyətdə ümid və gözləntilər var idi. Lakin yeni baş nazir və nazirlər kabinetinin təyin edilməsindən sonra aydın oldu ki, ölkədə yeni kurs, islahatlar olmayacaq. Ən yaxşı halda, kosmetik dəyişikliklərə gediləcək.

Vətəndaş cəmiyyətinə, siyasi partiyalara, ictimai rəyə, QHT-lərə, KİV-lərə, TV-lərə olan münasibət daha da sərtləşəcək, tam nəzarət altında saxlanmağa cəhd ediləcək. Taleyüklü məsələlərlə bağlı qərar verilərkən xalqın iştirakı minimuma endiriləcək, ehtiyac olan mövqe əvvəlcədən seçilmiş, müəyyən edilmiş şəxslər tərəfindən səsləndiriləcək.

AŞPA-dakı korrupsiya ilə bağlı araşdırmaların nəticəsi beynəlxalq siyasətimizin gerçək vəziyyətinin necə acınacaqlı olduğunu üzə çıxartdı. Diaspor ilə iş siyasətinin nəticəsi siyasi münasibətlərdə leksikona təhqir, açıq küçə söyüşü daxil etdi.

Bunun nəticəsi kimi bizi nə gözləyir? Yeni ərazi itkilərimi? Yaxud son yüz ilin yarıtmaz praktikasına son qoyaraq ərazilərimizin işğaldan azad edilməsimi?

Qısa yekun: “vaxt bizim xeyirimizə işləyir” fikri, yumşaq desək yanlışdır. İstər iqtisadi, siyasi, sosial inkişafda, istər beynəlxalq müstəvidə Ermənistanın göstəricilərinin dinamikası bizimkindən üstündür. Zaman keçdikcə, indiki münasibət dəyişməsə, bu üstünlük həndəsi silsilə şəklində artacaq.

Yeganə ümidverici sahə ordumuzun vəziyyəti ilə bağlıdır. 2016-cı il aprel döyüşləri ordumuzun erməni ordusu üzərində müəyyən (müasir silahlar, döyüş ruhu, əhalinin mövqeyi) üstünlüyünün olduğunu aşkarladı. Klassik hərb doktrinalarına görə hücuma keçən müdafiə olunun üzərində 3:1 nisbətində üstünlük əldə etməlidir ki, əməliyyat müsbət nəticə ilə sonlansın.

Nəticə:

Son illər Qərb ölkələrinin siyasəti Rusiya Federasiyasının təcrid olunmasına, zəiflədilməsinə, azsaylı müttəfiqlərinin iflasa uğradılmasına yönəldilib və addım-addım bu istiqamətdə irəliləyir. Rusiyanın reaksiyası söz polemikasından, təsirsiz antisanksiya tədbirlərindən real cavab addımlarına keçmir və bunun üçün potensiala malik deyil. Yeganə reaksiya hibrid metodlardan istifadə etməklə Qərbin vahid mövqeyinin parçalanmasına cəhd və yeni gərginlik ocaqlarının yaradılması, köhnə münaqişələrin yenidən alovlandırılması ola bilər. Zərbə ilk növbədə Qərbə açıq şəkildə meyillənən, Rusiyadan aralanmağa çalışan ölkələrə dəyəcək. Çoxsaylı rus əsilli vətəndaşların yaşadığı Qazaxıstan, Belorus, Moldova və Pribaltika ölkələri hədəf seçilə bilər.

Ermənistanda baş vermiş “məxməri inqilabın” bu günə olan nəticələri onun da bu sıraya namizəd olduğunu göstərir. Əgər yaxın vaxtlarda keçiriləcək seçkilərdə müəyyənləşəcək rəhbərlik açıq antirus xətti götürəcəksə, Rusiyanın təsir dairəsindən çıxmağa çalışacaqsa, Azərbaycanın işğal altındakı əraziləri azad etmək imkanı yaranacaq və bu şans buraxılmamalıdır. Rusiya-Ermənistan münasibətləri kəskinləşməsə və Azərbaycan iqtidarının daxili və xarici siyasəti köklü korrektə olunmazsa, Qarabağın de-yure itirilməsi qaçılmaz olacaq.

Tofiq Həsənov

Azərbaycanın Xəzər sahili ərazilərində siyasi vəziyyət (may 1918-aprel 1920-ci illər)

Açar sözlər: Azərbaycan, Xəzər sahili, siyasi, Paris konfransı

Keywords: Azerbaijan, the Caspian Sea, political, Paris Conference

Ключевые слова: Азербайджан, прикаспийский, политический, Парижская конференция

1917-ci ilin dekabr ayının 6-da Qərb və Qafqaz cəbhəsində alman-türk qoşunları hücuma keçdilər. Rusiyanın Almaniya ilə Brest-Litovskda sülh danışıqları boşa çıxmşdı. 1918-ci il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsində Türk qoşunları irəliləməkdə davam etdiyini görən Zaqafqaziya Komissarlığı Qafqaz cəbhəsinin komandanı Mehmed Vehib paşaya Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq üçün teleqram göndərməyə məcbur oldu (1.294-295). 1918-ci il fevral ayının 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəsisələr Məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu təşkilata verilməsinə dair qərar qəbul etdi (2, 200).

Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi. Seym İ.H.Gegeçkori başda olmaqla Zaqafqaziya hökumətini təşkil etdi. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman hissəsinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Seymdə müsəlmanların bütün səyləri cəbhə məsələsinin dinc yolla həlli və Qafqazın müstəqilliyinin dərhal həyata keçirilməsinə yönəlmişdi. Müstəqil Qafqazın mövcudluğu təkcə Qafqaz müsəlmanlarının deyil, həm də Rusiyanın daimi təhlükəsi qarşısında qalan digər müsəlmsn ölkələrinin də mənafeyinə uyğun idi (1, 295).

Seym Türkiyə ilə danışıqlara dair proqramında qeyd olunurdu ki, 1914-cü ildəki dövlətlər arasındakı sərhəd bərpa olunmalıdır. Eyni zamanda Sərgi Anadoluda Türkiyə dövləti tərkibində olmaqla ermənilər üçün öz müqəddəratını təyin etmək hüququ əsasında muxtariyyət əldə etməyə çalışırdı.

Danışıqlar üçün Cənubi Qafqaz millətlərin parlament bölmələrini təmsil edən siyasətçilər qrupundan nümayəndə heyəti təşkil olunmuşdu.

Zaqafqaziya Millət Məclisi hələ Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazırlaşdığı vaxt Brestdə Rusiya ilə Almaniya arasında separat müqavilə imzalandı. Müqavilənin sərvətlərindən biri də Ərdəhan, Qars, Batum Türkiyəyə verilməli idi. Zaqafqaziya Seym Brest sülhünün bu şərtini qəbul etmədi və Petroqrada Xalq Komissarları Soveti adına etiraz teleqramı göndərdi. Türkiyə dövləti Brest sülhünün qərarlarına əsaslanaraq Zaqafqaziya Seyminə Qars, Batum və Ərdəhanı dərhal boşaldılması haqqında son xəbərdarlıq etdi. Bu gərgin siyasi şəraitdə 1918-ci il mart ayının 14-də Trabzonda Türkiyə və Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyətləri arasında sülh konfransı açıldı (2, 207). Konfransda Türkiyə dövləti mövqeyini açıqladı ki, əgər Zaqafqaziya beynəlxalq hüquq subyekti olmaq istəyirsə, tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir. Türkiyə tərəfi qəti olaraq bildirdi ki, Zaqaafqaziya seymi ilə sülh Brest - Litovsk müqaviləsinin məlum şərti əsasında bağlanacaq Aprel ayının 6-da Türkiyə tərəfi Zaqafqaziya nümayəndələrinə Brest - Litovsk müqaviləsinin şərtlərini qəbul edib, etməmək barəsində 48 saat ərzində cavab verilməsini tələb etdi. 1918-ci ilin aprel ayının 14-də Türkiyə hərbi hissələri irəliləyərək Batumu tutdular.

Bu tarixi zamanda Cənubi Qafqazda erməni daşnakları öz alçaq qaniçən siyasətlərini davam etdirirdilər. Onlar 1918-ci ilin yanvar ayından etibarən Bakıda və Zaqafqaziyanın digər bölgələrində müsəlman qırğını törətmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atırdılar. Ermənilər Bakı Sovetinin idarələrinə öz nümayəndələrini yerləşdirirdilər.

Qafqazın xristian əhalisi məqsədyönlü bir surətdə silahlandırılırdı, 1918-ci ilin mart qırğınları ərəfəsində Rus milli Şurasının Cənubi Qafqazın xristian əhalisinə olan müraciətdə mart ayının 11-dən 18-nə qədər 19-25 yaşlarında olan bütün rus gənclərinin hərbi səfərbərliyə alındığı bildirilirdi (3, v.1).

Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi, milli-azadlıq carçısı olan “Müsavat”ın nüfuzunun artması “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan daşnakları ciddi narahat edirdi. Daşnaklar “Müsavat”ın sosial bazası olan Bakı şəhərinin müsəlman əhalisini məhv etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Bu məqsəddə beş min erməni əskəri müxtlif cəbhələrdən Bakıya gətirilmişdi. Beləliklə, “Qırmızı qvardiya” adı ilə yaradılan 10-12 minlik ordunun 70 faizi erməni idi (4, v.44). Əsasən ruslardan olan Xəzər donanması içərisində müsəlmanlara qarşı xüsusi təbliğat işi aparılmışdı. Şamaxı və Muğanda ehtiyat olraq rus-malakan silahlı dəstələri yradılmışdı. Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda yerləşən müsəlman alayında xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyevin əlindən silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olması, zabit yoldaşlarının onun dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər “Evelina” gəmisi ilə Lənkarana qayıtmalı idilər.

Xalqımıza qarşı xəyanətkar və düşmən olan ermənilər, Rus milli şurası, Xəzər matrosları, eser və menşeviklər arasında şaiyə yayırdılar ki, "Evelina" gəmisində Lənkərana qayıdan zabitlər tapşırıq almışlar ki, müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-malakan kəndlərini məhv etsinlər (5, v.74.). Bakıda Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı olan siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisində olan zabitlərin tərki-silah olunmasına tərəfdar oldu. S.Şaumyan, A.Caparidze, Q.Korqanov, J.Suxatsev, S.Saakyan, M. Jolçuyan, N.Nərimanovdan ibarət İnqilab Müdafiə Komitəsi yaradıldı. İnqilabi Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina"nın yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki zabitlər tərkisalah olundu. 1918-ci il mart ayının 30-da axşam saat beşdə Bakıda ilk atəşlər eşidildi. Özlərinin bitərəfliyini elan etmiş "Daşnaksütyun" və Erməni Milli Şurası bu ilk atəşlərdən sonra Bakı Sovetini müdafiə etdilər. Bakı şəhəri və ətrafında tarixə qanlı faciə kimi daxil olan mart qətlləri üç gün davam etdi. On minlərlə günahsız türk-müsəlman əhalisi erməni silahlı dəstələri tərəfindən amansızcasına qətl olundular. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının ümimiləşdirdiyi hesabatına görə 1918-ci ilin mart ayının 18-dən 21-nə (30 mart – 1 aprel) kimi 12 min türk-müsəlman əhalisi "əksinqilabçı " adı ilə qətlə yetirilmişdir (6, s.173).

Bu hadisələrin təşkilatçısı S.Şaumyan türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş soyqırımını saxtalaşdıraraq "vətəndaş müharibəsi" donu geyindirilməsinə, qətl olunanların sayının azaldılmasına cəhd edirdi. O, aprel ayının 13-də Moskvaya-XKS-yə göndərdiyi hesabatda utanmadan qeyd etmişdir ki; "Üç gün – 30, 31 mart və 1 apreldə Bakı şəhərində şiddətli vuruşma olmuşdur. Bir tərəfdən Sovet Qırmızı Qvardiyası, bizim təşkil etdiyimiz Beynəlmiləl Qırmızı Ordu, Qırmızı Donanma və erməni milli hissələri, o biri tərəfdən "Müsavat" partiyasının başçılıq etdiyi... müsəlman "Vəhşi diviziya"sı və silahlı müsəlman quldur dəstələri vuruşurdular. Bizə aviasiya məktəbinin hidroaeroplanları da kömək etdi... Biz döyüşlərdə parlaq nəticələr əldə etmişik. Düşmən tamamilə darmadağın edilmişdir. Hər iki tərəfdən öldürülən üç mindən artıqdır. Onlar Bakıda üstün gəlsəydilər, səhəri Azərbaycanı paytaxt elan edən bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərksilah edilib qırılırdı" (7, s.249-250).

Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı təkcə Bakı şəhəri ilə məhdudlaşmadı. Bakı quberniyasının Xəzər sahili Quba, Şamaxı, Lənkəran qəzalarında da türk-müəlman əhalisinə qarşı soyqırımı həyata keçirildi. Xəzər sahili qəzalara "sovet qoşunları" adı altında göndərilən cinayətkar dəstələrə quldur erməni "hərbçiləri" S.Lalayev, İ.Əmiryan, H.Hamazasp rəhbərlik edirdilər.

Şamaxı qətlami "Qanlı mart təqvimi"ndə xüsusi səhifə təşkil edir. 1918-ci ilin yazında qəzada hakimiyyət artıq müsəlmanların başçılıq etdikləri yerli milli şuranın əlində cəmləşmişdi. Bakıdakı bolşevik – daşnak Soveti bunu öz hakimiyyətinə qarşı ciddi təhlükə hesab edirdi (8). Şamaxıda olan ermənilər və molokanlardan ibarət olan hərbi qarnizon yerli milli Şura

tərəfindən tərksilah olunmuş və onun əvəzində türk-müsəlmsnlardan ibarət yeni qarnizonun təşkilinə başlanmışdır (9, s.341). Azərbaycanın bütün ərazisini ələ keçirmək və öz hakimiyyətini qurmaq üçün Şamaxı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

1918-ci ilin mart ayının birinci yarısında Şamaxıya məlumat gəldi ki, Bakıdan Şamaxiya toplar, pulemyotlar və böyük miqdarda hərbi sursatla iki mindən üç minə dək erməni qoşunu dəstəsi gəlir. Bu silahlı dəstəyə S.Şaumyandan xüsusi təlimat almış S.Lalayev başçılıq edir. O, gətirdiyi sursatı və silahı Şamaxı qarnizonuna verməkdən imtina etmişdir.

Matr ayının 15-də sübh tezdən S.Lalayevin dəstəsi Şamaxıya ilk dəfə hücum edərək, şəhərin müsəlman yaşayan hisələrini top atəşinə tutdu. Bu atəş nəticəsində dinc əhali arasında çoxlu sayda tələfat oldu (8). Üç gün sonra mart ayının 18-də gecə vaxtı Şamaxıya cənubdan ermənilər, şimaldan isə malakanlar tərəfindən mühasirə olundu. Onlar şəhərin müsəlman hissəsini bombalamağa başladılar. Ermənilər və molokanlar axşama yaxın şəhərin ən varlı hissəsi olan "Piran-Şirvan"a daxil oldular. Türk-müsəlman əhalisinin evləri yandırılır, qaçan əhali küçələrdə güllələnirdi. Erməni-molokan silahlı quldur dəstəsinin üzvləri evlərə soxulur sakinləri amansızcasına qətlə yetirir, qarət edir, zorlayırdılar. Şəhərin küçələrində türk-müsəlman meyidləri üst-üstə qalaqlanmışdı" (8).

Qırğın və qarətlər Gəncədən türk-müsəlman dəstəsi Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası əhalisinin köməyinə gələnə qədər bir neçə gün davam etmişdi. Ermənilər və molokanlar yaşayan Qazlı kəndinə çəkildilər. Gəncəlilər ermənilər və molokanların sayca onlardan bir neçə dəfə çox olduğunu görüb salamat qalmış bütün müsəlman əhalisini Şamaxını tərk edərkən özləri ilə apardılar. Müsəlman qoşunları gedəndən bir neçə gün sonra ermənilər və molokanlar Şamaxını ikinci dəfə zəbt etdilər. Bakı Sovetinin bolşevik – daşnak qoşunları tərəfindən Şamaxı şəhəri və qəzasının 72 kəndi dağıdıldı (8). Şamaxı qırğınlarında 8 min nəfərə qədər türk-müsəlman öldürüldü. Onların 1653 nəfəri qadın, 965 nəfəri uşaq idi. Yerli əhaliyə dəyən maddi ziyan o dövrün qiymətləri ilə bir milyard rubldan çox idi (10,v.7).

Bakı quberniyasının Xəzər sahili Quba qəzasında qırğın törədən quldur dəstəsinə S.Şaumyanın xüsusi səlahiyyətlər verdiyi Hamazasp rəhbərlik edirdi. 1918-ci ilin aprel ayında Hamazasp rəhbərlik etdiyi bolşevik-daşnak quldur dəstəsi Bakı quberniyasının Xəzər sahili Quba qəzasının 122 türk-müsəlman kəndlərini dağıtmış, on minlərlə türk, dağlı, ləzgi məhv olunmuşlar (11, v.5-8). Daşnak dəstəsi Quba-Xaçmaz bölgəsində dəhşətli vəhşilikər törədirdi.

Bakı quberniyasının Xəzər sahili Lənkəran qəzasının türk-müsəlman əhalisi də bolşevik-daşnak silahlı dəstələrindən ciddi ziyan çəkmişlər. Lənkəran qəzasında iki min nəfərlik bolşevik-daşnak birləşməsinin qanlı terror və vəhşi qarətin qarşısını Zaqafqaziya Seyminin bölgədə olan gürcülərdən ibarət silahlı dəstələri almışlar (1, s. 306).

1918-ci ilin mart-aprel aylarında kütləvi qanlı qırğınlar törətmək məqsədilə "Sovet hakiiyyəti"nin daşnak-bolşevik dəstələri Bakı

quberniyasından sonra Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək fikrində idi. Bolşevik-daşnak dəstələrinin əsas hədəfi Yelizavetpolu (Gəncəni) ələ keçirmək idi. S.Şaumyan ermənilərin üsyana qaldırmaqla Gəncə və Qarabağda daşnak-bolşevik silahlı dəstələrini gücləndirmək istəyirdi. Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri Bakı quberniyasının üç gün əzində 12 mindən çox (6, s. 173; 12, s.46) Şamaxı qəzasında 80 kəndi dağıtmış, Şamaxı şəhəri əhalisi daxil olmaqla 10 mindən çox Quba qəzasında 122 kəndi dağıtmış, 16 min nəfərdən çox və Göyçay, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran qəzasında 4 mindən çox türk-müsəlman əhalisi qırmışlar (13, s.213). 1918-ci ilin yazı və yayında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Şimali Şərq-Quba və Xaçmaz bölgələrində hərbi əməliyyatlar gedirdi (3, v.51).

1918-ci il may ayının 11-də Batumda Zaqafqaziya və Türkiyə nümayəndə heyətləri arasında danışıqlar davam etdirilirdi. Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski təmsil edirdilər. Türkiyə tərəfini Xarici İşlər naziri Xəlil Paşa, Qafqaz cəbhəsi komandanı Vehib Paşa və hərbi nazir Ənvər Paşa başçılıq edirdilər (1, s. 309). 1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Əqdnamə (Akt) qəbul etdi (1, s.315-316). 1918-ci il iyun ayının 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bu ilk müqaviləsi ölkələr arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intelekktual əsasda səmimi dostluq münasibətlərini təsbit edilməsi üzrə qarşılıqlı saziş idi (14, v.1).

Tiflisdən 18 günlük fəaliyyətindən sonra Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Azərbaycana kömək üçün göndəriləcək təşkil olunmuş, Qafqaz Türk İslam Ordusuna 20 nəfərədək zabit seçildi. Nuru paşa Qafqaz İslam Ordusunun təşkili üçün lazım olan kadrları seçmək üçün təyyarə ilə Mosula uçdu. O, Mosulda 6-cı ordudan 149 zabit, 488 gizir və əskər seçdi. Nuru Paşa seçilən zabit və əskəri heyətlə Azərbaycana yola düşdü. Onun seçmiş olduğu hərbi heyət irəliləyərək Rəvandüzdən keçib, aprelin 26-da Persaya, aprelin 29-da Sovuçbulağa və mayın 9-da Təbrizə çatdı (13, s.213-214).

Türkiyənin hərbi naziri və ali baş komandan müavini Ənvər paşa öz qardaşı Nuru Paşaya Təbriz ətraından Gəncəyə doğru hərəkət etməsi barədə əmr verdi. Nuri Paşa xatirələrində qeyd etmişdir ki, o, Cəbrayıl-Ağdam-Tərtər marşurutu ilə mayin 24-də Yevlaxa gəlmişdir. May ayının 25-də isə Nuru paşa hərbi heyəti ilə birlikdə Gəncəyə daxil olmuşdur (13, s. 214). Türkiyə ordusunun hərbi heyəti olan 5-ci diviziya Azərbaycan Cümhuriyyətinə köməyə cöndərildi (1, s. 326).

Qafqaz Türk İslam Ordusunun komandanı Nuri paşa öz qoşunlarına müraciətində: Bizim məqsədimiz Bakıdır demişdir (16, s.219). İyun ayının 11-14-də Gəncə və onun ətrafında yaşayan ermənilər tərkisilah olundu. Gəncə türk müsəlman əhalisinin hərbi könüllü dəstəsindən 13 nəfər şəhid oldu və 7 nəfər yaralandı (13, s.214).

Azərbaycan Türkiyə birləşmiş qoşunları ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qoşunları arasında ilk döyüş iyun ayının 16-18-də Göyçaydan 20 verst şərqdə yerləşən Qaraməryəm kəndi yaxınlığında baş verdi. Burada Türkiyənin 10-cu alayı vuruşurdu. İyunun 19-da Nuru Paşa özü cəbhəyə cəldi. Türklərin 5-ci diviziyası xeyli itki verərək sovet qoşunlarının hücumunu dayandıra bildi. İyun ayının 19-da Qafqaz İslam Ordusunda olan türklərin dağ-artiveriya divizionu və türk piyada alayı döyüş bölgəsinə gəldi. Qafqaz Türk İslam Ordusu tərkibində Ağdam, Ağcabədi, Şuşa, Ağdərə, Bərdə, Tərtər, Gəncə, Şamxor, Car-Balakən bölgələrindən toplanmış könüllülər Müsəlman körpüsü altında döyüşürdülər. Döyüşlər əsasən Qaraməryəm- Ağsu şosesi, Müsüslü- Kürdəmir ətrafında gedirdi. İyun ayının 30-da sovet qoşunları geri çəkilsə də iyulun 1-də yenə Göyçaya soxuldu. Türk-müsəlman qoşunu yenidən Göyçayı azad etdi. Qafqaz Türk İslam Ordusunun Göyçay ətrafında döyüşlərdə qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsinin, o cümlədən Bakı quberniyasının Bakı, Quba, Şamaxı, Cəlyan, Lənkəran qəzalarının bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şərəfli mübarizədə dönüş nöqtəsi oldu (16).”

1918-ci ilin iyul ayında Qafqaz Türk İslam Ordusu və Azərbaycan körpüsü hücumları davam etdirdi. Döyüşlər üç istiqamətdə aparılırdı. Sol cinahda Şamaxı istiqamətində və sağ cinahda Səlyan istiqamətində Qafqaz Türk İslam Ordusunun hərbi hissələri əməliyyat aparırdılar. Mərkəzi cəbhədə Kürdəmir- Hacıqabul istiqamətində Azərbaycan körpüsünün hissələri hücum edirdi. Iyulun 10-da üç günlük döyüşdən sonra Kürdəmir azad edildi, iyulun 14-də Karrar dəmiryol stansiyası, sonra isə Hacıqabul azad olundu. Sol cinahda isə Mürsəl paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz Türk İslam Ordusunun hissələri iyulun 7-də Ağsu-Şamaxı istiqamətində hücuma keçərək iyulun 20-də Şamaxı şəhərini azad etdilər. Cənub cəbhəsində isə Həmid bəyin başçılığı altında türk əskərləri Səlyan qəzasının Bankə balıq vətəqələrini ələ keçirdilər (17, s.307-308).

Bakı civarına bıxmış Qafqaz Türk İslam Ordusunun komandanı Huru paşa 1918-ci il avqustun 5-də hücumla Bakı şəhərini azad etmək istədi. Lakin Bakıda olan “ Sentrokaspi” diktaturasının hərbi qüvvələri güclü müqavimət göstərirdilər. Bakının və Xəzər sahili qəzalarının tezliklə azad olunması üçün Nuru Paşa 3-cü Türk İslam Ordusu komandanlığından əlavə qüvvə istədi. Kömək gəldikdən sonra avqust ayının 26-dan sonra hərbi əməliyyatlar fəallaşdı. Bakı üzərində hücumda 8 min Osmanlı əskərləri ilə yanaşı 6-7- min Azərbaycanın Qarabağ bölgələrindən: Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Tərtər və Şuşadan, Gəncə və Car-Balakəndən olan türk-müsəlman oğulları iştirak edirdi. Otuz altı saatlıq döyüşlərdən sonra sentyabr ayının 15-də saat 9-d Bakı düşməndən geri alındı. Sentyabrın 18-də Türk qoşunları Bakıya daxil oldu.

Bakı şəhəri və qəzası azad olunduqdan sonra Xəzər sahilində yerləşən Quba, Səlyan, və Lənkəran qəsalarında bolşevik- daşnak qoşunlarından

təmizləndi. Şanlı Türk Ordusu 1300 nəfəri kimi, Azərbaycan körpüsünün isə beş min nəfərdən çox zabit və əsgəri şəhid olmuşlar (13, s. 215-217).

1918-ci ilin yayından başlayaraq türk xalqının qəddar düşməni olan Andronik erməni-daşnaklarına rəhbərlik edərək Zəngəzurda 115, Cavanşir, Cəbryıl, Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında 60-dan çox Azərbaycan kəndini məhv etdilər və əhalisini soy qırıma məruz qoydular. Yüz minlərlə türk müsəlman əhalisi öz dədə-baba yurdlarından qovulub didərgin oldu (1, s.433).

Ermənilərin vəhşiliyinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövləti 1919-cu ili yanvar ayının əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından alıb mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu yradıldı. Həmin ilin fevral ayının 12-də Xosrov bəy Sulnanov general-qubernator təyin olundu.

1919-cu ilin iyun ayının 18-də Azərbaycan hökuməti Ermənistana nota göndərdi. Bu notada Ermənistanın etiraz və iddiaları rədd edilərək, Qarabağ məsələsində Azərbycan Cümhuriyyətinin daxili işlərinə qarışmamaq tələb olunurdu (18, v.76).

Almaniyanın və Türkiyənin Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyəti nəticəsində 1918-ci ilin oktyabr ayının 30-da Antanta dövlətləri ilə Mudros barışığı müqaviləsi imzalandı. Həmin müqavilənin 2-ci maddəsinə əsasən Türkiyə öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmalı,14-cü maddəsinə görə isə Antntanın hərbi qüvvələri Bakı və Batuma daxil olmalı idi. Bu ərazinin bütün dəmiryol xətləri, onların nəzarətinə verilməli idi (1, s. 336). İranın Xəzər sahili Ənzəli şəhərində yerləşmiş Böyük Britaniya dövləti ordusunun komandanı general Tomson Nuru Paşadan Mudros barışığına görə bir həftəyə kimi Bakının bir ayadək bütün Qafqazın boşaldılmasını istəyirdi (18, s. 61).

İngilis komandanlığı danışıqların əvvəlində Azərbaycan hökuməti ilə hesablaşmadı. General Tomsona Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hüquqlarına daxil olmazdan əvvəl onun müstəqilliyini tanımaq təklif olunanda, o, “Azərbaycan Cümhuriyyəti adı altında bizə yalnız xalq kütlələri içərisində heç bir dayağı olmayan türklərin fitnə-fəsadla ilə yaradılmış hökumət məlumdur” (18, s. 45)... – deyə diplomatrik bəhanə və təklifi qəbul etməkdən qəti surətdə yayındı. Danışıqların sonunda Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-nə səhər saat 10-dək Bakı həm Türkiyə, həm də Asərbaycan qoşunlarından təmizlənməlidir. Bakı və onun neft mədənləri ingilislərin nəzarətinə keçməsi, ölkənin qalan hissəsinin Azərbaycan hökuməti və ordusunun nəzarətində qalması nəzərdə tutulur, eyni zamanda deyilirdi ki, Azərbaycan rəsmi surətdə tanınır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri Azərbaycan hökuməti ilə defakto əlaqə yaradacaqlar. V.M.Tomson Bakının general qubernatoru olacaq, şəhər polisinə ingilis zabiti rəhbərlik edəcək (20, v.1). Bakıya gələn ingilislər əvvəl Bakı Realnı məktəblərinin binasında, sonradan isə “Metropol” mehmanxanasında yerləşdirildilər (21, s. 57).

Azərbaycan parlamentinin əsas özəyini keçmiş Milli Şuranın 44 üzvü təşkil edirdi. Daha 36 müsəlman deputat isə keçmiş milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalardan seçilmişdi. Şəhər özünüidarəsi və milli komitələri olmayan qəzalarda deputatlar kənd icmaların nümayəndələrinin qurultayı tərəfindən seçilə bilərdilər.

Nəzərdə tutulan 120 deputatdan 80 nəfəri türk-müsəlman nümayəndəsi, 40 nəfəri isə digər azlıqda olan xalqların nümayəndələri olmuşlar. Bakı şəhəri və qəzasından – 5 nəfər, Quba qəzasından- 2 nəfər, Lənkəran qəzasından 2 nəfər, Səlyan qəzasından 2 nəfər, Şamaxı qəzasından 2 nəfər və sairə qəzalardan seçilmişlər (1, s.346).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu üç ay müddətində ərazi bütövlüyünü qorumaqla bərabər cəmiyyətin demokratik dəyişiklikləri, iqtisadi və mədəni yüksəlişinə də ciddi fikir vermişdir. “İttihad” partiyasının Q.Qarabəyov tərəfindən təqdim edilmiş bəyannaməsində hakimiyyətin millətə məxsus olması AXC-nin azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin əsas məqsədi sayılırdı” (22, s.68-73).

“Əhrar” partiyasının bəyannaməsi dekabrın 26-da keçirilmiş parlament iclasında Abdulla bəy Əfəndiyev tərəfindən açıqlandı. Aqrar islhatlarla bağlı “Əhrar” iri mülkədar torpaqlarının kəndlilərə bölünərək paylanması düzgün sayıldı (29, s.131-137).

Azərbaycan parlamentində görkəmli mövqedən ən nüfuzlu qüvvə “Müsavat” partiyası idi. Bu partiya koolisiya prinsipinin dövlətin maraqlarına uyğun hesab edərək öz fəaliyyətində bütün siyasi təşkilatlar və əməkdaşlığa meyl göstərirdi (23, s.14). Torpaq məsələsi yenə həllini gözləyən başlıca məsələlər sırasında qalırdı.

Araşdırılan dövrdə sosial-siyasi vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün əsas tədbirlərdən biri də Azərbaycan ordusunun qurulması və daha da gücləndirilməsi olmuşdur. Osmanlı-Türk ordusu Azərbaycanda olarkən 1918-ci il oktyabrın 23-də respublika hökumətinin Hərbi Nazirliyi yaradılması qərara alındı (24, s.28). Əski Rusiya imperiyasında Tam Ordu generalı rütbəsinə yüksəlmiş (əslən Qarabağın Şuşa qəzasının, sonradan Ağdam qəzasının, hazırda Ağcabədi rayonunun Hindarx və Hüsülü kəndlərinin Kəbirli bəylərindən olan) Səməd bəy Mehmandarov milli ordunun yenidən qurulması başa çatmamış, parakəndə halda olan hissələri möhkəmləndirmək, onları vahid rəhbərlik altına gətirmək üçün ilk növbədə mərkəzi hərbi idarəetmə orqanlarını təşkil etməkdən başladı.

Nazilər Şurasının 1918-ci il 25 dekabr tarixli qərarı ilə artireriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir təyin olundu (1, s.395-396). 1919-cu il yanvarın 10-da Hərbi Nazirlikdə Müvəqqəti Hərbi Şura yaradıldı (1. s.399). Həmin il yanvarın 15-də isə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Silahlı Qüvvələrin Baş Qərargahı təşkil olundu (1, s.558). Bu təşkilatı işlərin həyata keçirilməsi nəticəsində Hərbi Nazirlik Azərbaycan Ordusunun şəxsi heyətinin sayını 20 min nəfərə, ordudakı atların sayını isə beş min başa

çatdırmağı, 1920-ci ildə isə ordu heyətini 40 min nəfərə, atların sayını isə on min başa çatdırılması nəzərdə tutulurdu (1, s. 401).

Müsavatçılar 1918-ci ilin əvvəlindən Lənkəran bölgəsində silahlı dəstələri tərksilah edib hakimiyyət idarələrini nəzarət altına aldıqlarına baxmayaraq, 1918-ci ilin aprel ayında bölgəyə gələn "Aleksandr Jander" gəmisində gələn sovet qoşunları hakimiyyəti ələ keçirdi (25, s.18.).

Lənkəran və Cavad bölgələrində məskunlaşdırılmış rus əhalisi tərəfindən müdafiə olunan Rusiya ordusunun millətçi zabitləri fəallaşmağa başladılar. Denikin qoşunu ilə sıx əlaqəsi olan bu qüvvələrə polkovnik İlyaseviç rəhbərlik edirdi. O, İran sərhəd xəttini qorumaq üçün Muğanın cənubunda yerləşdirilmiş 29-cu rus sərhəd briqadasının komandiri idi (26, s.28). 1918-ci ilin avqust ayında öz qərargahı ilə Cavad qəzasının Biləsuvar kəndindən Lənkaran qəzasının Prişib kəndinə köçən İlyaseviçin briqadasında altı min nəfər silahlı var idi. Bu hərbi qüvvənin təzyiqi ilə avqust ayının 4-5-də Prişib kəndində fövqəladə qurultay cağrıldı. Qurultayda Lənkəran və Cavad qəzalarında hakimiyyət məsələsi müzakirə olundu.

Qəzaları idarə etmək üçün beş nəfərdən ibarət "Müvəqqəti diktatura" yaradıldı (27, s.52). Şovinist millətçi rus zabitləri AXC-nin cənub bölgəsində hakimiyyəti ələ keçirdilər. Onlar tabeliklərində olan silahlı qüvvələrə, bölgəki rus qolçomaqlarına, Bakıdakı Rus Milli Şurasına və Denikinin yardımlarına arxalanaraq, "Müvəqqəti Diktatura" əhalini qarət etmək , çapıb-talamaq, öz mənafeylərinə uyğun olan yeni bir rejim yaratdılar. 1919-cu ilin fevralında rus-zabitlərinin nəzarəti altında olan ərazilır "Lənkəran Respubliksaı" elan olundu və Suxorukovun rəhbərliyi ilə "demokratik" hökumətin təşkil olunduğu bildirildi (27, s.59).

1919-cu il martın 21-də müstəqil AXC-ni parçalamaq iddiasında olan qüvvələrin Prişibdə qurultayı çağrıldı. Qurultayda qərara alındı ki, Paris sülh konfransı qurultayınadək, Lənkəran qəzası Azərbaycan hökumətinə verilməsin və "Muğan vilayəti" adı altında yaradılan müstəqil quruma tabe etdirilsin (27, s.59-60).

1919-cu il mayın 15-dən "Muğan Kəndli Deputatları Sovetinin fövqəladə qurultayı" çağrıldı. Bu qurultayda iştirak edən deputatların yarısı qeyri-azərbaycanlı idi (26, s.38). 1919-cu il aprelin 25-də kommunistlər palkovnik İlyaseviç və onun tərəfdarlarını həbs edərək Lənkəran bölgəsində nəzarəti ələ keçirmişdilər (1, s.404). Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətinin yeganə dayaq nöqtəsi olan Lənkəran bölgəsində üsyanın baş tutması xəbərini alan kommuistlər buraya pul, silah yardımı gücləndirdilər. 1919-cu ilin aprel ayının axırıncı günləri kommunistlər Bakıdan gizli olaraq "Vstreçni" gəmisi ilə Lənkərana xeyli miqdarda silah və sursat, doqquz milyon rubl və çoxlu siyasi ədəbiyyat göndərdilər (28, s.226).

İ.V.Leninin tapşırığı ilə Həştərxandan Lənkərandakı antiazərbaycan qovvələrə kömək göstərmək üşün kommunist T.İ.Ulyantsev (Otradnev) Lənkərana göndərildi. O, da gəlib Lənkəranda İnqilabi Şura təşkil etdi (29,

s.191). 1919-cu il may ayının sonunda cənubda elan olunmuş Sovet hakimiyyətinin sərəncamında bir piyada taboru, üç hidroplan var idi. Muğanda bolşevik silahlı qüvvələrin sayı 6-7- min nəfərə çatırdı (29, s.192). "Muğan Sovet Respublikası" nın ömrü uzun sürmədi. Ağqvardiyaçı rus zabitlərinin rəhbərliyi altında qüvvələr iyun ayının 24-25-də Lənkəranda hakimiyyəti ələ aldılar. İyulun 26-da isə Prişibdəki qurultayında bölgədə öz hakimiyyətlərini bərpa etdiklərini elan etdilər (30).

1919-cu ilin avqustunda Qarabağda vəziyyət nisbətən sakit keçdi. AXC-nin Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi Lənkəran bölgəsinə qoşun çıxarmağı qərara aldı. Bu barədə AXC hökuməti 1919-cu il iyul ayının əvvəlində göstəriş vermişdi (1, s.404). Azərbaycana əks olan qüvvələri sıxışdırıb bölgədən çıxarmaq və burada AXC-nin hakimiyyətini yaratmaq üçün Lənkəran dəstəsi yaradıldı. 1919-cu ilin avqust ayının əvvəlində Lənkəran dəstəsi formalaşdırılmış, hərəkəti üçün hazırlıq işləri görülmüşdü. Dəstənin komandanlığı general-mayor Həbib bəy Səlimova həvalə olundu. Həbib bəyə göstəriş verildi ki, tabeliyində olan hissələrlə Hacıqabul, Salyan, Pokrovisk, Prişib və Lənkəran marşrutu ilə Lənkəran qəzasına doğru irəliləyərək oralarda qayda- qanunu bərpa etməlidir (1, s.405).

Hacıqabulda toplaşan Lənkəran dəstəsi avqustun 13-də Lənkərana doğru hərəkata keçdi. AXC-nin gənc ordusu yayın güclü istisində məsafəni on beş günə qət etmişdir (1, s.405). Heç bir qan tökülmədən Lənkəran qəzası və Muğan bölgəsi AXC-nin tərkibinə qatılmışdır. Lənkəranda piyada taboru təşkil olundu. Kapitan S.Rəfibəyov komandir təyin edirdi. Onlar ağqvardiyaçı qüvvələrdən və rus əhlisindən müsadirə olunmuş yüngül silahlarla təmin olundular.

AXC- hökuməni xarici siyasət sahəsində uğurlar qazanmışdır. Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələrində Azərbaycan Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndələri təsis olunmuşdur. 1920-ci ilin aprelində Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərməyə başladı (1, s.446).

Yanvar ayının 13-də Amerika Birləşmiş Ştatlarının Parisdəki səfiri Valles İngiltərə və Fransanın Azərbaycan və Gürcüstan dövlətlərinin müstəqilliklərini de-fakto tanımaları və onlara yardım göstərməyə hazırlaşmaları barədə Vaşinqtona məlumat verdi. Yanvarın 15-də Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə dəvət olundular. Azərbaycan nümayəndələri Ə.M.Topçubaşov və M.Məhərrəmov, Gürcüstan nümayəndələri İ.Sereteli və Z.Avalov Fransa Nazirliyinin birinci katibi Jül Kambon, İngiltərə nümayəndəsi Filipp Kerr və İtaliya nümayəndəsi markiz de la Torreta tərəfindən qəbul olundular (31, s.241). Jül Kambvon Azərbaycanın Ali Şura üzvüləri və müttəfiq dövlətlər tərəfindən de-fakto tanıması haqqında Paris sülh konfransının rəsmi qərarını Ə.M.Topçubaşova təqdim etdi (1, s.441).

Hələ aprel ayının ortalarında XI ordunun birləşmələri və hissələrinin Azərbaycan sərhəddində cəmləşməsi başlandı. Gələcək əməliyyatlarda iştirak

etmək üçün 20-ci, 28-ci və 32-ci atıcı diviziyaları (20 minə yaxın süngü), sonralar 2-ci süvari korpusuna birləşdirilən 7-ci və 8-ci süvari diviziyaları və Taman süvari briqadası (cəmi 7 min qılıncla) ayrılmışdı. Dərbənddə yerləşən beş zirehli qatar, həmçinin bir neçə aviasiya dəstəsi də XI ordunun sərəncamında idi (32, s.148).

Sovet Rusiyasının XI ordusunun 72 minlik hərbi hissələri 1920-ci ilin aprel ayının 26-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini keçərək sürətlə Bakıya doğru irəliləməyə başladı (33, s.7). Şimal sərhəddindən Bakıya qədər Azərbaycan Ordusunun çox az qüvvələri-cəmisi üç min nəfərlik nizami qoşun dəstələri və ehtiyat batalyinu (onlara verilmiş zirehli qatarlarla birlikdə cəmi beş min süngü və qılınc) yerləşdirilmişdi (34, s.112).

1920-ci iln aprel ayının 27-də AXC XI ordunun süngülərinə arxalanan bolşeviklər tərəfindən devrildi. Aprel ayının 28-də Azərbaycan K(b)P MK yeni yaradılmış Azərbaycan İnqilab Komitəsini respublikanın yeni ali siyasi hakimiyyət orqanı elan etdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsi xalqa olan ilk müraciətində elan etmişdir ki, XI orduya qarşı silahlı müqavimət göstərəcəyi taqdirdə terrora əl atacaqdır (35, s.11-13). Aprel ayının 27 –si gecə saat 12.55-də III "Beynəlmiləl" zirehli qatarı Samur çayı körpüsündən keçəcək iki saatlıq qanlı döyüş nəticəsidə Yalama stansiyasını ələ keçirdi. Xudat və Xaçmaz dəmir yol stansiyalarında Azərbaycan Milli Ordusu XI ordunun zirehli qatarlarının Bakıya doğru irəliləməsini dayandırmağa çalışdılar. Aprelin 27-də Quba-Xaçmaz bölgəsini ələ keçirən XI ordunun yeddinci süvari diviziyası (1, s.522), aprel ayının 30-da Şamaxıya daxil oldular, Səlyanı ələ keçirdilər (36, s.24-25).

Mayın 1-də Volqa-Xəzər Hərbi Donanmasının gəmiləri Bakı limanına daxil oldu. May ayının 3-Lənkarana, 4-də Astaraya hərbi dəniz desantı çıxarıldı (37, s.197).

İşğaldan sonra Azərbaycan xalqının olduqca ağır günləri başladı. AXC-nin rəhbər işçilərinə qarşı terror və cəza tədbirləri gücləndi. Azərbaycan Milli Ordusunun Qarabağ və Gəncədə XI Ordusunun işğalına qarşı başlanmış üsyanı amansızlıqla yatırıldı. Azərbaycan Milli Ordusunun 12 generalı, 27 polkovniki və podpolkovniki, 46 kapitanı və ştabs kapitanı, poruçik, podporuçik, 146 praprosik, 266 nəfər başqa hərbi işçiləri qülləl追nmişlər. 1920-ci il aprel ayının 28-dən 1921-ci ilin avqustuna kimi Azərbaycanda 48 min insan qırmızı terrorun qurbanı olmuşlar (38, s.188).

Azərbaycanın türk müsəlman əhalisi Şura hökumətinin bu anti Azərbaycan siyasətindən qəzəblənərək üsyan edəcəkləri ilə bolşevikləri hədələyirdilər. M.Ə.Rəslzadə Azərbaycanın 1920-ciil işğalı dövrünü dəqiq anlayaraq yazmışdır ki, "İstiladan bir ay sonra artıq bütün Azərbaycan məmləkətinin müdhiş bir istilaya məruz qaldığını acı bir surətdə dərk etmişdir...Xalq təkamül etmədi. Üsyan etdi" (19, s.69-70).

XI ordunun terrora arxalanan qarətçi işğalı nəticəsində hiddətlənmiş Azərbaycan xalqının üsyanı nəticəsində Tərtərdə XI Ordunu bir alayı məhv

olundu. Ağdamda yenə olduqca böyük itki verdilər. Bolşeviklərə qarşı Qarabağdan sonra Şəki, Zaqatala, Quba, Lənkəranda güclü xalq üsyanları oldu. Bu üsyanları XI ordunun hərbi hissələri dəfələrlə çətinliklə yatırdılar. Lənkəran bölgəsində baş vermiş üsyan aylarla davam edir və XI ordunun hücumlarına məruz qalırdı (13, s.107). Nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqillik illərində əldə etdiyi nailiyyətlər vəhşi bolşevik ordusu tərəfindən məhv edilirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. Y cild (1900-1920-ci illər) Bakı, Elm - 2001-672 səh.
2. Жвания Г. Великий Октябрь и победа Советской власти в Грузии. Тбилиси, 1987. Саблота Сокартвело, 319 стр.
3. ARPİİSSA, f.276, siy.7, iş 212, v.1.
4. ARPİİSSA, f.276, siy.2, iş 20, v.44.
5. ARPİİSSA, f.276, siy.2, iş 22, v.74.
6. Azərbaycan Demokratik Respublikası (tarix, ictimai-siyasi və mədəni həyat). Bakı, 1998. Azərnəşr, 191 səh.
7. Шаумьян С.Г. Избранные произведения, в 2-х томах. Изd. 2., Ваку, Политиздат, 1978. 463 стр.
8. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun Ədliyyə nazirinə məruzəsi. "Xalq qəzeti", 16 mart 2001-ci il.
9. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabi uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, 1957. Azərnəşr, 585 səh.
10. ARDA. f.106, siy.1, iş.108, v.7.
11. ARDA, f. 1016, siy.1, iş.95, v.5-8.
12. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2015.- 152 s.
13. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 10-cu elmi əməli konfransın materialları toplusu.-Bakı, 2011.- 264 s.
14. ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88. v.1.
15. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. М., 1966. Изд. Московского Ун.-та. 386 стр.
16. "Xalq qəzeti", 10-11 dekabr 2003-cü il.
17. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycan tarixi, "Elm və təhsil", 2013.- 544 s.
18. ARDA, 1970, siy. 1, iş 65, v. 76.
19. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990. "Elm", 112 səh.
20. ARPİİSSA, f.277, siy.2, iş 18, v.1.
21. Томсон Г. Вакинская восполнения 1914-1921 года. Ваку: "QHT nəşriyyatı". 2011. 102 s.

22. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti... Parlament, 1 cild. Bakı, Azərnəşr, 1998, 976 səh.
23. Азербайджанская Демократическая Республика…(1918-1920 гг.) Парламент. стенографический отчет. Баку, Азербайджан, 1998, 991 стр.
24. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriysı, №1, 1991-ci il.
25. Гусейнов А.А., Синицын В.М. Сражающийся Мугань. Ваку. 1979. Азернешр, 83 стр.
26. Ибрагимов Б.Г. Жизнь, отданная народу. Ваку, (Б.И.), 1989. 63 стр.
27. Əlizadə N. Lənkəran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübariəsi tarixindən. Bakı, 1963. Azərnəşr, 111 səh.
28. Токаржевский Е.А. Из истории нестранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Ваку, Изд.-во АН. 1957, 332 стр.
29. История Азербайджана. т.III, I ч., Ваку, Азернешр, 1963. 548 стр.
30. "Azərbaycan " qəzeti, 30 iyul, 1 c., 1919-cu il.
31. Авалов З. Независимось Грузии в международной политике. Париж, (б.и.), 1924. 318 стр.
32. Директивы Главного командования фронтов Красной Армии. (1917-1922 гг.), Сб. док. в IY, т.III. М., Воен.издат. 1974. 788 стр.
33. Nəsibzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, Elm. 1990, 94 s.
34. Дарабади П. Военные проблем политической истории Азербайджана в начале XX века. Ваку, 1991. Элм. 203 стр.
35. Декреты Азревнома. Ваку, Азернешр, 1988, 519 стр.
36. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial iqtisadi proseslər (1920-1930). Bakı, Mütərcim. 1996, 168 s.
37. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. "Qarabağ dünən, bu gün, sabah" 14-cü elmi-əməli konfransın materialları. Bakı, 2015. 224 s.
38. Qarabağ Azadlıq Təşkilatı. "Qarabağ dünən, bu gün, sabah" 4-cü Ümumrespublika elmi-əməli konfransın materialları. Bakı, 2005. 232 s.

Т.А.Гасанов

Резюме

Политическая ситуация на Каспийской прибрежной территории Азербайджана (1919-1920-е годы)

В статье широко исследуются политические события, произошедшие на азербайджанских прибрежных территориях Каспия, освещённых в материалах архивных документов, исторической

литературы и периодической печати. Братская помощь Кавказской Тюркской Исламской Армии выступающей против большевистское - дашнакского зверства Бакинской Коммуны обоснована полноценный фактами - Батумское и Мудуросское договоры, признанные де-факто Азербайджанской Демократической Республики Парижской мирной конференцией, после оккупации Азербайджана большевистской Российской XI Армией, последующие восстания местного тюркско-мусульманского населения – всё это исследуется основании обширных фактических материалов.

T.A.Hasanov

The political situation in the Caspian Sea territory of Azerbaijan

(1918-1920 years)

Summary

In the article, on the basis of archival documents, historical literature and periodicals political events that took place in Azerbaijan's Caspian Sea coasts has been widely studied. Based on the solid facts the Caucasian Islamic Army's fraternal help against the brutality of Baku Commune's bolsevik-Dashnak is illuminated.

Batum and Mudros agreements, de facto recognition of the People's Republic of Azerbaijan in Paris peace conference, rebels of the local Muslim population after the occupation of Azerbaijan by XI Army of Bolshevik Russia is extensively investigated with the actual materials.

Yasəmən Qaraqoyunlu

Qarabagın işgaldan azad edilmə siyasətində Azərbaycanın buraxdıgı səhvlər

Fikrimcə Azərbaycan yalnız Ermənistanla müharibədə yox, həm də müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılması yönümündə aparılan beynəlxalq danışıqlarda məglub olmuşdur. Beləki, biz beynəlxalq diplomatik danışıqlarda problemin qoyuluş fəlsəfəsində və təqdim edilmə formatında məglub olmuşuq.

Problemin qoyuluş fəlsəfəsində səhvlərimiz

Məlumdur ki, indiyə qədər ATƏT- in Minsk qrupunun fəaliyyətində daim

Qarabaga hər hansı “statusun” verilməsindən danışılmışdır. Təklif olunan bütün sənədlərdə və proqramlarda “Qarabagın statusu” müzakirə obyekti olmuşdur. Azərbaycan televiziyalarında, medyada, diplomatik nümayəndələrin, palitoloqların dilində də tez- tez eşidirik “Qarabag konflikti”. Fikrimcə bu ifadə işlədilməməlidir.Biz səhv edirik, bu yolverilməzdir. “Qarabag Konflikti” dedikdə iki məsələdə səhv edirik. Birincisi bu deyimdə Qarabag müstəqil siyasi subyekt kimi göstərilir, halbuki Qarabag unitar Azərbaycanın tərkib hissəsidir. ikincisi “Qarabag konflikti” yoxdur , Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi var və Azərbaycan torpağı Qarabağ və ətraf 7 rayon Ermənistan və Rusiya birliyi tərəfindən işgal olunmuşdur. , Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi deyimini işlətməliyik və belə qəbul etdirməliyik. Lakin ATƏT-in Minsk Qrupunun təklif etdiyi bütün sənədlərdə Mərhələli Həll, Paket Həll, Ümumi Dövlət proyekti, Madrid prinsipləri proqramlarında “Qarabag” müstəqil subyekt kimi göstərilir və bu “subyektin” “statusu”ndan” danışılmqla əslində “müstəqilliyi”nə cəhd edilir. ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətində Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi nəticəsində işgal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının işgaldan azad olması yox, “Qarabag konfliktindən” və “Konfliktin həlli ” üçün “Qarabagın statusundan” danışılır. Biz məhz bu nöqtədə uduzmuşuq və bu formatı dəyişməliyik. ATƏT-in Minsk qrupunun təklif etdiyi sənədlərin və danışıqların bu formatda olması bizim dövlət və millət maraqlarımıza ziddir. Bu ifadələrin işlədilməsinə yol verməyimiz bizim səhvimizdir. Biz səhvlərimizi düzəltməliyik. Azərbaycan Ermənistan müharibəsinin “Qarabag konflikti” adlandırılması Erməni milli maraqlarına xidmət edir və Ermənistanın birbaşa işgalçı dövlət olmasını, işgal siyasətini dolayısıyla ört –basdır edir. “Qarabag konflikti” deyimi ilə:

1.Ermənistanın işğalçı dövlət olmadıgı, müharibədə birbaşa iştirak edən tərəf olmadıgı, etiraf olunur.

2. Müharibənin işgalçı Ermənistanla –Azərbaycan arasında yox, Qarabagla-Azərbaycan arasında getdiyi dünyaya qəbul etdirilir və burda Ermənistan işgalçı yox, guya “Qarabağda əzilən erməni soydaşlarının hüquqlarını müdafiə edən dövlət” kimi çıxış edir.

Beləliklə də hələlik, məsələnin qoyuluş fəlsəfəsində və diplomatik danışıqlarda Ermənilər bizə qalib gəlmişlər.

1. “Qarabağ konfliktinin həlli” deməklə və həll yolu kimi “Qarabagın statusu”nun beynəlxalq danışıqlarda “müzakirə predmeti olunmasına” nail olmaqla əslində Azərbaycanın bir parçası olan Qarabagın müstəqil subyekt kimi, ərazi vahidi kimi dünyaya və bizə qəbul etdirməyə nail olublar.
2. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsini Qarabağla-Azərbaycan arasında gedən müharibə kimi təqdim etmişlər. Eyni zamanda ikinci böyük səhvimiz ATƏT-in Minsk Qrupunun danışıqlarında yerli Azərbaycanlıların (“Qarabag azərbaycanlıları” termini işlədilir ki, burda da Qarabagın müstəqil subyekt

oldugu təsdiq ollunur) “İcma “kimi iştirk etməsidir. İcma etnik və ya milli azınlıgı ifadə edən termindir. Azərbaycanlılar Qarabagda icma deyil, yerli, dominant xalqdır. Ermənilər bu əraziyə Çar rusiyası tərəfindən köçürülmüş, beləliklə demoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə süni dəyişdirilməsinə nail olmuşlar. Beləliklə ermənilər Qarabagda cogunluq, azərbaycanlılar azınlıq durumuna düşmüşlər. “İcma” termini də dolayısıyla bunun təsdiqidir, ermənilərin “dominant”, azərbaycanlıların “icma” oldugunun etiraf olunmasıdır. Beləliklə də beynəlxalq danışıqlarda 2005-ci ildən etibarən “ Daglıq Qarabagın azərbaycanlı icması” ifadələri yer almaqdadır. Burda da Qarabag müstəqil ərazi subyektini, azərbaycanlı icma da azərbaycanlı azınlıgı ifadə edir. Beləliklə beynəlxalq danışıqlarda “Qarabagın azərbaycanlı icması”nın siyasi-hüquqi status qazanılması ilə gələcəkdə “Qarabagın statusunun” həlli ilə baglı keçirilməsi planlaşdırılan referendumda onların iştirakı və söz, iradə haqqı tanınır və Qarabagın statusunda həlledici rəy, söz Azərbaycan dövlətinin və xalqının iradəsi yox, “Qarabagın azərbaycanlı icması”nın iradəsi ilə həll edilir. Bu “icma” isə azınlıqdır, ermənilər isə “çoxluq”dur və təbii ki, Qarabagın statusu ilə baglı hər hansı gələcək referendumda həlledici qərarları “çoğunlluq”olan ermənilər verəcəkdir. Beləliklə bu “İcma”nın hüquqi tərəf kimi danışıqlarda iştirakı ilə dolayısıyla Azərbaycan dövləti və xalqı “Qarabagın statusu”nun həllindən kənarlaşdırılır, təcrid edilir. Bütün bunlar yolverilməzdir. Danışıqlarda Azərbaycan höküməti iştirak etməli, Azərbaycan dövlətinin iradəsi əks olunmalıdır.

Belə oldugu halda biz nə etməliyik?

23 ildir ki, ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətində əks olunan və nəticə verməyən formatın dəyişdirilməsinə nail olmalıyıq və bu məsələyə yeni kontekstdən baxmalıyıq. Bu, “dondurulmuş” müharibənin sülhə çevrilməsində dönüş yarada bilər . Yeni kontekst nədən ibarətdir?

Bu format ondan ibarətdir ki, Nə “Qarabag konflikti”ndən danışılmalılıdır, nə də “Konfliktin həlli” kimi “Qarabagın statusundan” danışılmalıdır. Ermənistanın işgalçı dövlət olması bütün dünyaya qəbul etdirilməlidir. Qarabagın və ətraf 7 rayonun Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardıgı işgalçılıq müharibəsi nəticəsində işgal olundugunu, Ermənistanın işgalçı dövlət oldugunu və qeydsiz şərtsiz işgal etdiyi torpaqlardan çıxmaları tələb olunmalıdır. Bunun beynəlxalq hüquqi əsasları da var. BMT TŞ 1993-cü ildə 822, 853, 874,884 saylı qətnamələrinin yerinə yetirilməsi tələb olunmalıdır. Birinci mərhələdə Ermənistanın işgal etdiyi Azərbaycan torpaqları işgaldan azad edilməlidir. Ikinci mərhələdə isə Azərbaycan vətəndaşları olan Ermənilərin statusundan(“Qarabag erməniləri”nin deyil, Azərbaycan vətəndaşı olan ermənilərin) və eyni zamanda Ermənistandan 1988-ci ildə Etnik təmizləmə və soyqırıma məruz qalmış Ermənistan vətəndşları olan Azərbaycan türklərinin statusundan söhbət gedə bilər. Ermənistandan deportasiya olunmuş türklər öz torpaqlarına, ölkələrinə qayıtmalıdır, Ermənistn hökümətinin idarə olunmasında

və parlamentdə bərabərhüquqlu vətəndşlar kimi iştirak etməlidirlər. Ermənistan heç vaxt mono etnik dövlət olmayıb, bura qədim türk torpagıdır və yerli xalq öz ölkəsinə qayıtmalıdır. Əgər bu format qəbul ediləcəkə müharibə bitə bilər və Cənubi Qafqazda sülh və sabitlik təmin olunar. Biz bunun adını "0 vəziyyətə qayıdış" adlandırırıq. Bu yerinə yetirilmədikdə isə müharibəyə başlanılmalıdır. Azərbaycan öz torpaqlarını müharibə yolu ilə azad etməlidir.

Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi. Qərbin ikili standartlar siyasəti.Qərb Azərbaycanın strateji tərəfdaşıdırmı?

Mən ümumiyyətlə ABŞ və Qərbin Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işgaldan azad etməsində maraqlı olan ölkələr hesab etmirəm, bu məsələdə onları Azərbaycanın tərəfdaşı, müttəfiqi kimi də görmürəm. Əksinə, Ermənistanın işgalçı siyasətinin arxasında Rusiya ilə bərabər bu ölkələrində durdugunu iddia edirəm. Hesab edirəm ki, Aərbaycan topaqlarını Rusiya Ermənistanla bərabər işgal etmişdir, Qərb – ABŞ cütlüyü və İran isə bu işgala dəstək verməkdədir. Bu fikrimi əsaslandırmaq üçün onlarla fakt göstərə bilərəm. Birincisi gəlin tarixdən başlayaq və tarixi ardıcıllıga diqqət edək.Bu gün baş verənlərin keçmişdəkilərin davamı və nəticəsi oldugunu görəcəyik. Hazırda Azərbaycana, türklərə qarşı gedən siyasəti anlamaq üçün son 300 ildir bu cografiyada həyata keçirilən Qərbin müstəmləkəçilik siyasətini təhlil etmək lazımdır. Bu siyasət indi də davam etməkdədir, hal-hazırda Yaxın və Orta Şərq cografiyalarında məskunlaşaraq, imperatorluqlar, bəyliklər,ulus dövlətləri quran Türklərin hakim olduqları ərazilər yenidən bölünməkdə ,Türk cografiyasının daralması prosesi davam etməkdədir. XVIII əsrdən etibarən bu proses üç mərhələli aparılmaqdadır.

1.İmperatorluqların (Osmanlı,Qacar, Babur) dagıdılmsı və ərazilərinin bölüşdürülməsi.Türklərin hakimiyyətdən devrilməsi və ikinci qrup azınlıq halına salınması. Hind-Avropa qrupuna məxsus xalqların türk cografiyalarında dövlətlərinin qurulması (Fars, Erməni, Kürd).
2.Türk Ulus Dövlətlərinin dagıdılması.
3.Dövlətlərini itirərək azınlıq durumuna salınmış türklərin assimilyasiya, etnik təmizləmə və soyqırıma ugradılması ilə torpaqlarının mənimsənilməsi (Ermənistan ,Əfqanıstan, Suriya, İraq, İran, Çin, Rusiya). Əsrin əvvəllərində erməni, fars, indi isə kürd faktoru ilə Türklərin Yaxın və Orta Dogu cografiyasından silinməsi prosesi XVIII əsrdə Avropada formalaşmış "Hind-Avropa irqinə məxsus xalqların dünya liderliyi –Ariya irqçiliyi ", Pyotrun "Vəsiyyətnaməsi", Yekatrinanın "Şərq Layihəsi", Rusiya və İngiltərənin "Böyük Oyun" siyasəti doktrinləri ilə həyata keçirilirdisə, indi ABŞ-Avropa Birliyi rəhbərliyi ilə "Böyük Orta Dogu " projesi adı altında həyata keçirilir. (Əfqanıstan, Suriya, Ermənistan, İran, Iraqda əhalinin yarısını təşkil edən türklərin etnik təmizləmə və soyqırıma məruz qalması ilə). Yaxın və Orta Şərq cografiyalarının bölünməsində XX əsrin əvvəllərində İngiltərə-Fransa-Rusiya

baş rol oynayaraq, min illərdir bu cografiyaya hakim olan türklərin buradan silinib atılması üçün erməni, aysor (assurr), serb, ərəb, fars, kürd xalqlarını türklər əleyhinə istifadə edirdilər. Bu cografiyadakı siyasi xəritələr İngilltərə-Rusiya arasında gedən "Böyük Oyun" adlı siyasi rəqabət əsasında İngilis -Rus nüfuz dairələrinə uygun cızılmışdı. Bu siyasət əsasında Osmanlını böldülər, Qacarları devirərək Fars İran dövləti qurdular, Azərbaycanı bölərək Ermənistan dövləti qurdular, XXI əsrdə isə bu cografiya ABŞ və Avropa birliyinin maraqları əsasında yenidən bölünərək paylaşılmaqdadır. Yeni siyasi oyunların əsas aktoru isə Kürdlərdir. Bu dəfə Ermənilərlə bərabər Kürdlərdən istifadə edilməkdədir. Kürdlərin Kərkük bölgəsində Dövlət qurma cəhdləri Azərbaycanın maraqlarına ziddir.Çünki bu bölgə qədim Azərbaycan tarix və mədəniyyətinin yarandıgı bir bölgədir.

Beləliklə Türkiyə, İran və Azərbaycan cografiyasında yaşayan Türklərin müştərək bir proqramı hazırlanmalıdır. Bu proqramda birincisi- İraq, Suriya, Livan, Türkiyə, İran, Azərbaycan dövlətlərini təhdid altında saxlayan kürd faktoruna, ikincisi Türkiyə və Azərbaycanı bölərək böyük Ermənistan qurmagı hədəf alan Erməni faktoruna qarşı müdafiə siyasəti hazırlanmalıdır. Bu proseslər Türkiyə və Azərbaycanı yeni siyasi doktrin və paradiqmalar yaratmaq zərurəti qarşısında qoyur. Erməni məsələsinə gəldikdə isə, hər kəs bilir ki, Ermənilər tarix səhnəsinə Rusiyanın dəstəyi ilə çıxmışlar. Ermənilərin Dənizdən-dənizə (Qara dəniz-Aralıq dənizi-Xəzər Dənizi) böyük Ermənistan planı Çar Rusiyasının isti dənizlərə enmək, Bosfor və Dardanel bögazlarından keçərək İstanbulu fəth etməsilə Böyük Roma Dövlətinə çevrilmək planının tərkib hissəsi kimi 18-ci əsrdən 21-ci əsrə qədər Azərbaycanda Rusiyanın dəstəyi ilə həyata keçirilməkdədir. Əsası rus çarı I Pyotr tərəfindən qoyulan ermənilərin himayə edilməsi siyasəti sonralar digər rus çarları və Sovet Rusiyası tərəfindən davam etdirilib. 1828-ci ilin mart ayının 21-də çar I Nikolayın əmri ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının inzibatı ərazisində müvəqqəti "erməni vilayəti" yaradıldı və İrəvan (Yerevan) şəhəri paytaxt kimi ermənilərə "hədiyyə" edildi. 1876-cı ildə II Yekaterina ermənilərin xüsusi himayə edilməsi haqqında əmr imzalamışdır. Beləliklə Ermənilər himayə edilmiş, silahlandırılmış, təşkilatlandırılmış və Erməni dövlətinin qurulmasını hədəf alan bir millət kimi formalaşdırılmışdır. Bütün XX əsr böyu Ermənnilər 5 dəfə "dövlət" qurmaga cəhd etmişlər. 1.Cənubi qafqaz erməni dövləti; 2.Şərqi anadolu erməni dövləti; 3.Adana-Çuxurova(Kilikiya) Erməni dövləti; 4.Urmiyda-Erməni-Kürd-Aysor konfederasiyası(Cilovluq hərəkatı); 5.Bakıda Şaumyanın qurdugu saxta Sentrokaspi hökuməti. Bütün bu "Dövlətlər" bu ərazilərdə yerli türklərin kütləvi şəkildə vəhşicəsinə soyqırıma ugradılması ilə "qurulurdu" və bütün bu erməni vəhşiliklərinin arxasında ingilis framason təşkilatları, Xristian missionerləri və Rus çar-bolşevik siyasətçiləri dayanırdı. Bununla baglı yüzlərlə tarixi mənbələr, Osmanlı və Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin hökümət protokolları, hesabatları var. Əgər Türkiyəyə qarşı irəli sürülən saxta "Erməni soyqırımı" nın araşdırılması ilə baglı beynəlxalq komissiya yaransa, Türklərə qarşı həyata

keçirilən bütün bu Erməni cinayətlərinin arxasında duran Rusiya, İngiltərə,Fransa kimi dövlətlər də cinayət məsuliyyətinə cəlb olunacaqdır. Erməni kartı, İngiltərə-Fransa-Rusiya dövlətləri tərəfindən Qacar və Osmanlı Türk imperatorluqlarının çöküşü üçün istifadə ediliməyə başlandı və ugur qazandı. Bütün tarixi faktlar isbat edir ki, Erməni məsələsi, Ermənilərin Türklərə qarşı törətdikləri soyqırımlar və Qərbi Azərbaycanda yerli Türklərə qarşı etnik təmizləmə aparmaqla Ermənistan dövlətinin qurulması, Qarabagın və ətraf rayonlarının işgal edilərək Ermənistana birləşdirilməsi siyasəti Rusiyanın birbaşa iştirakı, Qərb ölkələrinin isə iqtisadi-siyasi, diplomatik dəstəyi ilə baş verməkdədir. Məqsəd Türkləri Anadoludan və Qafqazdan, İran cografiyasından,Yaxın və Orta Dogu xəritəsindən silmək və bu torpaqlara sahiblənməkdir.

XX əsrin əvvəllərində Ermənilər Azərbaycanın qərb torpaqlarında "Cənubi Qafqaz Erməni Dövləti"ni yatmaga nail oldular. SSRİ dövründə Azərbaycan torpaqları hesabına bu "Erməni dövləti" genişlənərək Ermənistan adlandı və SSRİ-nin subyekti oldu. 50-ci illərdən etibarən Erməni diasporu və Daşnaksütun partiyası birgə Erməni milli strategiyasını hazırladılar. "4 T proqramı" adlanan bu strategiyaya əsasən Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgələri və Naxçıvan, Qarabag Ermənistana birləşdirilməli və "Böyük Ermənistan" yaranmalı idi. 50 ildən çoxdur ki, Erməni milləti bu "4T" adlı strateji siyasətini həyata keçirməklə Ermənistanın genişlənməsi ugrunda mübarizə aparırlar. 4T proqramına daxildir: a) erməni spyqırımının dünyada tanınması, b) Türkiyənin soyqırımı tanıması, c) Türkiyənin soyqırım əvəzinə təzminat ödəməsi, d) Türkiyənin şərqində–doğu anadolu bölgəsində Naxçıvan da daxil olmaqla ermənilərə torpaq verilməsi. 4T proqramı vasitəsilə Türkiyənin və Azərbaycanın bölünməsi və ərazilərinin Ermənistana birləşdirilməsi planlaşdırılır. Erməni İnqilab Federasiyası- " Daşnaksutyun" un liderlərindən Hrant Markaryan etiraf edir ki, "Soyqırımı" tanıtma fəaliyyətləri özbaşına bir məqsəd deyil,Qərbi Ermənistanı (Şərqi Anadolu-Qars-İqdır-Ərzurum-Y.Q) xilasetmə məramının bir hissəsidir". Bu plan əsasında Türkiyə və Azərbaycan arasında quru sərhədlərin aradan götürülməsi, bir-birindən təcrid edilməsi nəzərdə tutulur. Qarabagın Ermənistan tərəfindən işgal edilməsi, Qarabagda ikinci Erməni dövlətinin qurulması və bu "Dövlətin" Ermənistana birləşməsini təmin etmək siyasəti də "4T" proqramının tərkib hissəsidir. "Erməni Soyqırımı"nın tanıdılması 4T proqramının tərkib hissəsidir. Və Saxta "Erməni soyqırımı" iddialarının yayıldıgı areal-Avropa və Amerikadır. ABŞ da "Soyqırımı tanıyan ştatların sayı 30 keçib. Konqresdə isə "Soyqırımla" baglı iki layihə var. Həmçinin Qarabagın erməni işgalından azad edilməsini əngəlləyən 907-ci düzəliş də ABŞ-nın Erməni işgalına dəstək verməsini sübut etməkdədir. 907-ci düzəliş , "Rusiyada azadlığın, Avrasiyada demokratiyanın və açıq bazarın müdafiəsi haqqında akt" 1992-ci il oktyabrın 24-də ABŞ konqresi tərəfindəndən qəbul olunmuşdur. Həmin qanun SSRİ-nin dağılmasından sonra yeni müstəqil dövlətlərə yardım göstərmək haqqında ABŞ konqresinin ilk qanunvericilik aktıdır. 907-ci düzəliş senator Kerri tərəfindən (Masaçussets şt.)

irəli sürülmüş, həmkarlan Sarbanes, Saymons, de Konsini tərəfmdən dəstəklənmişdir. Burada söhbət Azərbaycana yardımın məhdudlaşdırılmasından gedir və göstərilir ki, Azərbaycan hökumətinin Ermənistana və Dağlıq Qarabağa qarşı bütün blokadalarının və qüvvədən təcavüzkarcasına (?) istifadənin ləğvi sahəsinde nümayişkaranə addımların atılmadığını prezident müəyyən etməyincə və bunu konqresə bildirməyincə Azərbaycan hökumətinə yardım göstərilməyəcəkdir. Bu sənəddə diqqət edilərsə Qarabag Azərbaycan torpagı kimi yox, müstəqil subyekt kimi göstərilmiş, Ermənistan işgalçı adlandırılmamış, Azərbaycan dolayısıyla təcavüzkar adlandırılmış, bir sözlə Ermənistan dəstəklənmişdir. Beləliklə o zamandan bu günə qədər ABŞı-ın Qarabagdakı erməni işgalı ilə baglı siyasəti dəyişməmişdir. ABŞ Ermənistanı və onun işgal siyasətini dəstəkləməkdədir. ABŞ-nın müttəfiqi olan Avropa ölkələrinin hamsı "Soyqırım"ı tanımaqdadır. 1987-ci ildə Avropa parlamenti "Erməni soyqırımı" iddiasını tanıdı, 2005-də isə bu qərarını təzələdi. Beləliklə, Avropanın bütün ölkələri , - Avropa Şurası, Avropa Parlamenti, Dünya Kilsələr Şursı, İnsan haqları Dərnəyi,YMCA Avropa Birliyi, Vatikan və s. kimi Avropa təşkilatları , ümumilikdə dünyanın 20-dən çox ölkəsi, ABŞ-ın 30 ştatı, "Erməni soyqırımını" tanımaqla Türkiyə ərazisini parcalamaq, Qarabagı Ermənistana birləşdirmək ideyasını gerçəkləşdirməkdədir. Bu məqsədlə 45000 sayt yaradılmış, çoxlu əsərlər yazılmış, rəsmlər və filmlər yayılmışdır. Və bütün bunlar Ermənilərin Qarabagı və ətraf 7 rayonu işgal etməsinə, Xocalı soyqırımına zəmin hazırlamışdır. Ermənilər Qarabagda işgal müharibəsinə başlayrkən ABŞ-nın Avropa Birliyinin siyasi-hüquqi dəstəyini artıq qazanmışdılar. Bu dəstək bu gün ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətində də öz əksini tapmaqdadır. Beləliklə qarşımızda belə bir mənzərə açılır. Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalına qarşı BMT TŞ 1993-cü ildə 822, 853, 874,884 saylı qətnamələrinin yerinə yetirilməməsi, Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin aradan qaldırılması yönümündə fəaliyyət göstərən ATƏT-in MİNSK qrupnun 1994-cü ildən bəri davam edən fəaliyyəinin nəticəsiz qalması, ATƏT-in Minsk qrupunun indiyə qədər təklif etdiyi 1. Paket həll; 2. Mərhələli həll; 3. Ortaq dövlət proyekti; 4. Madrid prinsiplərinin Azərbaycan Milli maraqlarına zidd olması, bu sənədlərdə Qarabag müharibəsinin həlli ilə baglı əks olunmuş 1. Ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığı, 2. xalqların öz müqəddaratını təyin etmək hüququ, 3.güc tətbiq etməkdən imtina prinsipləri ikili standartlar siyasətini əks etdirir və dolayısıyla Ermənistanın işgalçılıq siyasətinə bəraət qazandırmaga yönəlmişdir. ATƏT-in Minsk Qrupunun təklif etdiyi bu layihə və prinsiplər əslində Azərbaycan torpaqlarında müstəqil "Qarabağ" dövlətinin yaradılmasına və möhkəmlənməsinə xidmət etməkdədir. ATƏT-in MİNSK qrupu üzvləri Rusiya və Fransa Ermənistanın strateji müttəfiqləridir və saxta Erməni soyqırımını tanımaqdadırlar. Bütün bunlar- Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işgal etmək siyasətinə bəraət qazandırmaq məqsədilə uydurulmuş saxta "Erməni soyqırımı" iddisının Qərb ölkələri tərəfindən tanınması Azərbaycanı məyus etməkdədir. ABŞ və Qərb daim Qafqazda enerji

təhlukəsizliyi maraqlarına uygun olaraq Azərbaycanın qarşısına erməni işgalının aradan qaldırılması siyasətində güc tətbiq etməmək şərtlərini qoyur.

Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi və Rusiya.

Bununla bərabər , qlobal siyasətdə iqtisadi cəhətdən zəifləyən, Qərblə ayaqlaşa bilməyən Rusiya təbliğat və siyasi təzyiq yolu ilə Cənubi Qafqaz ölkələrində təsirini qoruyub saxlamağa çalışır: məhz bu səbəbdən Avro-Atlantik ölkələrlə- Rusiya arasında gedən qlobal qarşıdurma və gərginlik çox tezliklə öz təsirini Cənubi Qafqaz ölkələrinə də göstərir. Cənubi Qafqaz ölkələrindən olan Azərbaycan balanslı xarici siyasət kursunu davam etdirdiyi halda, Gürcüstan AB və NATO-ya inteqrasiya xəttində qalır. Ermənistan isə tamamən Rusiyaya təslim olub. Dolayısı ilə Qərbə nisbətdə Rusiya region ilə daha dərin bağlara malik olsa da, Cənubi Qafqazı təsir altına alma mübarizəsi hələ də davam etməkdədir. Bu məqsədlə Rusiya Cənubi Qafqazda öz mövqeyini daha da gücləndirmək və post-sovet respublikaların ictimai rəyində öz təsirini qorumaq üçün yeni media orqanları qurur. Son bir necə ildə Rusiya həm dünya ictimai rəyinə və post-sovet ölkələrində ictimai rəyə təsir etmək üçün KİV siyasətində dəyişiklik edib. “Russian ToDay” (RT), “Sputnik” kimi yeni və daha keyfiyyətli KİV-lər qurulub. “Sputnik” bir radio və xəbər saytı olaraq demək olar bütün post sovet ölkələrinin dillərində yayımlanır. Rusiya həm güc yolu ilə bu ölkələri ətrafında tutmağa çalışır, həm də Qafqazda uzun müddət qala bilmək üçün ictimai rəyi “işğal” etmək məqsədilə “SOFT POWER” adlanan , “yumşaq güc”dən istifadə edərək qərbçi ictimai rəyi qırmaq üçün informasiya siyasəti yeridir.

Artıq Ermənistan SSRİ-nin prototipi sayılan Avrasiya İttifaqının və Gömrük İttifaqının üzvüdür, ancaq onun digər üzv-dövlətlərlə, o cümlədən Rusiya ilə quru əlaqəsi yoxdur. Belə əlaqə yalnız iki ölkə vasitəsi ilə mümkündür - Gürcüstan və Azərbaycan. **Rusiya 2008-ci ildə Gürcüstanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Abxaziya və Cənubi Osetiyanı onların müstəqilliyini “tanımaqla” de-fakto özünə birləşdirib, orada - böyük sayda hərbi kontingent, bazalar yerləşdirib. Abxaziya və Cənubi Osetiya separatçı qurumları ilə qarşılıqlı müqavilələr əsasında “ortaq ordu” yaradıb. Həmçinin Rusiya Ermənistana silah-sursat almaq üçün 200 milyon dollarlıq kredit verilməsi haqda qərar qəbul edib.** Eyni zamanda Rusiya Ermənistanla quru sərhədlərə malik olmaq üçün Rusiyanı Ermənistanla birləşdirən Abxaziya dəmiryolunun açılması məqsədilə Gürcüstana təzyiqlər etməkdədir. Bu, isə Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyinin tanınması anlamına gəlir. Gürcüstanın Rusiyanın təzyiqlərinə davam gətirməyərək Avrasiya İqtisadi İttifaqı və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına (KTMT) qoşulması, avtomatik olaraq Azərbaycanın da Avrasiya İttifaqına qoşulması ilə nəticələnə bilər. Azərbaycanın Qərb üçün itirilməsi, bölgədən keçən neft-qaz kəmərlərinə, Xəzər dənizi akvatoriyasında nəzarətin

bütünlüklə Rusiyanın nəzarətinə keçməsi demək olacaq. Bu halda Cənubi Qafqazın Avro-Atlantik məkana inteqrasiya siyasəti fiaskoya ugrayacaq. Azərbaycan ətrafında baş verən bütün bu siyasi gərginliklər Azərbaycanı dərin məyus edir və "üçüncü yol" axtarışına sövq edir. Qərbin Ukrayna ilə baglı Rusiyaya qarşı sərt mövqe sərgiləməsi Azərbaycanda, xüsusilə də Qərb yönlü müxalifət mətbuatında ümid yaratdı ki, Qərb Qafqazdakı etnik problemlərlə baglı, xüsusilə Qarabağla baglı da sərt mövqe nümayiş etdirəcək. Məlumdur ki, Rusiyanın bu bölgədə, ümumən postsovet məkanında öz təsirini qoruyub saxlaması üçün etnik-ərazi konfliktlərinin davam etməsi çox önəmlidir. Əks halda, bu respublikaların həmçinin də Ermənistanın Rusiyanın orbitindən çıxaraq Avropaya inteqrasiyası qaçılmaz olacaq. Məhz bu səbəbdən Rusiya Qarabağın işgaldan azad olmasına imkan verməyəcək. Lakin Qərb Qarabag məsələsində Rusiya ilə konfrontasiyaya gedəcək qədər riskli siyasət yürütmür, heç onun belə bir maragı da yoxdur.Əksinə Rusiya Ermənistanla birlikdə Qarabağı işgal edən ölkədir, ABŞ və Qərb isə bu işgalı dəstəkləyən və Qarabagda erməni dövlətinin qurulmasına çalışan ölkələrdir. Qarabağın Ermənistan tərəfindən işgalı məsələsində bu ölkələrin maraqları toqquşmur,əksinə üst-üstə düşür. Eyni zamanda Cənubi Qafqaz qərbin sərhədlərindən çox uzaqdır və Qafqaz qərb üçün enerji təhlükəsizliyi siyasətinin,Təhlükəsizlik və əməkdaşlıq qurşagının sadəcə bir parçasıdır. Ukrayna ilə bağlı isə Qərb ona görə sərt mövqe ortaya qoydu ki, bu ölkə Avropa İttifaqının 4 üzvü ilə həmsərhəddir və Avropa ilə Rusiya arasında sanitar zolaq,bufer dövlət rolu oynayırdı və Ukraynanın işgalı ilə Rusiya birbaşa Avropa İttifaqının sərhədlərinə söykənərək Avropanın təhlükəsizliyini təhdid edir.. Ukraynadakı münaqişə və Rusiyanın ekspansiya siyasəti ümumilikdə Avropada 2-ci Dünya müharibəsindən sonra formalaşmış təhlükəsizlik arxitekturasına ciddi təhdiddir və bu baxımdan həm Avropa İttifaqının , həm də ABŞ-ın maraqlarına toxunur. Ukrayna məsələsində Qərbin özü təhlükədədir, məhz buna görə də Qərb öz həyati mənafelərini qorumaq üçün Ukrayna məsələsində çox aktiv hərəkət edir və edəcək. Qərbin Qarabağ məsələsi ilə bağlı maraqları və problemə cəlb olunma səviyyəsi Ukraynadakı qədər deyil. Ona görə də Ermənistanla Azərbaycan arasındakı müharibədə Rusiyanın dominantlığı qalır və belə də davam edəcək.

Azərbaycanda anti Qərb ritorikası.

Beləliklə deyə bilərəm ki, SSRİ dagıldıqdan sonra Azərbaycanın Avro-Atlanttik məkana inteqrasiya siyasətində Azərbaycanın milli maraqlarına uygun heç bir nəticə əldə edilməməsi və Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işgalının aradan qaldırılmasında Avropanın tətbiq etdiyi ikili standartlar siyasəti Azərbaycan xalqında və həmçinin məndə dərin məyusluq və ümidsizlik hissləri dogurmuşdur. Bu da Azərbaycanda , aydınlar arasında son dövrlərdə anti Avropa və anti ABŞ əhval

ruhiyyəsinin dogulmasına səbəb olmuşdur.İşgalçı, terrorist Ermənistn dövlətinin maraqlarınıı birtərəfli şəkildə Xristian təəssübkeşliyindən və Hind-avropa irqçiliyindən irəli gələn baxışla müdafiə etməklə və saxta erməni soyqırımı iddilarını tanımaqla əslində Avropa Birliyi öz tarixinə, öz ideyalarına xəyanət edir. Renessans ideyalarının, İnsan haqları, azadlıq, bərabərlik, ədalət, demokratiya prinsiplərini özü ayaqlar altına alır. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinə münasibətdə ədaləti qorumaq elə Avropa prinsiplərini qorumaqdır. Bu isə Azərbaycanın xarici siyasət kursunda əsas yer tutan Avroatlantik məkana inteqrasiya siyasətini dəyişdirməyə məcbur etməkdədir. Məhz buna görə də mən MSDM-də Qərbçi olmadıgımı, Avro-Atlntik məkana inteqrasiya siyasətini dəstəkləmədiyimi bəyan etdim. Lakin bu o anlama gəlməz ki, mən Azərbaycanın Rusiyaya və ya İrana inteqrasiya olmasını dəstəkləyirəm. Əsla! Mən Rusiyanın da, İranın da düşməniyəm və bu dövlətlərin ölkəmin müstəqilliyinə vurdugu zərbələri də yaxşı bilirəm. Bu o anlama gəlməsin ki, mən Azərbaycanın təcrid olunmasından danışıram, xeyr, əsla! mən başqa format haqqında düşünürəm. Bu, "Üçüncü yol"axtarışıdır. **Qərb "ikili standartlar" siyasətini dəyişməlidir.** Mən hesab edirəm ki, bütün bu problemlərin aradan qalxması məqsədilə ABŞ və Avropa Birliyi Cənubi Qafqaz siyasətinə yenidən baxmalı,Azərbaycan-Ermənistan müharibəsinin nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə ikili standartlar siyasətinə son qoymalı, Azərbaycanın işgal olunmuş torpaqları azad edilməli və Qafqazın Rusiyanın orbitindən xilas edilməsi yönümündə fəaliyyətini gücləndirməlidir. Qarabag Erməni işgalından azad edilməyənə qədər Azərbaycan Rusiyanın orbitində qalacaqdır.Və buna Azərbaycana qarşı ikili standartlar siyasəti yeridən Qərb ölkələri səbəb olmaqdadır. Azərbaycan bu müharibədə təkdir. Türkiyənin dəstəyi istisna olmaqla.Lakin, Qərb Türkiyəyə Ermənistanla sərhədlərin açılması,"Erməni açılımı"basqısı etməklə iqtisadi durgunluq keçirən Ermənistanı blokadadan qurtarmaqla gücləndirmək siyasəti yeritməklə Azərbaycanı Türkiyə dəstəyindən də məhrum etmək istəyir. O halda Azərbaycan ictimaiyyəti soruşma haqqına sahibdir ki, ey Qərb, Amerika sənin regionda strateji müttəfiqin olmaqda və maraqlarını qorudugum halda, qarşılıgında mənə verdiyin nədir? Dediyim kimi, Rusiya və Ermənistan Qarabagda işgalçıdır, Qərb və ABŞ bu işgalın dəstəkləyicisi. Əgər Qərb bizim strateji müttəfiqimizdirsə Rusiyanın işgal etdiyi Qarabagın işgaldan azad edilməsinə niyə çalışmır,əslində hər gün müharibə davam edir, biz daim şəhid veririk. Bu dayanmasa təkrar edirəm Azərbaycanda dini fundamentalizm güclənəcək, Anti Qərb- anti Amerika əhval Ruhiyyəsi artacaq, Rusiyaya, İrana yönəlik siyasi dairələr güclənəcək. Qərb ikili standartlar siyasəti ilə son 20 ildə Azərbaycanda formalaşmış qərb yönümlü siyasəti dəstəkləyən elitanı və elektortı zərbə altında qoyur.

Üçüncü yol axtarışı başlamalıdır. Bəs belə bir vəziyyətdə Azərbaycan nə etməlidir? Üçüncü yol axtarışı başlamalıdır. Regional birliklər, bloklar qurulmalıdır. Məncə bu iki formatda ola bilər. 1.Gürcüstan-Azərbaycan – Türkiyə bloku qurulmalıdır. 2.Gürcüstan-Azərbaycan-Türkiyə-Pakistan-

İzrail bloku qurula bilər və bu blokla ermənilərə qarşı mübarizə aparıla bilər. Azərbaycan xarici siyasəti çevik deyil və yaranmış vəziyyətdən maksimum bəhrələnə bilmir. Pakistan höküməti dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Ermənistana qarşı müharibədə Pakistan Azərbaycanı dəstəkləyəcəkdir. Əgər Ermənistanın yanında nüvə ölkəsi kimi Rusiya varsa, niyə güclü Hərbi potensialı və Nüvə ölkəsi kimi Pakistanın dəstəyindən biz imtina edək. Eyni zamanda İsrail dövləti də Azərbaycanı dəstəkləməkdədir. bu il İrəvanda keçirilən Saxta "Erməni soyqırımı" nın 100 illiyi ilə bagli törəndə İsrail iştirak etməyib. Həmçinin . **İsrail parlamentində (Knesset) . Azərbaycanın dostlarından və lobbistlərindən sayılan sabiq xarici işlər naziri Aviqdor Libermanın rəhbərliyi altında İsrail-Azərbaycan Parlamentlərarası Qrup yaradılıb .**Liberman 3 ay öncə, xarici işlər naziri olarkən erməni "soyqırımı" iddialarını birmənalı surətdə rədd edərək, Türkiyə və Azərbaycana dəstək vermişdi. Öz növbəsində "Azİz" beynəlxalq assosiasiyasının baş direktoru Lev Spivak çıxışında deyib: "1991-ci ildə müstəqillik qazanan Azərbaycan öz qonşusu Ermənistanla müharibə vəziyyətindədir. Ermənistan Azərbaycanın 20% torpaqlarını işğal edib və illədir öz nəzarətində saxlayır. İşğal altındakı ərazilər İsrailin ərazisindən də böyükdür". Burda açıq-aydın olaraq Ermənistan işğalçı dövlət kimi təqdim edilib. Bizə məhz bu lazımdır. Ermənistanın işğalçı dövlət olmasının dünya tərəfindən qəbul eilməsi . Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan bu mövqedən maksimum istifadə etməlidir. İsrail-Azərbaycan münasibətlərinin güclənməsi ordumuzun döyüş qabiliyyətinin artırılması və beynəlxalq miqyasda Qarabağ məsələsinin həllində yəhudi lobbisinin dəstəyinin təmin edilməsinə səbəb olar, eyni zamanda bu lobbinin dəstəyi ilə ABŞ-la Azərbaycan arasındakı münasibətlərin daha da sıxlaşması gerçəkləşər. Məlumdur ki, beynəlxalq erməni diasporu ABŞ- konqresində "Erməni soyqırımı"ilə bagli iki layihəni qəbul etdirmək üçün ciddi fəaliyyət göstərir və İsrail-Azərbaycan bloku qurularsa bunun qarşısını Yəhudi lobbisi ala bilər, həm də Qarabağ məsələsinin həllində də təsir göstərə bilər. Nə üçün ABŞ Konqresində Azərbaycanın maraqlarını qoruyan güc, qrup olmasın. Niyə biz bundan istifadə etməyək. Fikrimcə Ermənistanın "Nəfəs borusu" iranın Ermənistanı dəstəklədiyi bir zamanda buna qarşı Azərbaycan da İzraillə əməkdaşlıq edib Ermənistan-İran müttəfiqliyinə qarşı Azərbaycan-İsrail müttəfiqliyi qurmalıdır. **Təəssüf ki, Azərbaycan Ermənistana yönəlik xarici siyasətində nə normal müdafiə siyasəti qura bilmişdir, nə də hücum siyasəti. Regional təhlükəsizlik bloku qurmaqla Azərbaycan özünü təklikdə deyil, blokla qorumalıdır.faktiki olaraq Rusiya-Ermənistan-İran regional birliyi və strateji əməkdaşlıgı varsa onda nə üçün Gürcüstan-Azərbaycan –Türkiyə regional bloku qurulmasın. Dediyim odur ki, Azərbaycan , "kontir-tədbirlər" həyata keçirməli, öz ətrafında "təhlükəsizlik kəməri" yaratmalıdır.**

Erməni xəstəliyi və simptomları

Tarixdə "erməni xəstəliyi"nin mövcudluğu, onun etiologiyası, patogenezi, klinik formaları və gedişi haqqında yazılı məlumatlar və araşdırmaların aparılması 17-ci əsrdən başlayır. Elə həmin dövrlərdən də tibb aləmində bu xəstəlik elmi tədqiqat obyektinə çevrilib. Bu sahədə görkəmli alimlərdən H.Holler, Y.Şohar, M.Pare, T.Lehman, Y.Pednad, S.Saqal, Y.Tarayev, V.Nosov, O.Vinoqradov və başqaları çalışmışlar. Bu xəstəliyə "vaxtaşırı xəstəlik" adı da verilib. Bu xəstəliyin xarakteristikasını adını çəkdiyimiz alimlər belə verirlər: "Ermənilik – qeyri-adi, fenomenal bir hadisədir, başqa xalqlara, xüsusilə, türk xalqlarına qarşı, o cümlədən, Azərbaycana qarşı kəskin millətçilik mövqeyində dayanan, öz məqsədlərinə nail olmaq üçün təcavüzkar, qondarma, uydurma ideyalarına geniş rəvac verən, terroru əsas vasitə seçən, insan qanına susamış, ən dəhşətli terror faktlarını yerinə yetirən, mədəniyyətdən, sivilizasiyadan uzaq bir ideologiya və siyasətin təzahürü kimi meydana çıxmışdır". Bir sözlə, əsas klinik əlamətləri patoloji yalançılıq, özünə vurğunluq ideyaları, təqibetmə sayıqlaması, imperativ sayıqlamalardır.[112]

Erməni xəstəliyi (və ya periodik xəstəlik, və ya Yerevan xəstəliyi, və ya nevropatiyasız irsi ailə amidiozu, və ya Aralıq dənizi ailə qızdırması, digər adları: Ceynuey-Mozental paroksizmal sindromu, periodik peritonit, Reymann sindromu, Siqal-Mamu xəstəliyi) — nadir genetik irsi xəstəlik, özünü periodik residiv serozitdə və amiloidozun inkişafında göstər

Əslində bu gün dünyada "erməni xəstəliyi" kimi tanınan bu sindroma adı elə ermənilərin tarixi dostu olan fransızlar qoyublar. Belə ki, ötən əsrin əvvəllərində Anadoludan Marselə xeyli erməni ailəsi köçüb. Həmin məhəllədə çalışan həkimlərdən biri erməniləri müayinə edərkən onlarda həkimliyi dövründə rastlaşmadığı ağrılar görür. Xəstəliyi tədqiq edən həkim ağrıların yalnız erməni immiqrantlarda olduğunu təsbit edir.

Bu xəstəliyə yalnız ermənilərdə və ya erməni genlərinə malik olan insanlarda təsadüf olunur. Sindromları tropik qızdırmanı xatırladan, ümumi süstləşməyə, qarın və baş ağrılarına səbəb olan xəstəlik 1930-cu ildən etibarən tibbi ədəbiyyatlara "Maladie Armenienne" (fransızcadan tərcümədə "erməni xəstəliyi") adı ilə daxil olmuşdur. Uzun illər bu problemi araşdıran ABŞ gen mühəndisi doktor Deniel Kasterin fikrincə, bir neçə min il bundan qabaq Afrikanın şimalında, daha dəqiq desək, indiki İraqın və Efiopiyanın ərazilərində analoji genin daşıyıcıları olmuşdur və bu xəstəlik onlardan yayılmışdır. Bu elmdə ermənilərin Şimali Afrikadan gəlmə olduqları iddialarını da gündəmə gətirmişdir. Bundan başqa 1982-ci ildə nəşr olunmuş Böyük Tibb Ensiklopediyasında sözügedən xəstəliyə aid "Erməni xəstəliyi" adlı məqalə həsr olunmuşdur

[112] http://www.nadir-ahmedov.com/28.html

Uzun müddət tədqiqatlardansonra, 1954-cü ildə Beyrut Tibb Fakültəsində çalışan amerikalı həkim Rieman da "erməni xəstəliyi" adını qəbul edir və amerikalı həkim bu xəstəliyin yəhudi və erməni xalqlarına xüsusi bağlı olduğunu öz araşdırmalarında iddia edir. [113]

Tibb elmi artıq "erməni xəstəliyi"nin irsən keçdiyini də sübuta yetirib. Məlum olub ki, ermənilər bu xəstəliyi daxildə keçirir. Bu xəstəlik özünü qızdırma, qarın ağrısı, sinə ağrısı, oynaq ağrıları ilə büruzə verir və ağrılar 48 saatadək davam edir. Türkiyə Gülhanə Tibb Akademiyasında aparılan araşdırmalara görə, bəzən bu qarın ağrısı akut appendisit ilə qarışaraq çox şiddətli səviyyəyə çatır. Maraqlısı odur ki, Türkiyədə və Avropada bu xəstələrin bir qismində appendisit əməliyyatı aparılsa da xəstələrin qarın ağrısı keçməyib. Xəstəlik həm ata, həm də ana xətti üzrə keçir. Yəni ana və ya atanın hansı birində "erməni xəstəliyi" olursa, övlada ötürülür. Bu səbəbdən də digər millətlərlə ailə qurmağa daha çox meyilli olan erməni qadınlar bu xəstəliyi özləri ilə başqa millətlərə daşıyıblar. Görünür, "erməni xəstəliyi"nə bu gün daha sıx şəkildə Aralıq və Qara dəniz sahilində yaşayan insanlarda təsadüf olunmasının bir səbəbi də budur.

Türkiyəli həkimlərin apardığı araşdırmalar zamanı o da məlum olub ki, Türkiyədə bu xəstəliyə tutulan şəxslərin əksəriyyətini ermənilər təşkil edir. Türk mənşəli xəstələrdən bəzilərinin də ailələrində ermənilərin olduğu təsbit edilib.

Amerikalı araşdırmaçılar isə "erməni xəstəliyi"nin başqa sirlərini də açmağa nail olublar. İnternetdə yer almış araşdırmalara görə, "erməni xəstəliyi"ni daşıyan insanlarda hiyləgərlik, qana hərislik, qəddarlıq və sadizm kimi xarakterlər formalaşır. Amerikalı alimlərin Livanda apardığı araşdırmalar zamanı təxminən 7 ermənidən birinin "Hiyləgər–Resessıv" genini daşıdığı müəyyənləşib. Yenə eyni araşdırmalara görə, ermənilər bu genlərin sayına görə yəhudiləri 3 dəfə qabaqlayırlar.

Rusiyada nəşr edilən "Psixologiya və pedaqogika üzrə ensiklopedik lüğət"-də yazılır: "Aralıq dənizi ailə qızdırması dövri xəstəlik kimi erməni xəstəliyini adlandırmaq olar. Bu irsi xəstəlik 40°C qızdırmaya qədər peritonitlə səciyyələnən bir növdür".

Adından göründüyü kimi bu xəstəlik ermənilərdə və Aralıq dənizi sahilində yaşayan insanlarda daha cox təsadüf edir.

Bildiyimiz kimi tarixən ermənilər qəddarlıqla, işgəncələrlə, özlərinə məxsus hərəkətlərlə insan öldürməkdən həzz alan tayfadır.onların hərəkətlərinə hazir ki.dövrdə də, keçmişdə isə o dövrün tarixçilərinin yazılarında da rast gəlinir. Sübut olunmuşdur ki, 100 illər boyu eyni hərəkətin təkrarlanması həmin canlının genetik koduna keçir və ondan sonrakı nəsildə refleks olaraq meydana cıxır.Həmçinin zərərli vərdişlər də uzun muddət təkraralanarsa gende mutasiyala səbəb olur və bu mutasiyaların hansı gendə olmağından asılı olaraq müxtəlif əlamatlərlə özünü göstərir.Tayfa daxili evlenmələr isə bu genlərin

[113] Rəşad Süleymanov Hiyləgərlik, qana hərislik, qəddarlıq və sadizm... http://news.lent.az/news/39590

yayılmasına,dominant hala keçməsinə səbəb olur.Ermənilərin quldurluqla və nökərliklə məşğul olan köçəri tayfa olduqları üçün onların uzun müddət tayfadan kənar biriləri ilə ailə qurmaq imkanları olmamışdır.Təbii ki,belə bir tayfa ilə hec kim yaxın olmaq istəməz.Onların tayfadaxili evlilikləri bu xəstələyin onlarda yayılmasına səbəb olmuşdur. Məhz onlar bu geni daha çox daşıqları üçün xəstəlik onların adı ilə bağlıdır.[114]

Xəstəliyin ilkin təşhisi 5-15 yaşlı uşaqlarda ,bəzən hətta südəmər dövr körpələrdə də rast gəlinir.Əsasən rast gəlinən böyrək amilioduzu olsa da kəskin plevrit , artrit,(adətən dirsək ,diz oynaqları) kimi kliniki göstərişlərə də rast gəlinməkdədir. Bunlarda ən az rast gəlinəni perikarditdir.

Xəstədə qəflətən kəkin halsızlıq,oynaqlarda möhkəm agrılar,qusma,ishal.yüksək temperatur,arıqlama və ən əsası qarında kəskin dözülməz ağrılar olur.Bu simptomlar xəstədə tutmalar şəklində olur,tutmalar arası fasilə 24-48 saat çəkir.Həmin əlamətlərlə xəstəxanaya gətirilmiş xəstələrdə ilk öncə təbii ki,peritonit və ya hansısa iltihabi dəyişikliklərin olması düşünülür. Qanın ümumi müayinəsi zamanı iltihaba uyğun dəyişikliklər olur:qanda leykositlərin sayı artir,C reaktiv zülal artır,eritrositlərin çökmə sürəti artir və s.Amma müayinə zamanı simptomlardan başqa peritonitə və hansısa iltihaba səbəb olacaq faktor tapılmır.Bu "erməni xəstəliyi"inə şübhə yaradacaq ilk amildir.

Kəskin simptomlar.

Peritonit-90 % hallarda xəstəlik temperaturla yanaşı qarında kəskin ağrılarla başlayır.Qarında sərbəst mayenin olması da səhvən Appendesit düşüncəsi yaradır.Ancaq appendektomiyadan sonra da xəstələrin vəziyyəti yüngülləşmir.

Pelvik tutmalar-daha cox qadın xəstələrdə baş verir.Atak menesturasiyadan bir neçə gün əvvəl və ya bir neçə gün sonra başlayır.Menesturasiya ilə əlaqədar ağrılar daha da şiddətlənir.Hormon müalicəsi,hamiləlik və süd vermə zamanı tutmaların azalması bu xəstəlik üçün xarakterikdir.

Plevrik tutmalar-25-50% hallarda plevrit əlamətləri ilə özünü göstərir.Tək tərəfli plevral ağrı,həmin nahiyədə çiyin əzələlərində ağrı,plevranın sürtünmə küyünün eşidilməsi,neytrofillərlə zəngin plevral mayenin olması xarakterikdir.Daha cox erməni əsilli insanlarda rast gəlinir.

Dəridə qızartı-Ən xarakterik əlamatlərdəndi.Əsasən topuq nahiyəsində ödemli,isti,sərhədləri aydın seçilən eritema görünür.Ayaqüstə durma,dar ayaqqabı geyinmə eritemanın dahada artmasına səbəb olur. Bununla yanaşı mialgiya,ayaqlarda yorğunluq hissi olur.1-3 gün dincəldikdən sonra əlamətlər keçir. Uzanmış febril mialgiyalar 4-6 həftə çəkə bilər.Tutmalar zamanı qanda

---

[114] В. В. Петровский: Большая Медицинская Энциклопедия, Издательство «Советская Энциклопедия», Третье издание, Том 19, с.67, столб 181, Москва, 1982 год

əzələ fermentlərinin mənfi olması,steroid müalicəsindən sonra ağrıların keçməsi bir daha «Erməni xəsyəliyi» şübhəsini yaradır.

Bundan əlavə cinsiyyət orqanlarında ağrı,aseptik meningit,qlomerulonefrit görülə bilər.[115]

Xroniki simptomlara mexaniki bağırsaq keçməzliyi, xronik artrit, ishal, malabsorbsiya əlamətləri, hepatomeqaliy, splenomeqaliya aiddir. İshal və malabsorbsiya əlamətləri amiloidozla əlaqədardır.

Laborator göstəriciləri izləmək xəstəliyi daha da dəqiqləşdirməkdə vacibdir.Çünki tutmalar zamanı yaranan patoloji götəricilərin tutmalar arası normal hududlarda olması «erməni xəstəliyi» üçün çox xarakterikdir. Ataklar zamanı qanda iltihabi dəyişiklər; EÇS, CRP, Fibrinogen, plazma amiloid protein, haptoqlobulin, alfa 2- qlobulin,leykositlər artır, keçici olaraq mikrohematuriya, albuminuriya görülür.

Amiloidoz-amiloidoz serum amiloid A-ın parçalanma məhsuludur və daha cox böyrəkləri zədələyir.Amiloidoza risk faktorları aşağıdakılardır;

Tez-tez artrit tutmaları

Kişi xəstə

Gec diaqnoz

M694 geninin olması

Genetik analiz;

Bəzən cərrah bele xəstənə appendisit diaqnozu qoyur və əməliyyat edir(Appendektomiya). Amma əməliyyatdan sonra xəstə də əlamətlər keçmir.İkinci amil isə tutmalar arasi fasilədə xəstəni yenidən müayinədən keçirsək,24 saat əvvəl qanda iltihaba xas dəyişiklərin normaya düşməsidir.1992-ci ildə bu xəstəlik daha da geniş araşdırılmağa başlanmışdır ve yuxarıdakı simptomlarla müraciət edən xəstələrin genlərində mutasiya aşkar olunmuşdur.Bu genə MEFV (pyrin) adı verilmişdir.Təsadufi deyil ki,belə xəstələrlə söhbət əsnasında onların valideynlərinin və ya yaxın qohumlarında da bu əlamətlərinin olmasını və həmin səbəbdən öldüklərini qeyd edirlər.Xəstənin ölümə səbəb kəskin böyrək çatışmazlığı olur.

Xəstəliyin müalicəsi ancaq simptomatik aparılır-xəstədə olan əlamamətlərin aradan qaldırılması.Müalicəsində daha çox Kolxisin preparatından istifadə edilir.Bu preparatın istifadəsi zamanı həm tutmaların sayı azalir,həmdə tutmalar zamanı ağrılar güclü olmur.

Bu xəstəlik əvvəllər özünü 4 klinik formada – qarın, döş, oynaq ağrıları və qızdırma şəklində göstərirdisə, sonuncu yüzillikdə bu xəstəliyin 5-ci – ruhi-əsəb forması da üzə çıxmışdı. Tarixi «Erməni xəstəliyinin» bu millətin genlərində

[115] Qənbərli T.T. Bakı Sağlamlıq Mərkəzi,Terapiya şöbəsinin həkim-rezidenti «Erməni Xəstəliyi» və ya «Ailəvi Ağdəniz Qızdırması» xəstəliyi http://www.bsm.az/?p=535

mutasiya etməsi – bu növ xəstəliyə keçməsi, sözsüz ki, «Daşnaksutyun» partiyasının yaranması və onun erməni xalqının həyatında oynadığı mənfur rolun nəticəsi kimi özünü göstərir. Bu forma daşnak isteriyası kimi xarakterizə olunur. 5-ci forma «Erməni xəstəliyinin» ən təhlükəlisidir. Əsas klinik əlamətləri patoloji yalançılıq, özünə vurğunluq ideyaları, təqibetmə sayıqlaması, imperativ sayıqlamalar, «Erməni sadizmi», məkr və hiyləyə aludəçilik, avantüristlik, təhlükəli və fitnəkar həmlələrə meyillik, dolanbac hərəkətlərə vurğunluq şəklində özünü büruzə verir.

Xəstəliyin adı rəsmi olaraq FMF (Familial Mediterranean Fever)-Ailəvi Aralıq dənizi qızdırmasıdır.Rast gəlinmə sıxlığı əsasən Aralıq dənizi (Qara dəniz bölgəsi də daxil) ətrafı məskunlaşan xalqlarda (daha çox türk,şimali Afrika xalqları ,ərəb , israil və erməni xalqlarında) görülməkdədir.Belə ki,hər 100 nəfərdən 16-da və ya 5 nəfərdən birində FMF xəstəliyi müşahidə olunmaqdadır.Türkiyədə bu xəstəliyin daşıyıcılıq nisbəti çox yüksəkdir ,təxminən 10-20 %-dir.Bütün dünyada isə 150000 FMF xəstəsinin olduğu fərz edilməkdədir. Müqayisə üçün ölkəmizdə olan genetik labaratoriyaların birində olduq.Bir il ərzində məhz FMF analizi üçün müraciət edən xəstələrin statistikasında maraqlı rəqəm var idi. Laboratoriyaya məhz bu xəstəliklə bağlı müraciət edən 53 xəstədən 17–si kişi ,18- qadın ,18 isə uşaq olmuşdur.Uşaqlardan ən böyüyünün 14 ən balacasının isə 3 yaşı var.Bu ölkədə olan bir neçə genetik labaratoriyadan yalnız birinin bir il üçün təqdim etdiyi yekun nəticə idi. Nəzərə alsaq ki, ölkədəki labaratoriyalardan başqa ölkə xaricinə də analiz üçün qan gedir onda bu rəqəmləri bir neçə dəfə artırmaq olar.[116]

Aparılan qısa araşdırma nəticəsində xəstəliyin MEFV genində kodlaşdırılan Purin zülalının mutasiya nəticəsində qeyri düzgün sintez olması əsasən böyrəkdə amiloidin çöküntüsü ilə nəticələnir.Amiloidə bəzən MBY-da,dalaqda, ürəkdə,öd kisəsində də rast gəlmək olur. Xəstəliyin yeni mutasiyaları tapıldıqca yayılma arealı da genişlənir. Belə ki , kubalılar , belçikalılar, ruslar,yunanlar, italyanlar ,bolqarlar və nəhayət amerikalılarda da bu xəstəlik müşahidə olunmaqdadır. [117]

Ermənistan Milli Səhiyyə İnstitutu bildirib ki, bu, 2012-ci ildə aşkarlanan yeni xəstələrin sayına (626) baxanda 9 nəfər çoxdur. Qurumun məlumatına görə, 2013-cü ildə bu xəstəliyi aşkarlananların 383-ü yaşlı adamlar, qalanı isə uşaqlardır. Erməni xəstəliyi irsi keçən xəstəlikdir, mədədə ağır sancılarla özünü göstərir. Əsasən ermənilərdə, müəyyən qədər yəhudilərdə (sefardlarda) və ərəblərdə müşahidə edilir. Yalnız 6% xəstə başqa millətlərə aidddir. [118]

---

[116] Warrell, David A.; Cox, Timothy M.; Firth, John D.; Benz, Edward J. (2005) (İngiliz). Oxford Textbook of Medicine. Oxford University Press. s. 159. ISBN 0-19-856978-5, ISBN 978-0-19-856978-7. "The disorder is also known as recurrent polyserositis, periodic disease, Armenian disease."
[117] Армянская периодическая болезнь http://husisapail.narod.ru/bolezn.htm
[118] http://www.anspress.com/heyat-terzi/19-05-2014/statistika-ermeni-xesteliyi-ilden-ile-guclenir

Резюме: Периодическая болезнь (или армянская болезнь, или наследственный семейный амилоидоз без невропатии, или средиземноморская семейная лихорадка, другие названия: пароксизмальный синдром Джэйнуэя — Мозенталя, периодический перитонит, синдром Рейманна, болезнь Сигала — Маму) — сравнительно редкое генетически обусловленное наследственное заболевание, проявляющееся периодически рецидивирующим серозитом и относительно частым развитием амилоидоза. Встречается преимущественно у представителей народностей, предки которых жили в странах на территории Средиземноморского бассейна (вне зависимости от места их нынешнего проживания), особенно у армяни лишь в 6 % случаев у лиц прочих национальностей.

Zeynəddin Şabanov

GENOSİD BƏŞƏRİ CİNAYƏT KİMİ

İnkişaf edən cəmiyyətdə heç də həmişə tərəqqipərvər hadisə və proseslər baş vermir. Çox təəssüf ki, insanlar daşıdıqları nəcib keyfiyyətlərdən uzaqlaşaraq cəmiyyətə sarsıdıcı zərbələr vururlar. Şəhərlər, kəndlər dağıdılır, mədəniyyət abidələri məhv edilir, ölkələr viran qalır, insanlar öldürülür. Bütün bunların təməlində maraqlar, mənafelər, ayrı-seçkilik, dözümsüzlük durur. Ən dəhşətlisi və faciəlisi isə xalqların, insan qruplarının kütləvi şəkildə məhv edilməsidir ki, bunu genosid adlandırırlar.

Genosidə münasibət birmənalı olmamış, mənbələrdə müxtəlif yanaşmaların şahidi oluruq. 1944-cü ilə qədər "soyqırım" anlayışı ictimaiyyətə bəlli olmamışdır. Bu xüsusi termin hər hansı insan qrupuna qarşı onların məhv edilməsi məqsədilə törədilən cinayət əməllərini ifadə edir. İlk dəfə 1944-cü ildə ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyində müşavir vəzifəsində çalışan yəhudi mənşəli polşalı hüquqşünas Rafael Lemkin Vaşinqtonda nəşr etdiyi "İşğal olunmuş Avropada faşist idarəetməsi" kitabında yəhudilərin faşistlər tərəfindən kütləvi məhv edilməsi siyasətini ifadə edən yeni termin işlətdi. O, yunan dilində genos – «nəsil, kök, soy» sözü ilə latın dilindən caedo – «öldürürəm» sözlərinin birləşməsindən «genosid» (soyqırımı) terminini təklif etdi.O yazır: "Kütləvi qətl hər hansı bir fenomen üçün adekvat ola bilərmi? Biz hesab edirik ki, xeyr. Əgər o, cinayətin motivi ilə uyğunlaşmırsa, xüsusən də motiv irqi, milli və ya dini zəmindən irəli gəlirsə, bu, adekvat hesab oluna bilməz. Bir millətin, habelə onun mədəni simasının məhvinə yönələn hərəkətlər indiyə qədər xüsusiləşdirilərək adlandırılmışdır. Əgər qeyd edilən hərəkətlər bioloji məhvlə uyğunlaşmırsa,

adekvat görünmür. Digər mənada bu anlayış, əsasən, vətəndaşlıqdan məhrum etməni xarakterizə etmək, onu ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bir çox müəlliflər ümumi anlayışdan istifadə etmək əvəzinə, irqlərin və millətlərin məhv edilməsini onların yalnız bəzi funksional cəhəti ilə uyğunlaşan anlayışlarla adlandırmağa üstünlük verirlər". (Raphael Lemkin. Genocide. American Scholar, Volume 15, no. 2, April 1946, p. 227-230). Hüquqi konsepsiya olaraq "soyqırımı" termini təklif edən Lemkin onu belə əsaslandırırdı ki, soyqırımı – müəyyən insan qruplarının mövcudluğunun vacib əsaslarını məhv etməyə yönəlmiş müxtəlif cinayətkar hərəkətlərin koordinasiya olunmuş, planlı şəkildə həyata keçirilməsidir (Nizami Səfərov, Adil Vəliyev. Azərbaycan xalqına qarşı aparılan soyqırım cinayətinə beynəlxalq hüquqi-siyasi qiymətin verilməsi zamanın hökmüdür. Xalq qəzeti, 2017).

Ümumiyyətlə, genosid etnik, dini, irqi, milli qrupun dövlət yaxud başqa qrup tərəfindən tam yaxud qismən məhv edilməsidir. Belə ki, tədqiqatçıların fikrincə, qruplara müxtəlif üsullarla zərbələr vurula bilər. Bu fərqlərə görə, insanların qətlinə yönəlmiş siyasətləri genosid, demosid, ekosid, ekonosid, politisid, gendersid, onnosid və s. adlandırırlar. Bir qrupun məhv edilməsi genosid adlanırsa, bir xalqın məhvi demosid, insanların yaşam tərzini ağır-laşdırmaqla, iqtisadiyyatına zərbə vurmaqla onları məhvə sürükləmək ekonosid, suyu, havanı, torpağı çirkləndirməklə yavaş-yavaş məhv etmək ekosid, ideoloji və siyasi maraqlara görə görə deportasiyalar, repressiyalar politisid, qadınların strelizə edilməsi, doğumların qarşısının alınması, uşaqların bir cinsdən digərinə keçirilməsi gendersid adlandırılır. Onnosid isə bütünlükdə cəmiyyətin məhvinə yönəlmiş hərəkətlərdir. Bu barədə həm Qərb mənbələrində, həm də Azərbaycan mənbələrində (Natiq Abdullayev, Şahin Rüstəmov, Rəna Mirzəzadə) maraqlı fikirlər öz ifadəsini tapmışdır. Təəssüf ki, müasirləşən yeniləşən, humanistləşən dünyada hələ də genosid, terror aktları törədilməkdədir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda, Naxçıvanda, əsrin sonunda Xocalıda, Ağdabanda, beynəlxalq aləmdə, keçmiş Yuqoslaviyada, ərəb dünyasında, Myanmada müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən genosid aktlarına mədəni və sivil cəmiyyətlər tərəfindən hələ də lazımi qiymət verilməyib.

"Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiya (SCQACK)1948-ci ilin 9 dekabrında BMT Baş Assambleyasında qəbul olunmuş və 1951-ci il 12 yanvarda (Qətnamə 260(III)) qüvvəyə minmişdir. 20 ölkə üzv olduqdan sonra Konvensiya qüvvəyə minmiş və 1951-ci il 12 yanvarda beynəlxalq hüquqi qüvvəsi aldı. Buna baxmayaraq, həmin dövrdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvündən yalnız 2-si razılaşmaya (Fransa və Çin Respublikası (Tayvan)) tərəfdar olduğundan 40 il Konvensiya tam gücü ilə fəaliyyət göstərə bilməmişdir. SCQACK Sovet İttifaqı tərəfindən 1954-cü ildə, Birləşmiş Krallıq tərəfindən 1970-ci ildə, Çin Xalq Respublikası tərəfindən 1983-cü ildə (1971-ci ildə Tayvan Çin Respublikasını BMT TŞ-də əvəz etmişdir) və Birləşmiş Ştatlar tərəfindən 1988-ci ildə ratifikasiya edilmişdir.

Buna görə də soyqırım cinayəti üzrə beynəlxalq hüquq yalnız 1990-cı illərdə işə düşmüşdür (R.Mirzəzadə. Soyqırım və genosid cinayətinə beynəlxalq hüquqi və siyasi baxış).
N. Rozanski qeyd edir ki, SCQACK siyasi qrupların məhvini nəzərdə tutmur, çünki bu məsələ vaxtilə Stalinin təzyiqi ilə mətndən çıxarılmışdır. Lakin 1946-cı il 11 dekabr tarixli Birləşmiş Millətlər Baş Assambleyasında yekdilliklə qəbul edilən "irqi, dini, siyasi və digər qrupların qismən və ya tamamilə məhv edilməsi" ni qadağan edən 96 saylı Qətnaməsi BMT-nin orijinal qərarı siyasi razılıq olan SCQACK-nın qərarından daha legitimdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1996-cı il mayın 31-də "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiyaya qoşulmaq haqqında qanun qəbul etmişdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 103 və 104-cü maddələri soyqırımı və ona təhrik etməni qadağan edir.

ABŞ alimi Adam Cons özünün "Genosid: ətraflı giriş" kitabında izah edir ki, tarix boyu insanlar başqa qrupları, xalqları yad, özgə kimi görüblər. Buna görə də onlara qarşı ikrah hissi oyanıb. A.Cons kitabda genosid haqqında ətraflı biliklər ortaya qoyur. Frenk Çok və Kurt Conasson isə "Genosidin tarixi və sosiologiyası" əsərində genosidin səbəbləri və tarixdə baş vermiş genosid aktlarını təhlil etmişlər, fərqli baxışlar sərgiləmişlər. Onlar genosidin səbəbini maraq və mənafelərdə axtarırlar.

Devid Stannard özünün "Amerika holokostu" əsərində yazır ki, 1490-cı ildən Xristofor Kolumb Amerikaya ayaq basandan Qərb yarımkürəsinin yerli əhalisi birbaşa səbəb kimi əsasən xəstəliklərə görə azalaraq 100 milyondan 1,8 milyona düşmüşdür. Yalnız Braziliyada yerli əhali kolumbaqədərki dövrdə olan 3 milyon nəfərdən 300 min nəfərədək azalmışdır. Onun fikrincə, Amerikanın yerli əhalisinin məhvi avropalılar və onların varisləri tərəfindən "soyqırım zənciri"ndə dünya tarixinin ən kütləvi soyqırım aktıdır(wikipedia.org/wiki).

R.C.Rammel də 1997-ci ildə çap olunmuş "Demosid statistikaları: 1900-cü ildən bəri genosid və kütləvi qətllər" kitabında bir sıra ölkələrdə həyata keçirilən genosid aktları haqqında məlumat verir. Onun yazdığına görə, 1870-ci ildə Argentina hökuməti minlərlə insanın qətlinə səbəb olan soyqırım həyata keçirmişdir. Həmin kitabda bildirilir ki, Avstraliyada 19-cu əsrin əvvəllərində indiki Tasmaniya adasında Britaniya kolonistləri ilə Tasmaniya yerliləri arasında Qara Müharibə olmuşdur. Xəstəliklər və digər faktlarla birlikdə konflikt Tasmaniyanın yerli əhalisinə dağıdıcı təsir etmiş və Tasmaniyanın aborigen əhalisi tamamilə qırılmışdır (Leo Kuper. Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century. New Haven, Yale University Press, 1981).

Dünyada özünü mədəni millət kimi tanıdan fransızların da "əli az qana batmayıb". Belə ki, Francada dəhşətli dini və məzhəb ayrı-seçkiliyi əsasında həyata keçirilən "Varfolomey gecəsi"nin qurbanlarının sayı barədə də müxtəlif fikirlər vardır. Bu dəhşətli hadisə 1572-ci il avqustun 24-ü gecə baş versə də bir həftə davam etmişdir. Belə hesab edilir ki, paytaxt Parisdə təqribən üç min,

bütün Fransada isə 50 min arasında protestant qətl edilmişdir. Taleyin istehzasına bax ki, həmin dövrdə Fransada baş vermiş qətliam katolik dünyasında rəğbətlə qarşılanmış, Roma Papası XIII Qriqori bu faciəni alqışlamış, Vatikanda atəşfəşanlıq keçirilmiş və medal təsis edilməsini əmr etmişdir. Yalnız 425 il keçdikdən sonra, yəni 1997-ci ildə Roma Papası II İoann Pavel rəsmi şəkildə Varfolomey qətliamını qınamışdır.

1986-cı ildə Reynald Seşer "Fransız genosidi: Vandeya" adlı kitabında Fransa İnqilabı dövründə antiklerikal Fransa hökuməti əleyhinə daha çox katolik üsyanı kimi tanınan Vandeya üsyanı zamanı (1793-1796) Fransa respublika hökumətinin fəaliyyətini ilk müasir soyqırım adlandırmışdı.

Kaliforniya Universitetindən Timoti Taket qeyd edir ki, Vandeya, tərəflərin hər ikisinin – faktiki üsyançıların özlərinin təşəbbüsü ilə törədilmiş sonsuz dəhşətlərlə dolu faciəvi vətəndaş müharibəsi idi. Pyer Şoun isə bunu "ideoloji soyqırım" adlandırmışdır. Soyqırım öyrənilməsi sahəsində ixtisaslaşmış tarixçi Mark Leven Vandeyanı "müasir soyqırımların arxetipi" hesab edir. Digər alimlərdən Frenk Çok, Kurt Conasson, R.C.Rammel, Jan Tulard və Entoni Ceyms Vandeyadakı bu kütləvi qırğını soyqırım hesab edirlər.

Fransız tədqiqatçısı Stefan Kurtua 1795-ci il hadisələrini Vandeya əhalisinə qarşı demosid adlandırıdı. Seşer isə 1991-ci ildə çap olunmuş "Yəhudilər və vandeyalılar: bir genosiddən digərinə" nəşrində royalist vandeyalıların taleyini nasist Almaniyasındakı yəhudilərin taleyi ilə müqayisə etmişdir. Fransanın 1954-1962-ci illərdə Əlcəzairdə həyata keçirdiyi qətliamda isə ölənlərin sayının 1 milyondan çox olduğunu qaeyd edirlər. 1904-07-ci illərdə Cənub-Qərbi Afrikada Herero və Namaqua (indiki Namibiya) soyqırımı dövlət tərəfindən təşkil olunmuş ilk soyqırım idi. Herero həmçinin 20-ci əsrdə soyqırıma məruz qalan ilk etnik qrup olub. Alman generalı Lotar fon Trotanın başçılıq etdiyi ordu hissələri bütün Herero əhalisinin 80%-i, Nama əhalisinin isə 50%-i öldürmüşdür. Ümumilikdə 10.000 nama ilə birlikdə 24 mindən 100 minədək herero həlak olmuşdur(wikipedia.org/wiki).

1947-ci ildə Hindistanın bölüşdürülməsi zamanı milyonlarla müsəlman,hindli, sikh yeni formalaşdırılmış sərhəddin yanlış tərəfində qaldılar.Ümumi ölü sayı 500 000-dən 1 milyona qədər hesablanır. 7 milyon müsəlman Pakistana, təxminən eyni qədər də sikh və hindli də Hindistana köçmüşdü. Vəhşilik Pəncabın sıx məskunlaşmış düzənliklərində xüsusən dəhşətli olmuşdur. Köçürülmələr zamanı on minlərlə insan məşəqqətlərə dözməyərək həlak olmuşdu.

Tədqiqatçılar II Dünya Müharibəsindən sonra həmin müharibə zamanı digər xalqlara və millətlərə qarşı amansızcasına genosid siyasətini həyata keçirən almanlara qarşı eyni siyasət həyata keçirildiyini yazırlar. Belə ki, həmin dövrdə 12 milyon, bəzi araşdırmaşılara görə, 14 milyon və daha çox alman birbaşa deportasiya edilmişdir. Bu müasir tarixdə bir etnik qrupun ən böyük köçürülməsi və ya yerdəyişməsi və müharibədən sonrakı Mərkəzi və Şərqi Avropada ən geniş yerdəyişmədir (ümumilikdə 20 milyon adam yerini dəyişib).

Zorakılıq aktları ilə yanaşı aclıqdan və xəstəlikdən ölən almanların sayı 500 mindən 2 milyona qədər dəyişir. Xeyli alman əhali ölüm və əmək düşərgələrinə göndərilmişdi. R.C.Rammel hesablayıb ki, Polşada 1 585 000, Çexoslovakiyada 197 000 alman öldürülüb. Bu hadisələr adətən əhali transferi və ya etnik təmizləmə kimi təsnif olunur.

"Filippində ABŞ-ın qısa tarixi" əsərindən görünür ki, 1899-1902-ci illər Filippin-ABŞ müharibəsi və Sakit okean kampaniyası zamanı Birləşmiş Ştatlar tərəfindən başladılmış özünün Sakit okean proqramının tərkib hissəsi olan, bir milyondan çox filippinlinin həyatı bahasına başa gəldiyi iddia olunan əməliyyatlar təşkil edilmiş soyqırımdır. Con M. Geytsin "Filippində müharibə qurbanları" əsərinə görə, Filippində bütün ölənlərin sayı 1,4 milyondan çoxdur.

Böyük Britaniya XVII əsrin ortalarında Yeni Model Ordunu İrlandiyaya göndərdi. Oliver Kromvelin başçılığı ilə yaradılan, sonra digər parlament generallarının komandanlığına keçən Yeni Model Ordu burada etnik təmizləmə aktını həyata keçirdi. Bu siyasət Kromveli simvolizə edən "Cəhənnəmə və ya Konnauta" deyimi ilə ifadə edildi və tarixçilər tərəfindən soyqırım olmasa da, etnik təmizləmə kimi xarakterizə olundu. Böyük irland aclığı illərində İrlandiya yalnız öz 9 milyonluq əhalisini yox, 18 milyon əhaliyə kifayət edəcək qədər ərzaq, kətan, yun istehsal edirdi. Bu baxımdan tarixçilər hesab edirlər ki, aclıq süni olub və yemək qıtlığına əsaslanmayıb, əksinə Britaniya hökuməti irland məhsulunun ixracını təşkil etmək üçün limanları bağlamadı. Con Mitçelin dediyi kimi "Tanrı kartof zərərvericilərini göndərdi, ingilislər isə aclıq yaratdılar"(wikipedia.org/wiki).

İllinoys Universitetinin beynəlxalq hüquq üzrə professoru Frensis A. Boyl 1996-cı il 2 mayda Nyu-Cersi Holokost Təhsili üzrə Komissiyasına rəyində göstərib ki, hökumət zorakılığı SCQACK-nın 2-ci maddəsinin a, b və c bəndlərini pozaraq soyqırım törədib. O qeyd edir ki, "Aydındır ki, İrlandiya kartof aclığı dövründə – 1845-1850-ci illərdə Britaniya hökuməti İrlandiyada ümumi olaraq irland xalqı adlandırılan milli, etnik və irqi qrupun bir hissəsinin məhvinə yönəlmiş böyük aclıq siyasətini həyata keçirmişdir." Hüquq professoru Çarlz E.Rays da 2-ci maddəyə əsaslanaraq oxşar rəy vermişdir ki, hökumət soyqırım törədib. İrlandiya tarixçisi Kormak O'Qrada hesab edir ki, 19-cu əsrin əvvəllərində zəifləmiş 8-9 milyonluq irland xalqı aclıq zamanı emiqrasiya və aclıqdan 4 milyona düşmüşdür.

Soyqırım üzrə tədqiqatçı-alim V.D.Rubinşteyn "Soyqırım" kitabında Kormakla razılaşlaşdığını yazır.

Rusiya çar imperiyası təxminən 100 il Şimali Qafqazın şimal-qərbində çərkəzlərə qarşı onların Qara dəniz sahilindəki daimi mövqelərini ələ keçirmək üçün mübarizə aparıb. Bir çox tarixçilər kimi Antero Leytzinger ilkin olaraq "Turkistan News"da nəşr olunmuş "Çərkəz soyqırımı"adlı məqaləsində yazırdı ki, bu soyqırım 19-cu əsrdə çar Rusiyası tərəfindən çərkəzlərə qarşı törədilmiş, demək olar ki, tamamilə unudulmuş və 19-cu əsrin ən böyük soyqırımı olmuşdur. Təxminən 1-1,5 milyon çərkəz öldürülmüş, çarın əmri ilə müsəlman

əhalisinin əksəriyyəti (müsəlman osetinlər və kabardinlər istisna olmaqla) əsasən Osmanlı İmperiyasına deportasiya olunmuş, bu, digər 1,5 milyon çərkəzin sürgün olunmasına səbəb olmuşdur. Bu xalqın 90%-i məhv və ya deportasiya edilmişdir. Çar Rusiyası dövründə azərbaycanlılara, Orta Asiya xalqlarına və digər xalqlara qarşı belə cinayətkar hərəkətlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 1918-1920-ci illər **Birinci dünya müharibəsindən** sonra Rusiyada yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər 1917-ci ildə baş vermiş fevral və oktyabr inqilablarından sonra öz istəklərinə bolşevizm bayrağı altında nail olmağa cəhd edirlər. Bakı Soveti əksinqilabi elementlərlə mübarizə şüarı altında 1918-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq bütün Bakı quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların çıxarılması məqsədlərini güdən cinayətkar planın, reallaşdırılmasına başlayır. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında isə qanlı hadisələr zirvə nöqtəsinə çatıb. O aylarda ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşında silinməz iz qoyub. Təkcə milli mənsubiyyətinə görə minlərlə dinc azərbaycanlı məhv edilib. Ermənilər evləri yandırır, insanları diri-diri oda atırdılar. Onlar tərəfindən milli memarliq abidələri məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər və digər tikililər dağıdılır Azərbaycanlıların soyqırımı xüsusi qəddarlıqla Bakı, Şamaxı Quba, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və Azərbaycanın digər ərazilərində həyata keçirilir. Bu torpaqlarda kütləvi qaydada dinc əhali qırılmış, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri məhv edilmişdir.

1918-ci ilin mart-aprelində Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan və Lənkəranda ermənilər 30 mindən çox azərbaycanlını qətlə yetirmiş, 10 minlərlə insanı öz torpaqlarından qovmuşdur. Təkcə Bakıda 10 minə yaxın azərbaycanlı xüsusi qəddarlıqla öldürülüb, Şamaxıda 58 kənd dağıdılmış 7 min nəfər (1653 qadın, 965 uşaq) məhv edilmişdir. Quba ərazisində 122, Qarabağın dağlıq hissəsində 150, Zəngəzurda 115, İrəvan quberniyasında 211, Qars əyalətində 92 kənd yerlə yeksan olunmuş; əhali üzərində yaş və cinsə məhəl qoymadan qətliam həyata keçirilmişdir. İrəvan da - azərbaycanlıların bu tarixi şəhərində və onun ətrafında qısa zaman ərzində 88 kənd dağıdılmış, 1920 ev yandırılmış, 131 min 970 nəfər isə öldürülmüşdür.

Sovet İttifaqında 1920-ci və 1930-cu illərin əvvəllərində vətəndaş müharibəsi zamanı bolşeviklər Don kazaklarına qarşı soyqırım kampaniyası həyata keçiriblər. Ən real hesabata əsasən 1919-1920-ci illərdə 3 milyon əhalidən 300-500 mini öldürülmüş və sürgün edilmişdir. 1932-33-cü illərdə Sovet aclığı Ukraynaya, Qazaxıstana və Rusiyanın bəzi sıx məskunlaşmış regionlarına təsir etmiş, Ukraynada "Qolodomor" adlandırılmışdır. Hesablamalara görə bütün Rusiyada 10 milyon, o cümlədən Ukraynada 7 milyon, Şimali Qafqazda 1 milyon və digər bölgələrdə daha 1 milyon insan ölmüşdür.

2009-cu ildə Polşa Ukraynadan 1940-cı ildə Sovet NKVD-si tərəfindən 20 min polyak rəsmisinin öldürüldüyü, Polşanın intellektualların, rəsmilərin,

mülkədarların və başqalarının bütöv bir sinfindən məhrum edildiyi Xatın kütləvi qətliamının məqsədlərini göstərən sənədləri almışdır.

Rusiyada "Mərciməк əməliyyatı"na 1943-cü ilin 13 oktyabrında təşəbbüs göstərilmişdir – 120 000 nəfər çeçen İnquş Respublikasına körpülər tikmək üçün aparılmış, qalanlar Sibirə sürgün edilmişlər. Əksər hallarda müqavimət qırğınla qarşılanıb. Bütün Şimali Qafqazda 700 000 nəfər öldürülmüşdür. Dalxat Ediyevə görə, 724 297 nəfər, o cümlədən, əksəriyyəti – 412 548 nəfər çeçen, 96 327 nəfər inquş, 104 146 nəfər kalmık, 39 407 nəfər balkar və 71 869 nəfər qaraçay). Sibirin fövqəladə sərt mühitinə dözməyib ölənlər daha çox idi(wikipedia.org/wiki).

M. Hassan Kapar özünün "Sovet müdaxiləsi və əfqan cavabı, 1979-1982" kitabında sovet müdaxiləsini "Ölkə boyu soyqırım" adlandırır və on minlərlə əfqanın öldürüldüyünü yazır.

1994-cü ildə isə Ruandada Avropa dövlətlərinin xeyir-duası ilə 800 000-lik tutsi xalqına divan tutulmuş, insanlar vəhşicəsinə öldürülmüşlər.

Kxmer hakimiyyəti, yaxud daha formal Kampuçiya Kommunist Partiyasının rəhbəri Pol Potun rejimində 1975-1979-cu illərdə həyata keçirilən politisid və genosiddə təxminən 1,5 -3 miyon arasında kambocalı öldüyü hesablanıb.

Ümumiyyətlə, insanlıq adına yaraşmayan, bəşəriyyəti məhvə sürükləyən terror, genosid hallarına qarşı dünya ictimaiyyəti tez cavab verməli, cinayətkarlar cəzalandırılmalıdır. Bunun üçün dünya birliyi əldə olan bütün imkanlardan istifadə etməlidir.

Kitabdakılar

Akif Nağı. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində İslam Həmrəyliyi əsas amil kimi..4

Asya Əhmədova. Tədqiqatçı.

Gözü yolda qalan kəndim..7

Atilla Oral (Türkiyə). Tədqiqatçı.

Nuri Paşa Türk varlığının yükselmesi için çalışan idealist bir Türk aydını..14

Arunas Spraunyus (Litva). Politoloq.

Пытающаяся усидеть на двух геополитических «стульях» Армения и демократические ценности – сочетание несочетаемого..20

Eldar İsmailov (Rusiya). Tədqiqatçı.

Гибель Ибрагим-Халил-хана и расследование дела о его убийстве.. 25

Elmira Təhməzova. Tədqiqatçı.

QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİ HAQDA..33

Əli Abasov. Fəlsəfə elmləri doktoru.

Ermənistanın seçimi.. 35

Əlibəy Məmmədov (Yaponiya). Konfliktoloq.

Yaponiya elm dünyasında Azərbaycana maraq,.. 38

Fəridə Bağırova. Tədqiqatçı.

Перспективы развития карабахского конфликта.. 48

Firuzə Əliyeva. Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

Qarabağ müharibəsi və milli tarixi yaddaşımız.. 51

Firdovsiyyə Əhmədova. **Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.**

100 YAŞLI TƏHQİQAT İŞİ: TARİX NƏ DEYİR?.. 54

Gintaras Visoskas (Litva). Jurnalist.

Армения – агент влияния России на Западе...60

Gintaras Visoskas (Litva). Jurnalist.

Осторожно – новые интриги армянских лоббистов.. 64

Halil Bal (Türkiyə). Tarix elmləri doktoru.

Azerbaycan Milli Ordusunun Kurulması Çalışmaları.................................68

Havva Məmmədova. Tarix elmləri doktoru.

Qarabağ General Qubernatorluğunun erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi (Xosrov bəy Sultanovun 15-16-17 fevral müşavirəsi)..................................72

Həcər Abdallı. Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

Ermənilərin türklərə qarşı törətdikləri soyqırımının tarixi mərhələləri...82

Həcər Verdiyeva. Tarix elmləri doktoru.

Erməni terroru kürdlərə qarşı...89

İsmayıl Musa. Tarix elmləri doktoru.

“Madrid sənədi – prinsipləri”: baxışlar və problemlər.. 93

İlqar Niftəliyev. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

«Армянская область» (1828-1840) : история несостоявшегося проекта..105

İlqar Niftəliyev. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

О происхождение названия «Восточная Армения» и заселения её армянами...110

Kərim Şükürov. Tarix elmləri doktoru.

AZƏRBAYCANLILARIN ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMLARINA QARŞI MÜQAVİMƏT HƏRƏKATI: problemləri və dərsləri...112

Qasım Hacıyev. Tarix elmləri doktoru.

Rusiyanın Şərq siyasətində Azərbaycan maraqları və Qarabağ regionun taleyi.. 119

Leonas Yurşa (Litva). Politoloq.

Армения: выходцы уже похоронили президента Сержа Саргсяна...124

Leonas Yurşa (Litva). Politoloq.

Кто самый виноватый в сегодняшнем геноциде армянского народа – Кочарян или Саргсян?...134

Mehdi Nalbəndi (İran). Tədqiqatçı.

Dünya Müqavimət Poeziyasında "Qarabağ Müqavimət Şeri"nə ötmə baxış.. 146

Nərmin Xanməmmədova. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ QAÇQINLAR PROBLEMİ: HÜQUQİ SƏNƏDLƏR VƏ ONLARIN TƏHLİLİ.. 150

Oleq Kuznetsov (Rusiya). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

ОСМЫСЛЯЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ...155

Ömer Turan (Türkiyə). Tarix elmləri doktoru.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİLERİN RUSLARA HİZMETLERİ...174

Rafiq Səfərov. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

Автограф Наджаф-бея Везирова в книге о Ireванском ханстве Поездка в Тифлис – участие в конференции...182

Rəsmiyyə Rzalı-Qarayeva. Tədqiqatçı.

Güzəşt edilən torpaqların geri qaytarılmasına dair...191

Sevinc Əliyeva. Tarix elmləri doktoru.

Министр иностранных дел Горской Республики Гейдар Баммат: отношение к армянам и Азербайджанской Демократической республике..195

Şamil Mehdi. İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru.

Qərb ya Şərq-düzgün seçim qarşısında..207

Tofiq Həsənov. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

Azərbaycanın Xəzər sahili ərazilərində siyasi vəziyyət (may 1918-aprel 1920-ci illər)..211

Yasəmən Qaraqoyunlu. Tədqiqatçı.

Qarabagın işgaldan azad edilmə siyasətində Azərbaycanın buraxdıgı səhvlər...224

Zaur Əliyev. Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru.

Erməni xəstəliyi və simptomları...235

Zeynəddin Şabanov. Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

GENOSİD BƏŞƏRİ CİNAYƏT KİMİ..240

QARABAĞ AZADLIQ TƏŞKİLATI

“Qarabağ dünən, bu gün və sabah”

17-ci elmi-əməli konfransının materialları

Kompüter tərtibatı:
Ceyhun Tağıyev
Aytac Əmiraslanova
Dizayner: Rəna Nəzərova
Çapa verilmişdir: 05.05.2018
Çapa imzalanmışdır: 15.05.2018
Formatı: 60x84 ofset kağızı
Tiraj: 1000 ədəd
“ELGÜN – NO”
Mətbəsində çap olunmuşdur.